

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

'A E HOU'EIKIMĒMIPA

'O E

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	5
Efiafi	Mōnite, 18 Sune 2018

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea e Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele, Vahefonua Tongatapu

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia

'Eiki Tokoni Palēmia

'Eiki Minisitā Fonua, Ngaahi Koloa Fakaenatula

'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua

Eiki Minisitā Fēfakatau'aki, Konisiuma, Fakatupu Koloa,

'Ilo Fo'ou & Ngāue 'a e Kakai

'Eiki Minisitā Polisi & Tāmata Afi, Tānaki Pa'anga & Kasitomu

'Eiki Minisitā Lao & Pilīsone,

'Eiki Minisita Ngoue, Me'atokoni, Ngaahi Vao'akau, Toutai

'Eiki Minisitā ki he Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi &

Ma'u'anga Fakamatala

'Eiki Minisitā Mo'ui & Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga

'Eiki Minisita Ako & Ako Ngāue

Samuela 'Akilisi Pōhiva

Sēmisi Lafu Sika

Lord Ma'afu Tukui'aulahi

Dr. Pohiva Tu'i'onetoa

Dr. Tu'i Uata

Māteni Tapueluelu

Sione Vuna Fa'otusia

Sēmisi Tauelangī Fakahau

Poasi Mataele Tei

Dr. Saia Ma'u Piukala

Penisimani 'Epenisa Fifita

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō

Lord Ma'afu

Lord Vaha'i

Lord Tu'ilakepa

Lord Tu'i'afitu

Lord Tu'iha'angana

Lord Nuku

Lord Fusitu'a

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Tongatapu.

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Tongatapu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 3 Tongatapu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Vava'u.

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u.

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai

'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongo Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 3, Tongatapu

Fakafofonga Fika 5, Tongatapu

Fakafofonga Fika 11, 'Eua

Fakafofonga Fika 12, Ha'apai

Fakafofonga Fika 13, Ha'apai

Fakafofonga Fika 15, Vava'u

Fakafofonga Fika 16, Vava'u

Fakafofonga Kakai 17, Ongo Niua

Siaosi Sovaleni

Losaline Mā'asi

Tevita Lavemaau

Mo'aleFinau

Veivosa Taka

Sāmiu Kuita Vaipulu

'Akosita Lavulavu

Vātau Hui

**‘ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 05A/2018
FAKATAHA ‘A E FALE ALEA ‘O TONGA**

*Efiafi Monite 18 Sune, 2018
6.00pm.*

HOKOHOKO ‘O E NGĀUE ‘A E FALE ALEA

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui ‘o e Hou’eiki Memipa ‘o e Fale Alea
Fika 03	:	Me‘a ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea
Fika 04	:	Fokotu’u Faka-Fale Alea Fika 9/2018
Fika 05	:	KOMITI KAKATO
		5.1 Lao Fakaangaanga Ke Fakahu Atu ‘a e Pa’anga ki he Ngaahi Ngaue ‘a e Pule’anga 2018/2019 (Fika 8/2018) <ul style="list-style-type: none"> • Polokalama Patiseti ‘a e Pule’anga ki he Ta’u Fakapa’anga Ngata ki he ‘Aho 30 Sune, 2019 • Fakamatala Patiseti 2018/2019 • Palani Ngaue ‘a e Ngaahi Potungau Fakapule’anga 2018/19 – 2020/21 • Palani Fakaangaanga Fakata’u ‘a e ‘Atita Seniale ki he 2018/19
		5.2 Ngaahi Tu’utu’uni:
		5.2.1 Ngaahi Tu’utu’uni (Fakatonutonu) ki he ‘Inasi Fakapule’anga ‘i he Fetongi Pa’anga Muli 2016 (Fika 2/2018)
		5.2.2 Tu’utu’uni (Fakatonutonu) ki he Tukahau ‘Ekisia 2016 (Fika 4/2018)
		5.2.3 Tu’utu’uni (Fakatonutonu) ki he Tute Kasitomu 2016 (Fika 5/2018)
		5.2.4 Tu’utu’uni (Fakatonutonu) ki he Tute Kasitomu 2017 (Fika 9/2018)

		5.2.5 Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Tukahau 'Ekisia 2017 (Fika 11/2018)
Fika 06	:	Ngaahi Me'a Makehe
Fika 07	:	Kelesi

Fakahokohoko

Fale Alea ‘o Tonga.....	8
Lotu.....	8
Ui ‘a e Fale.....	8
Poaki.....	8
Me’a ‘Eiki Tokoni Sea.....	8
Tokanga pe ‘oku vahe ‘ovataimi Hou‘eiki Mēmipa he lele po’uli Fale.....	9
Tohi Fokotu’u faka Fale Alea fika 9/21018.....	10
Fokotu’u tuku kimui Fokotu’u Tu’utu’uni kae tomu’a lele’i e Patiseti.....	11
Fokotu’u tukuphifo Fokotu’u Tu’utu’uni he moa ke alea’i fakataha mo e Patiseti.....	11
‘Osi tali Pule’anga ‘i ‘Epeleli ke to’o tukuphifo peseta 15 he moa.....	11
Fakama’ala’ala he Fokotu’u Tu’utu’uni fika 9/2018.....	12
Fokotu’u ‘oua to e hikinima’i e Fokotu’u Tu’utu’uni koe’uhi kuo ‘osi tali ia Pule’anga.....	12
Tu’utu’uni ke tukuphifo ki he Kōmiti Kakato Fokotu’utu’u Tu’utu’uni ki he moa.....	13
Me’a ‘a e Sea.....	13
Tokanga ‘ikai fiema’u ‘e he kakai ha tokoni ki he totongi ako.....	13
Fokotu’u ke ta’etotongi ako vahefonua ‘Eua he na’e uesia ‘enau ngoue hili afā.....	14
Tokanga ki he hiki peseti 64 tu’unga nō Pule’anga ki tu’apule’anga.....	15
Fokotu’u ke kole ki Siaina mohetolo ta’u 5 tā fakafoki sino’i nō.....	15
Fokotu’u to’o mai 5 miliona ke hua’i ke langa hake’aki ‘ekonomika.....	16
Tokanga ki he ngaahi nō malu’i ‘e he Pule’anga.....	16
Fie ‘ilo pe na’e fakalao ngāue Pule’anga ke malu’i nō kau pisinisi taautaha.....	16
Tokanga ki he 447 miliona ‘oku hā he Fakamatala Patiseti ko e \$ talifaki ‘i muli Pule’anga..	17
Tokanga ki he uesia tu’unga totongi koloa & ivi fakatau e kakai.....	17
Kole fale’i mei he Pule’anga ki ha hala fononga ke mahino’i kakai ‘uhinga nau faingata’a’ia ai.....	18
Tokanga ki he ‘ikai fiemālie Potungāue Mo’ui he vahevahe Patiseti.....	19
Tokanga ki he ‘ikai vahe’i Pule’anga ha \$ ki he sekitoa taautaha.....	20
Fakahā ‘e he Pule’anga ‘i ai e tokoni he Patiseti ki he sekitoa taautaha.....	20
Tali Pule’anga ki he fokotu’u ke to’o tukuphifo’i e moa.....	22
Tali Pule’anga ki he fokotu’u kole ke mohetolo tā fakafoki nō ki Siaina.....	22

Tali Pule’anga ‘ikai ha \$ ke fakaiviva sekitoa taautaha	23
Fokotu’u ke holoki e tukuhau ke ma’ama’a.....	24
‘UHINGA MALU’I PULE’ANGA NO KAUTAHA TEVITA MISA FIFITA	26
Tokanga ‘oku fe’amokaki 10 miliona he Patiseti 2018/19	26
Fakama’ala’ala ki he nō malu’i e Pule’anga he sekitoa taautaha.....	30
Taukave Pule’anga nau fatongia ke tokoni’i ngaahi pisinisi tu’uloa he fonua	30
Tokanga ke fakalahilahi tokanga Pule’anga ‘ave hotau kakai he polokalama toli	33
Tokanga ki he ‘ikai fakaiviva Pule’anga ngaahi sekitoa lava ke tupu ‘ekonomika fonua	34
Fokotu’u fēfē na’a lava ‘ave hotau kakai ke ō ngāue ‘i ‘Amelika	35
Ke tokangaekina fakavavevave palopalema he faito’o konatapu	35
‘Ika ha mafai ke tā tikite pe fakahu kinautolu ngaue’aki e faito’o konatapu	36
Fakahalaki tukuaki’i ‘ikai fai ha fengae’aki mo e Komisiona Polisi	37
Poupou ke fakaiviva ngaahi potungae nau ngāue ke tau’i faito’o konatapu	38
Tokanga ki he palopalema e Pule’anga ke fakatokolahi kau ngāue fakapule’anga	39
Tokanga ki he hiki meimei 20 miliona fakamole Pule’anga pea hiki lahi mo e tĀnaki tukuhau	39
Tali Pule’anga ki he faingata’a hono pule’i fakamahu’inga’i koloa hū mai mei muli.....	41
Kamata ‘i Me ta’u ni to’o tukuhau he moa	41
Kole Palēmia ke fakalelei’i lahi fo’i fua’i’akau ‘oku fakatau	42
Kau fua’i ‘akau he ngaahi koloa ‘oku pule’i he Va’a Pule Fe’unga	42
Fehu’ia kapau ne to’o tukuhau moa ‘i Mē ha ‘uhinga kei mamafa ai	42
Kamata ngaue’aki to’o tukuhau moa he ‘aho 1 Siulai	43
Fakamālō’ia tali ke kamata to’o tukuhau he moa ‘	43
Tonu ke fai ha ngāue ki he ngaahi koloa to’o tukuhau kae kei ma’olunga pe totongi.....	44
Ke fakakau moa he koloa ke mapule’i hono totongi.....	44
Fokotu’u ke vakai’i e hiki mahu’inga koloa ‘e he kau fakatupu koloa.....	45
Tokanga ki he founa vahevahe pa’anga no ki he ngaahi kolo	47
Fakahā Pule’anga ‘e fakalelei’i ngaahi me’a ki he totongi koloa & nō kakai masivesiva.....	49
Fakatonutonu na’e hiki 8.2 miliona e ngaahi tukuhau tĀnaki he ‘Esitimeti 2018/19.....	51
Fiema’u ke fakapapau’i ‘ikai ha tukuhau ‘e hiki he 18/19.....	52
Kole ‘omai ngaahi tu’utu’uni tukuhau ke kamata ‘i Siulai ke alea’i fakataha mo e Patiseti	52
Fakama’ala’ala ki he Kupu A & B e Konisitūtone	52
Fale’i e ‘Ofisi Fakahinohino Lao ko e tu’utu’uni pē mo e lao ‘omai ki Fale Alea	53

Taukave'i ka 'i ai ha tukuhau fo'ou ki he 18/19 mahu'inga ke mea'i kakai fonua	53
Ke fakatokanga'i Fale Alea palopalema he faitu'utu'uni Kapineta ke hiki ha tukuhau ..	54
Fokotu'u ke vahe'i ha sēniti ko e me'atokoni fakapongipongi fānau ako lautohi	54
Tali Pule'anga ke to e fai hono vakai'i ola e savea ha ai fiekaia e fānau.....	56
Fakamahino ola e savea <i>UNICEF</i> ki he tu'unga ma'u me'atokoni e fānau.....	57
Fokotu'utu'u Pule'anga ke fakaivia kakai e fonua.....	58
Fakamanatu fokotu'u Tongatapu 3 ki ha 3 kilu ke 'ai kai pongipongi fānau ako.....	62
Tokanga ki ha founa Pule'anga ke fakasi'isi'i e nofo masiva.....	62
Kole Palēmia tomu'a fai ha savea ki he 'uhinga 'ikai fafanga e fānau	63
Fokotu'u Palēmia 'oua 'e fafanga fānau kae tomu'a fai ha savea	64
Faka'amu ki ha lipooti mei he Potungāue Mo'ui ki he tu'unga fakamo'uilelei fānau.....	64
Malava ke fakahoko e fakakaukau ke fafanga e fānau.....	65
Polokalama tokoni ki he ngaahi lautohi pule'anga ke fafanga e fānau	67
Fakafiefia tō he ngaahi lautohi fua'i'akai ke nau mo'ui	68
Teu lele Ako Tokamu'a Pule'anga he ta'u fo'ou ke fakaivia sekitoa ako	68
Taukave ngafa fatongia Pule'anga ke mo'uilelei hono kakai ka ko e ivi fakapa'anga fonua...	69
Fokotu'u ke vakai'i fakalelei Patiseti he kaha'u ke malava fafanga fānau ako	70
Fehu'ia e polokalama he patiseti ngali to'o mei ai hano tokoni'i fafanga fānau	70
Fokotu'u ke tu'usi hifo ngaahi totongi mataotao kae lava fafanga fānau	71
Poupou ke fakaivia kau lālanga mo e kau ngoue	71
Fehu'ia e fokotu'utu'u Pule'anga ke langa ngaahi nofo ne uesia 'ia <i>Gita</i>	72
Ke potupotu tatau tokoni 'oku 'inasi ai kakai tangata mo fefine	73
Fokotu'u ke potupotu tatau tokoni ma'a tangata mo fefine	74
Kole fakamahino pe 'e langa fale lālanga Minisita Fefakatau'aki.....	77
Palōmesi Pule'anga kuo pau ke a'u ki Vava'u 16 langa fale lālanga	78
Fakamahino Minisita Fefakatau'aki kau fale lālanga he'ene taumu'a & palani ngāue	78
Kelesi.....	83

Fale Alea ‘o Tonga

Efiafi: Mōnite, 18 Sune 2018

Taimi 1800-1805 Efiafi

Sātini Le’o: Me’a mai ‘a e ‘Eiki Tokoni Sea ‘a e Fale Alea. (Lord Tu’ilakepa)

‘Eiki Tokoni Sea: Mou me’a hifo hou’eiki. Kalake hua mai ‘a e Lotu ‘a e ‘Eiki fakamolemole.

Lotu

(Na’e kau kātoa ‘a e Hou’eiki ‘o e Fale Alea ki he hiva’i ‘a e Lotu ‘a e ‘Eiki ki he efiafi ni)

Ui ‘a e Fale

Kalake Tēpile: Tapu mo e ‘Eiki Tokoni Sea ‘o e Fale Aleá, ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki Minisitā ‘o e Kāpineti, Tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga Nōpelé, kae ‘uma’āá ‘a e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakaí, kae ‘atā ke fakahoko hono ui ‘o e Falé ki he efiafi ni.

(Na’e fakahoko heni ‘a e ui ‘o e Fale)

<005>

Taimi: 1805-1810

Kalake Tēpile : ‘Eiki Sea, kole ke u to e fakaongo ange mu’a

‘Eiki Tokoni Sea : ‘Io lelei, Kalake.

Kalake Tēpile : ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Mo’ui & Ngaahi Kautaha Pisinisi ‘a e Pule’anga, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Me’atokoni, Ngaahi Vao’akau & Toutai, ‘Eiki Minisitā *MEIDECC*, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Nōpele Vaha’i, Vātau Mefi Hui. ‘Eiki Sea, ko e ngata’anga e ui ‘o e Falé ki he efiafi ni.

Poaki

Ko ‘Eiki Nōpele Fusitu’a ‘oku poaki mai. Ko e toenga e Hou’eiki Mēmipa ‘oku ‘ikai tali mai honau úi, ‘oku ‘i ai e tui ‘oku nau me’a tōmui mai pē. Mālō ‘Eiki Sea.

Me’a ‘Eiki Tokoni Sea

‘Eiki Tokoni Sea : Mālō Kalake. Fakatapu atu ki he ‘Eiki Palēmia. Fakatapu atu ki he Hou’eiki e fonuá. Fakatapu atu ki he Kau Fakafofonga e Kakaí, kae’uma’ā e kau ngāue, kae’uma’ā e kakai e fonuá, ‘oku nau me’a mai he ngaluopé. Hou’eiki, hangē ko ia ‘oku mou mea’í, ‘oku ‘i

heni pē e Seá, ka koe'uhí 'oku 'i ai e fatongia 'e taha ki ai, pea 'oku mahu'inga ia ke 'i ai e fatongia e Tokoni Seá, pea ko e 'uhinga ia 'oku fokoutua atu ai e motu'a ni hení. Pea kapau ko e 'Eiki Palēmia eni 'oku me'a heni mo kitautolu, Hou'eiki, pea mālō mu'a ho'omou laumālie lelei ki he efiāfi ni, koe'uhi ke ma'ū ha taimi ke mou me'a mai koe'uhi ke tau ngāue ki he Patiseti pe ko e pa'anga fakalūkufua 'a e fonuá, 'i he tu'unga e Pule'angá, ke ngāue ki ai e Pule'anga. Pea he 'ikai ke u to e fakalōloa, Hou'eiki. Koe'uhí ko 'etau 'asenita, 'oku 'i ai pē e ki'i me'a 'oku tohi atu 'i he'etau 'asenita, kapau te ke me'a hifo ki ai, ki he fofonga e 'asenita, 'imu'a 'ia kimoutolu. Ka 'oku ou kole mu'a ki he Kalaké, na'e 'osi tufa atu kia moutolu ki ho'omou ngaahi tēpile. Sai ke lava eni pea toki 'oatu leva. 'Io, 'oku 'i ai ha me'a fakavavevave?

Tokanga pe 'oku vahe 'ovataimi Hou'eiki Mēmipa he lele po'uli Fale

Lord Tu'i'āfitu : Tapu mo e Feitu'u na, Sea. Fakamolemole pē he fakahoha'á. Ko e fehu'i atu pē pe 'oku vahe 'etau lele ko ení? 'UHINGA pē ko e Konisitutone 'oku 'ikai ke tau ngāue ta'etotongi. Pē 'oku tau loto ki ai. Ko ia pē, Sea, mālō.

'Eiki Tokoni Sea : Mou mea'i pē. Na'e 'omai e fu'u Lao fakavavevave 'e 3 ko ē na'a tau 'ovataimi ai, na'e 'i ai pē e monū'ia e Fale ni, na'e ma'u pē. Na'e ma'u pe? 'Oku 'io ē, 'oku 'ikai ē,

Lord Tu'i'āfitu : Ka na'e 'ikai ke 'i ai ha me'a'ofa.

'Eiki Tokoni Sea : 'Ai mai angé, Hou'eiki Pule'anga, he 'oku mo'oni, ko 'etau Konisitūtone. 'Oku 'i ai e kupu he Konisitūtone 'oku 'ikai ngofua ke ngāue fakatamaio'eiki ha taha he 'api ko ení, he fonua ko ení.

'Eiki Minisitā Polisi : Fakatapu atu mo e Feitu'u na, 'Eiki Sea. Ko e anga pē eni ia e ma'u 'a e motu'a ni. 'Oku 'ikai ke ngāue 'ovataimi e Hou'eiki Minisitā ia. Ko e toengá, 'oku 'atā. Ko e anga ia 'eku ma'ú, pea ko e founa ia na'e ngāue'aki maí. Pea 'oku mo'oni pē ia 'oku 'asi pē ia he Konisitūtoné. 'Oku tapu e ngāue fakatamaio'eiki ia, pea ko e Pule 2 eni, pea 'oku totonu pē ia ke pehē.

'Eiki Tokoni Sea : Pea kapau 'oku 'ikai ke mou 'ovataimi, Hou'eiki Minisitā, mahalo ko ha'amou tu'utu'uni pē ia 'amoutolu ke fakamatamatalelei mai'aki ho'omou ngāué ...

<006>

Taimi: 1810-1815

'Eiki Tokoni Sea: ...'oku totonu ke 'oatu ho'omou monū'ia 'amoutolu kapau 'oku 'i ai ha me'a 'oku totonu ke mou ngāue he fonua ni. 'Oua 'e 'ai ke tau fakamatamatalelei, ko e 'uhinga ke me'a mai 'a e kakai 'o e fonua.

'Eiki Minisitā Polisi: Tu'utu'uni mai 'a e Feitu'u na Sea kae fai.

'Eiki Tokoni Sea: 'Io sai ia. 'Ai e me'a ko ena 'oku tau angamaheni ki ai ko e ngāue 'o fakatatau mo e tu'unga 'oku 'i ai 'a e Konisitūtone fakalao ange ia. He 'e Minisitā Pa'anga ē? Minisita Pa'anga, 'oku ke fakamanatu mai tama 'a e Minisita Polisi kuo pekia 'a e fakahoko atu ki ai (*tapu mo ia*) 'oku 'ikai ke to e fanongo ia 'oku 'ikai ke to e me'a mai ia he Fale 'eiki ni. Na'e 'i ai 'a e Minisitā pehē he Fale ni. 'Oku ke me'a mai pē ki he me'a ko ia 'oku ou lave atu ki ai?

'Eiki Minisita Pa'anga : 'Io.

'Eiki Tokoni Sea: Sai pē 'Eiki Minisita sai ke ke me'a pē 'i lalo te u fakangofua atu 'a e Feitu'u na ke ke me'a pē 'i lalo, 'o me'a mai ai.

'Eiki Minisita Pa'anga : 'Oku ou fanongo lelei atu pē ki he me'a na'a ke me'a mai ki ai. Tapu mo e Feitu'u na.

'Eiki Tokoni Sea: Ko ia 'Eiki Nōpele pea kuo pau ke tau fou he founa faka-Konisitūtone. Fakamolemole atu ki he Feitu'u na. Kole atu mu'a ke lau mu'a 'a e ki'i.. 'E Hou'eiki ko e ki'i fokotu'u eni 'a e Mēmipa 'i he Fal eni ka 'oku felāve'i hangatonu ia pea mo e fo'i Lao ko eni 'oku mou feme'a'aki ai, pea tukuphifo pē ke mou feme'a'aki ai ka tau hoko atu. Kalake.

Tohi Fokotu'u faka Fale Alea fika 9/21018

Kalake Tēpile: Tapu mo e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Mēmipa Kakato 'o e Fale, kae 'atā ke lau atu 'a e Tohi Fokotu'u faka Fale Alea fika 9/21018.

'Aho 12 Sune 2018

Lord Fakafanua
'Eiki Sea 'o e Fale Alea
Fale Alea 'o Tonga

Lord Fakafanua

Fekau'aki: To'o tukuphifo peseti 'e 15 'o e kakano'i moa.

'Oku ou faka'apa'apa ki jhe Feitu'una mo ho Fale 'eiki, kae fakahoko atu 'a e fakatangi ni fekau'aki pea mo e kole ke to'o 'a e tukuphifo pēseti 'e 15'oku lolotonga hilifaki 'i he kakano'i mpoa/

Puipuitu'a: Na'e tali 'e he Pule'anga ke hilifaki 'a e tute peseti 'e 15 'i he kakano'i moa 'aki 'a e 'uhinga fakamo'ui lelei 'o kamata mei Siulai 2017.

Kole: Tupu mei he afā ko *GITA* mo e hikihiki 'a e koloa'o kau ai 'a e kakano'i moa. 'Oku kole atu ai ke tō'o mu'a 'a e tukuphifo pēseti 'e 15 'o kamata lau mei he 'aho 1 'o Siulai, 2018. Na'e 'i ai 'a e 'amanaki 'e fai tokonia 'a e kau toutai, ke ma'ama'a ange 'a e ika, ke holo hifo ki he pa'anga 'e 5 pē pa'anga 'e 6 ki he kilo. Ko e tu'unga lolotonga 'oku kei ma'olunga pē 'a e totongi 'o e ika ki he kakai 'o e fonua.

‘Oku ou ‘amanaki pē ‘e laumālie lelei ‘a e Feitu'u na pea mo ho Fale, ‘o tali ‘a e fakatangi ‘oku fakahoko atu ni.

Faka'apa'apa atu

Tevita Lavemaau
Fakafofonga Fale Alea Vāhenga ‘Eua 11.

Mālō 'Eiki Sea.

‘Eiki Tokoni Sea: Mālō Kalake. ‘Io Fakafofonga Fika 13 ‘o Ha’apai me’a mai.

Fokotu’u tuku kimui Fokotu’u Tu’utu’uni kae tomu’a lele’i e Patiseti

Veivosā Taka: Sea tapu mo e Feitu'u na mo e Fale ‘eiki ni. Ko e lave’i ‘e he motu’a ni ‘oku tau lolotonga lele he Patiseti. Pea ko e ‘uhinga ia ‘oku ou fokoutua tōmui hake ai, he ‘oku ‘ikai ke u lave’i ‘a e me’a ko eni. ‘Oku ou kole atu ke tukuatu a ia kimui ‘a e me’a ko ena, he ‘oku tau lolotonga alea’i ‘a e Patiseti, pea na’a tau toloi mo e Tohi Tangi ka ‘oku ‘ikai ke ‘ilo pē ko e hā ‘oku hū fihi mai ai ‘a e ki’i fokotu’u ko eni Sea. Fokotu’u atu.

‘Eiki Tokoni Sea: Sai pē. Ki’i me’a hifo. ‘Oleva pē ‘Eiki Minisita ka u ki’i tali ange pē ‘a e me’a ko eni koe’uhi ko e fatngia eni na’e ‘omai ‘e he Sea ‘o e Fale Alea kiate au. Koe’uhi ko ‘etau Tohi Tu’utu’uni ka ‘oku ‘i ai ha Tangi pē ko ha Fokotu’u pē ko ha me’a pē ‘i he Fale ni ‘a ha Hou'eiki ‘o fekau’aki mo e Lao ko eni, ‘oku ngofua ia. ‘Oku ‘i he ‘etau Tohi Tu’utu’uni pē, pea ko e ‘uhinga ia me’a ‘oku ‘omai ai ‘e he Mēmipa ko eni. Ko e Tohi Tangi ko ena na’a ke me’a ki ai. Kuo mou ‘osi fai tu’utu’uni ‘a e Fale ki ai, pea ‘oku tu’u ‘i he tu’unga ‘o e fai tu’utu’uni ko ia, he ‘ikai ke u to e lave ki ai. Me’a mai 'Eiki Minmisitā Polisi.

Fokotu’u tukuhifo Fokotu’u Tu’utu’uni he moa ke alea’i fakataha mo e Patiseti

‘Eiki Minisitā Polisi: Tapu mo e Feitu'u na ‘Eiki Sea pea pehē ki he Hou'eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea ‘o Tonga ko hono ‘uhinga ‘oku fekau’aki eni mo e Potungāue ‘a e motu’a ni. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha palopalema ai Sea ‘oku ou fokotu’u atu ke tukuhifo ki he Kōmiti Kakato ke alea’i fakataha pē. ‘Ikai ha palopalema ai ai Sea.

‘Eiki Tokoni Sea: Ha ho’o me’a? ‘E tukuhifo pē te tau tali ai leva he ko ena kuo ke laumālie ..

<008>

Taimi: 1815-1820

‘Eiki Tokoni Sea: laumālie lelei ki ai.

‘Osi tali Pule’anga ‘i ‘Epeleli ke to’o tukuhau peseta 15 he moa

‘Eiki Minisitā Polisi: ‘O ‘ai ka u fakahoko atu ai leva au ‘e Sea ko hono ‘uhinga pē ke laumālie lelei ki ai e Hou’eiki. ‘Oku ‘osi tali eni ia Sea ‘e he Pule’anga ‘i he māhina ‘e ua kuo ‘osi atu na’e

fakahū ia. Kuo ‘osi ‘omai ia ‘o ‘ave ke *publicize* mo e ngaahi koloa kehe pē. To’o ‘aupito e tute, to’o ‘a e tukuhau *CT* mei he moa, ko e tu’u ia he taimi ni. Mālō ‘aupito Sea.

‘Eiki Tokoni Sea: Me’a mai angē Fakafofonga ha’ana e fokotu’u.

Fakama’ala’ala he Fokotu’u Tu’utu’uni fika 9/2018

Tevita Lavemaau: Tapu pea mo e ‘Eiki Sea. Tapu atu ki he ‘Eiki Palēmia kae ‘uma’ā e Hou’eiki Mēmipa e Fale. ‘Eiki Sea ko u fakamālō atu he faingamālie ‘oku tuku mai pea ko u kole pē ke u ki’i lave nounou atu pē fekau’aki pea mo e tohi ko eni ‘Eiki Sea. ‘I he peesi 20 hikhiki ‘o e totongi koloa ‘o e *Budget Statement*. Ko e ‘avalisi ko ē ‘oku tuku mai ‘e he Pangikē Pule ke tau fakama’unga ki ai ko e pēseti ‘e nima. Lolotonga ko ē ‘o e ta’u ‘oku fetō’aki ‘o a’u ki he pēseti ‘e hiva mo e konga ‘i he lolotonga ‘a e ta’u. ‘UHINGA pē eni ia ‘Eiki Sea ko e me’afua ko ē ‘oku ngāue’aki ko ē ki hono fua e me’a ngāue ko eni ko e koloa ‘oku hū mai ki he fonua pea mo e mahu’inga ‘o e koloa fakalotofonua. ‘Oku tokoni lahi ‘a e nofo ma’u e totongi, ‘a e totongi ko ē pē ko e mahu’inga e koloa fakalotofonua tukukehe ‘a e hiki ‘o e kava mo e ngaahi koloa kehe ki hono pukepuke mo hono ta’ota’ofi ko eni ‘o e fehikihiki ‘aki ‘a e totongi.

‘I he fakamatala ko eni ‘oku ‘omai ‘Eiki Sea ‘i he 2017/2018, ko e sipi na’e hiki ‘aki ia ‘a e pēseti ‘e 16. Ko e kakano’i moa na’e hiki ‘aki ia ‘a e pēseti ‘e 10. ‘Eiki Sea, hangē ko ia na’e lave ki ai ‘a e tohi ko e taimi ko ē na’e fokotu’u mai ai e kaveinga ko eni ke hilifaki ha pēseti ‘e 15 he ta’u kuo ‘osi na’e pa’anga ‘e 40 ki he puha moa. Na’e lele ‘aki ia he lolotonga ‘o e ta’u ‘o ‘alu ‘o a’u ‘o pa’anga ‘e onongofulu tupu, ko e taimi ni ‘oku lolotonga nimangofulu tupu.

Ko ia ai ‘oku ‘uhinga e kole ‘Eiki Sea ke tau faitu’utu’uni ai leva, ‘ikai ke tau, ko e fa’a kole ko ē ki he Pule’anga ‘oku ‘oatu ‘oku nau kei ngāue ki ai, tau tali ai leva ke tuku hifo, to’o ‘a e tukuhau ko eni pea mei he moa ko e ‘uhingā ke ‘inasi kotoa ai e kakai ‘o e fonua ‘i he taimi fakaakeake ko eni. Ko e fakatapu ... mahu’inga ko ē ‘o e ika. Na’e ‘i ai ‘a e ‘amanaki ia ke lava ‘o holoki hifo ki he ngaahi ngāue ‘a e Pule’anga. Ka ‘oku mahino mai eni ia ‘oku kei nofo pē ia ‘i he pa’anga ‘e 10 tupu ‘a e ika. Ko ia ‘oku ou kole atu ‘Eiki Sea tau tali ai leva ia ko e *Resolution* ia ‘a e Fale ke to’o e tukuhau ki he moa kamata mei he ‘aho ‘uluaki ‘o Siulai. Mālō.

Mo’ale Fīnau: Sea ...

‘Eiki Tokoni Sea: ‘Io me’a mai Fakafofonga 12 ‘o Ha’apai.

Fokotu’u ‘oua to e hikinima’i e Fokotu’u Tu’utu’uni koe’uhi kuo ‘osi tali ia Pule’anga

Mo’ale Fīnau: Ko ‘eku fie tokoni pē ‘a’aku ‘Eiki Sea koe’uhi kuo ‘osi me’a mai ‘a e Minisitā ko eni e me’a, Tānaki Tukuhau ne ‘osi tali ia he Pule’anga ‘o ‘ai ‘enau tu’utu’uni ‘a nautolu ia ‘a e me’a pē ko eni na’e ‘omai he tohi. ‘A ia ko ‘eku tokanga pē ‘a’aku ‘Eiki Sea pē te tau to e hiki nima pē fai ‘aki pē e tali ko ē he Pule’anga ‘oku ‘osi paasi ‘enau tohi ‘a nautolu ia ke tuku hifo ‘aki ‘a e pēseti pē ko ē na’a ne fokotu’u mai. ‘A ia ‘Eiki Sea ko e fokotu’u ko eni ia na’e ‘ikai ke tonu ke to e fokotu’u mai ia ‘e ha taha he ‘oku ‘osi tali pē ia he Pule’anga, ko ‘eku ki’i tokoni pē ‘a’aku ki he ...

Tu'utu'uni ke tukuhifo ki he Kōmiti Kakato Fokotu'utu'u Tu'utu'uni ki he moa

'Eiki Tokoni Sea: Sai 'e Hou'eiki 'oku ou pehē mu'a ke tuku hifo eni ki he Kōmiti Kakato, ko e me'a ko ē 'oku mou feme'a'aki ki ai kapau na kuo holo hangē ko e me'a 'a e 'Eiki Minisitā te tau tui pa'anga 'e taha sēniti 'e nima noa (\$1.50) e moa. To e fakafiefia ia ki he kakai 'o e fonua, 'oku lolotonga pa'anga 'e fā e moa pea 'oku te'eki ai ke mahino ko e hā e tu'unga kae tuku ki he 'Eiki Minisitā ke ne fakavetevete mai angē 'i lalo he Sea Kōmiti Kakato ko fē koā 'a e holo ko ē na'a ne me'a ki ai he 'oku 'i ai pē mo'oni 'a e Fakafofonga 'ene me'a 'oku tohi mai ki ai. 'Oku ou pehē tuku hifo ia ki he Kōmiti Kakato. To e 'i ai ha me'a 'oku to e tokanga ki ai ha taha 'i he patiseti pē ka tau hoko atu? 'Eiki Palēmia, na'e 'i ai ha me'a na'a ke to e tokanga ki ai?

'Eiki Palēmia: Mālō Sea 'oku 'ikai

'Eiki Tokoni Sea: Tau liliu 'o Kōmiti Kakato.

*(Pea na'e liliu 'o **Kōmiti Kakato** pea me'a hake ai pē 'a e 'Eiki Sea 'o e Kōmiti Kakato, Hon Veivosa Light of Life Taka ki hono me'a'anga)*

Me'a 'a e Sea

Sea Kōmiti Kakato: Tapu pea mo e 'Afio 'a e 'Otua Mafimafi hotau Lotolotonga, 'oku ne kātōi e 'univeesi. Fakatapu ki he Tu'i 'o Tonga, Tupou VI. Fakatapu ki he Ta'ahine Kuini mo e Fale 'o Ha'a Moheofo. Fakatapu atu ki he 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Minisitā kae pehē ki he Hou'eiki Nōpele mo e Kau Fakafofonga 'o e Kakai. Hou'eiki mālō mu'a ho'omou kei fakalaumālie ...

<009>

Taimi: 1820 – 1825

'Eiki Sea Komiti Kakato: .... lelei. Pea 'oku mahino ki he motu'a ni ho'omou tui tatau ke tau fakahoko e ngāue ni koe'uhi ko e ngaahi taumu'a kuo tuku mai ki ai e Lao ko ení. Pea ko u faka'amu ke tau ngāue fakataha, tākanga 'etau fohé kae ngaholo 'etau folaú. 'Eiki Minisitā Ako, me'a mai.

Tokanga 'ikai fiema'u 'e he kakai ha tokoni ki he totongi ako

'Eiki Minisitā Ako: Tapu mo e Sea e Kōmiti Kakatō. Tapu mo e 'Eiki Palēmia kae 'uma'a e Hou'eiki Minisitā e Kapinetí. Tapu mo e Hou'eiki Nōpelé. Tapu mo e kau Fakafofonga e Kakaí. Sea ko u ki'i lave atu pē 'o felāve'i pea mo e totongi akó he na'e ki'i lave'i hake 'anenai 'a e totongi akó. Ko e matangi ko eni na'e tō, na'e 'ikai ke ne uesia 'e ia 'a e ma'u'anga pa'anga 'a e fonuá. Mālō ho'o 'omi ha fonua fe'unga mo e kakaí. Ko e kelekele mahú ē, ka ka hala ia, 'e lau 'e hai hotau koloa kuo laku mai mei tahi na. Na'e 'osi tala pē 'ū me'a ko ení. Ko 'etau tokoní 'oku tau fai ki ha kakai 'oku faingata'a'ia. Pea kapau 'oku 'ikai ke faingata'a'ia ia, he 'ikai ke ne tali 'e ia 'etau tokoní he 'oku tu'u lelei pē ia. Na'e 'osi fanongonongo e me'a ko ení ki he totongi akó. Pea na'e 'osi tala pē, ka 'i ai ha taha 'oku faingata'a'ia fakapa'anga pea ha'u 'o sio mai kia au. Te'eki ke sio mai ha taha ia kia au Sea. Tānaki 'e he Potungāue lau mano 'i he totongi akó. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: ‘E Hou’eiki ko e me’a ko eni ‘oku me’a ki ai e ‘Eiki Minisitā ‘oku fakahoko atu kia kimoutolu, kuo tau ‘osi paasi foki tautolu mei ai. Ko e me’a pē ko u hoha’a atu ki ai ‘oku ‘i ai ‘eku femahino’aki mo e Sea e Fale Alea fēkau’aki mo e taimi ‘oku laumālie lelei ki ai ke tau ‘osi ki ai ‘etau Patisetí. ‘A ia ko e ‘aho Pulelulú. Pea ko ho’omou feme’a’akí, pea ko ‘etau ‘unu mai ko eni ko u mahino ki he motu’a ni kuo mou ‘osi laumālie lelei ki he’etau Fakamatala Patisetí. Ka mou me’a mai ki he’etau polokalama Patisetí ke tau hoko ki ai. Ko u tui ‘e nga’unu ai hotau vaká kimu’a.

Lord Tu'ilakepa: Sea, fakamolemole pē ki he Feitu'u na.

'Eiki Sea Komiti Kakato: Me’a mai.

Lord Tu'ilakepa: Ko e ‘uhinga ‘a e Feitu'u na ki he ‘Eiki Sea fē, na’a mo femahio’akí. Kapau ko taua ‘oku ta lolotonga fakalele Falé, tukuange kau Mēmipa ke nau ‘ai ke nau fiemālie. Pea kapau ko e Sea ko ē ‘oku ‘ikai me’a hení, ‘oku ou kole atu, ‘ai ange ki he Hou’eikí ke nau si’i me’a atu ke nau fiemālie. ‘Oku ke me’a ki he’etau fu’u tutuku ko eni pea mou me’a ki muli ka u nofo le’o hotau ‘api ni. Na’e totonu pē ke fai e ngāue. Me’a e Feitu'u na, me’a mo e Seá ki ‘Initia, pea mo me’a mai eni ke mo fakanounou ‘etau ngaué. ‘Ai ke fiemālie Hou’eikí pea nau fehu’i ke mea’i ‘e he ‘ilo e kakai e fonuá pē ko e hā koā e tu’unga ‘oku tau ‘i ai he taimi ni. Ko e taha ‘oku mo ‘ai ke tau fakatikitato ke a’u ki he Tu’apulelulú, ‘osi ‘afio’i ‘e he ‘Otuá hotau ngata’angá. Ko ‘ene ngatá pē, kuo folofola mei e ‘Otuá ia ki hotau ngaahi laumālie, mou tali ena.

'Eiki Sea Komiti Kakato: Mālō.

Lord Tu'ilakepa: He ko ‘eku ngāue ena ma’a e kakai e fonuá. Ke me’a ki he ifo ‘a e, pau te ke vakai atu ki he Fofonga e kau Mēmipa ‘oku nau fiefia. Ko e me’a ia ko ē ko ho’o fakafefeka’i mai, ‘oku mau, hangē ko ē ‘oku mau mamahi’ia nai ho’o. Tukuange atu ke nau feme’a’aki he ‘e vave pē.

Sea Komiti Kakato: Mālō Hou’eiki Nōpele.

Tevita Lavemaau: Sea.

Sea Komiti Kakato: Me’a mai Fakafofonga 11, ‘Eua.

Fokotu’u ke ta’etotongi ako vahefonua ‘Eua he na’e uesia ‘enau ngoue hili afā

Tevita Lavemaau: Mālō ‘Eiki Sea. Tapu pea mo e ‘Eiki Sea kae 'uma'ā e Hou’eiki e Falé ‘Eiki Sea. ‘E ki’i kongu ua ‘eku kongu ‘oku ou tokanga ki ai. ‘Uluakí ko e me’a ko ia na’e me’a ki ai e ‘Eiki Minisitā Akó. ‘Eiki Sea ‘oku ke mea’i pē na’e ‘osi ‘omai e fokotu’u ko ia ki he Fale ni, tali lelei loto kotoa ki ai e Fale ni. Tuku ki he Pule’angá. Neongo na’e ‘i ai e kole ia ki he ta’u ‘e taha. Ko eni ‘oku me’a mai e ‘Eiki Minisitā Ako ia talamai, faingamālie e fonuá na’e ‘ikai ke ‘i ai ha faingata’a’ia fakapa’anga. Me’a fakaloloma ia ‘Eiki Sea. Ko hoku vahefonuá ‘oku ia, ‘a e Vahefonua ‘Euá, faingata’a’ia lahi ‘aupito ‘aupito. Pea kapau ‘oku faingamālie pē ‘a Tongatapu 9 ia, sai pē ia nau ‘ai nautolu ia. Ka ko u kole atu au, me’a ki he Vahefonua ‘Eua, ‘ai ā mu’a ki he, kamata ia pea mei he fo’i teemi ‘e ua ko eni ko ē ‘i he toutou faka, ‘ai e fo’i ta’u ‘e 1, fo’i teemi ‘e

2 ko ení mo e teemi ‘e 2 he ta’u kaha’ú. Tuku ke mau ki’i akeake hake he ko e ngoué kuo ‘ikai kei sai he ngaahi ‘aho ni.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Tokanga ki he hiki peseti 64 tu’unga nō Pule’anga ki tu’apule’anga

Tevita Lavemaau: Ko e konga hono uá ‘Eiki Sea. Ko u foki mai au ia ki he’etau ‘Esitimetí ki he, te u talanoa ‘i he peesi 29 ‘Eiki Sea. ‘A ia ko e ...

<001>

Taimi: 1825-1830

Tēvita Lavemaau: ... palakalafi 2.3.4. ‘A ia ko e *issue* mahu’inga ‘aupito eni ‘Eiki Sea ‘i he’etau Patiseti. Ko e tu’unga hotau ngaahi mo’ua fakalotofonua pea ki tu’apule’anga foki Sea. Hangē ko ia na’e me’a pē ki ai ‘a e ‘Eiki Minisitā ‘i he kakano ko ē ‘o e Patiseti ko e 18/19 ‘Eiki Sea ‘oku hiki hake ai ‘a e kavenga fakapa’anga ko ē ‘o e ngaahi mo’ua ko ē ‘oku tau totongi ki he ngaahi nō tautēfīto eni ki tu’apule’anga. Hiki hake ia ‘aki e pēseti ‘e 64 ko e pēseti ‘e 64 ko iá ko ‘etau nō ia mei he *EXIM Bank* ‘a Siainá. ‘A ia ‘oku kamata leva ia ‘i Sepitema ‘o e ta’u ni ‘e totongi atu leva ‘ikai ke ngata pē ‘ikai ke totongi mo e sino’i nō. Ko e fakafuofua ko ē ‘a e Potungāue Pa’anga ‘oku fiema’u e pa’anga ‘e 10 tupu miliona ki he totongi ko eni. Ko e hiki hake eni mei he 1.3 ko ē ‘o e totongi ‘o e *interest*.

Fokotu’u ke kole ki Siaina mohetolo ta’u 5 tā fakafoki sino’i nō

Sea ko e ta’u ‘e nima ‘oku kole ai he Pule’anga ki Siaina ke tōloi mu’a ‘a e kamata ke totongi ko ē ‘a e tefīto’i mo’ua. Na’e tali lelei ‘e Siaina. ‘I he ngaahi ta’u ko eni kimui pea a’u ki he ta’u kuo ‘osi na’e kamata e ngāue ‘a e Pule’anga ke fai ha fēpōtalanoa’aki mo Siaina ko e ‘uhingá ko e mafatukituki ‘o e kamata leva ke totongi ‘a e nō ko eni. Taha e ‘uhinga na’e fai’aki e kole ko eni ‘Eiki Sea ko e ‘uhingá ko e teuaki ko ē ‘o e sīpoti pea mo e ngaahi fatongia fakapa’anga ko ē ki he sīpoti. Na’e kole ai ke nau angalelei mu’a kae tōloi ke toki kamata he ‘osi fo’i ta’u ‘e nima ka hoko mai. ‘A ia ko hono fakalea ko ē ‘e taha to e tōloi ‘a e fo’i ta’u ‘e nima. Ne ‘osi ma’u mai ‘a e ngaahi faka’ilonga lanu mata ia mei he ngaahi, kau ‘ofisiale mo e Pule’anga Siaina a’u ki he pangikē ‘oku nau lotu nautolu ki ai.

Hoko ko eni e tō e fakatāmaki ko *Gita* ‘Eiki Sea kaniseli e sīpoti hoko e fakatāmaki ko *Gita*. ‘Oku kei hoko atu pē ‘Eiki Minisitā hono muimui’i hono fakahoko e fatongia ko eni. Ko e ngaahi fakamatala ko ē ko u ma’u ‘Eiki Sea toe pē ki’i me’a valevale ko ‘etau hanga ‘o fakakakato ngaahi me’a fakapepa ko ē ‘oku fiema’u ko ē he Pule’anga Siainá ke fakafou ange ki he’etau *Embassy* ka nau ‘alu. ‘Oku ou ‘ilo’i ‘Eiki Sea kapau te tau fokotu’u ‘etau pa’anga ko eni ki he’etau ‘Esitimetí ‘e pehē ‘e Siaina, na’a mau ‘ai eni ke mau langa homou fu’u fale sīpoti. ‘Oku nau to e tokoni mai eni ‘omai e 10 miliona he ta’u ‘e ua ko eni ka hoko mai. Tau heka ai leva he ngalu. Tau kole ki Siaina mou angalelei mu’a ka mou to e hanga ‘o mohetolo atu ‘a e nō ko eni ha fo’i ta’u ‘e nima.

Fokotu’u to’o mai 5 miliona ke hua’i ke langa hake’aki ‘ekonomika

Ke ‘ilo fo’i ‘a e fo’i pa’anga ko eni kuo fokotu’u ko ē he ‘Esitimetí tuku mai e fo’i pa’anga ‘e nima ko iá ke tau hanga ‘o hua’i ki he ‘ekonōmika ke tau langa hake ‘a e fonua ni he fo’i ta’u ‘e nima ko eni ‘aki e pa’anga ‘e 14, 15 miliona ko eni. Kuo ‘osi ‘esitimetri ia he ‘Eiki Minisitā Pa’anga pea kuo pau pē ke fai ia. Ka ko e kakai ko ē ‘oku nau lotu lahi mo nau tui ‘Otua ‘Eiki Sea tau tui tautolu ‘e tali ‘etau kole tautolu he ‘oku to e pē ki’i pāseti ia ‘e taha ke fakakakato ‘a e ngāue ko iá kae tafe mai ‘a e monū ko iá pea ‘omai silini ko iá ke fakavia’aki e ngaahi sekitoa taautaha ko eni ‘oku tau fiema’u ko ē ke langa hake.

Ko e palakalafi peesi 33 ‘Eiki Sea ‘oku ‘asi mai ai ‘a e ngaahi nō kitu’a ko ia he ‘aho 30 Sune 2018. Ko e palanisi ko ē ‘i Sune hangē ko ia na’e lave ki ai ‘a e Fakafofonga ‘o Niua ‘oku tatau pē ia mo e palanisi ko ē ‘i Sune 17 mo e Sune 18. Ko e hā hono ‘uhinga ‘Eiki Sea? ‘Oku si’i faingata’a’ia, faingata’a’ia si’i ngaahi sino ko eni ke lava ‘o totongi mai ha sēniti. Ko e me’a leva ‘oku hoko ‘oku totongi pē he ‘e Pule’anga ‘a e *interest*. Ko ia ai tau to e kole ke tuku mai ha ta’u ‘e nima kae fai ha ngāue pea ‘oku ou tui au ‘e tali lelei eni ‘e Siaina kae ‘omai silini ko iá ‘Eiki Palēmia kae ‘uma’ā ‘a e ‘Eiki Minisitā Pa’anga ke tokoni ia ki he’etau langa ko eni fakaakeake ko eni he ngaahi sekitoa ki he toutai, ngōue, takimamata pea mo e hā fua.

Tokanga ki he ngaahi nō malu’i ‘e he Pule’anga

Konga faka’osi ‘Eiki Sea ko e palakalafi hono ua ‘o e peesi pē ko ia. ‘Oku ‘asi ai ko e fakakātoa ‘o e ngaahi nō ‘oku malu’i he Pule’anga pa’anga ‘e nima miliona a’u ki Sune 2018. ‘Eiki Sea ‘oku ...

<002>

Taimi: 1830-1835

Tevita Lavemaau: Ko u fakafehu’ia hā ka malu’i ai ‘e he Pule’anga ha nō fakafo’ituitui ‘o ha taha pisinisi. Ko e ngaahi nō ‘oku malu’i ‘e he Pule’anga, ko e ngaahi nō felāve’i hangatonu pē ia mo e ngaahi ngāue ‘a e Pule’anga. Pe ko e ngaahi *Private Enterprises* pe ko ha sino ngāue ‘a e Pule’anga. Ko e no ia ko eni ko e no fakafo’ituitui eni ia Sea. Ko ia ‘oku ou ki’i fie ‘eke ki he ‘Eiki Minisitā Pa’anga. Na’e anga fēfē ‘a e kamata ke tau hū tautolu ia ke tau fai ‘a e ngāue ma’a e *private sector* fakatautaha. Mālō ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō! Me’a mai Fakafofonga Nōpele Tongatapu.

Fie ‘ilo pe na’e fakalao ngāue Pule’anga ke malu’i nō kau pisinisi taautaha

Lord Tu’ivakanō: Mālō Sea. Tapu pe mo e Mēmipa kakato. Ko e ‘ai pe na’a ku ‘osi hiki pe fehu’i pe ‘e ua kau ki he me’a ko ena hangē ko e me’a ko ena na’e ‘ohake ‘e he Fakafofonga ‘Eua ‘o fekau’aki pe pea mo e peesi 33. Ko ena ‘oku hiki hifo pe koe’uhi ‘oku hā ai e malu’i hange ko

ena na'e lave ki ai 'a e Fakafofonga ki he Kautaha ko ena 'a Tevita Misa Fifita. Ki'i kātaki pe mu'a ke ki'i fakamatala'i mai ange 'Eiki Minisitā pe ko e hā na'e fakahoko ai 'a e ngāue ni? 'Oku ou pehē 'oku 'i ai 'a e ngaahi lao na'e tonu ke muimui'i pau 'e he Pangike Fakalalakalaka, 'a ia ko e Pangike 'a e Pule'anga, pea toki fakahoko ha ngaahi malu'i nō pehe na, hangē pe ko ena na'e lave ki ai 'a e Fakafofonga. Kātaki pe, pē 'oku tonu nai ke pehē ko e kovi eni 'a e founa pule 'a e Pangike Fakalalakalaka? Pe ko e Pule'anga? Hono 'ikai ke fakahoko 'a e ngāue 'o fakatatau mo e Tu'utu'uni Fakapangike pea toki hū atu 'a e Pule'anga 'o tokoni'i ha me'a pehē.

'Eiki Sea! Ko 'eku tokanga atu he na'e 'i ai 'a e talanoa na'e sasala mai 'i he feinga 'a e Pule'anga ke 'oange 'a e faingamalie tatau ki ha tokotaha, pea 'ikai ke lava ia. Kātaki Minisitā Pa'anga, fakamatala'i mai ange 'a e fo'i founa ko eni? 'Oku 'ikai ko e tukuaki'i eni 'a e tokotaha pisinisi mateaki'i fonua ko eni. Ka ko e fiema'u ke malu 'a e ngāue totonu pe fakalao pe 'ikai 'a e founa ngaue na'e fakahoko 'e he Pangike mo e Pule'anga.

Tokanga ki he 447 miliona 'oku hā he Fakamatala Patiseti ko e \$ talifaki 'i muli Pule'anga

Ko e ki'i fehu'i 'e taha Sea, ki he peesi 37. 'Oku hā ai 'a e konga 2 'o e fakamatala 'a e pa'anga fangeau fa fitu miliona (447m)....ko e pa'anga talifaki 'a e Pule'anga 'i muli, pe ko e 'uhinga eni ki he pa'anga mohe pe talifaki muli 'oku 'i he fonua. 'Oku fihini eni pea ko u tui 'oku hala 'aupito 'a e lau ko e \$447 miliona 'oku 'i muli ko e pa'anga 'a e Pule'anga. Kapau 'oku tonu 'eku ma'u pea tonu ke liliu 'a e fakamatala ki he tonu. Pe ko e ha mo e fakapapalangi 'asi pe he peesi 31 ko e konga fakapalangi pea kapau 'oku ou to e mo'oni pea ko e 'ai'ainoa 'eni? Sea 'a e Fakamatala Patiseti 'oku ou fakafehu'ia 'a e founa tataki 'o e Potungāue. Pea ko u tukuatu pe 'a e fo'i fehu'i 'e ua ko eni ke tali mai 'e he Minisita. Mālō

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai 'a e Hou'eiki Nōpele, 11 'Eua.

Lord Nuku: Fakatapu atu ki he Sea. Fakatapu ki he 'Eiki Palēmia, kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakato. Koe'uhi kae fai ha ki'i lavelave atu 'Eiki Sea, ki he 'etau Fakamatala Fakapa'anga ko eni.

Tokanga ki he uesia tu'unga totongi koloa & ivi fakatau e kakai

Sea, ko e 'uluaki e me'a ko u loto pē ke muimui'i atu 'a e me'a ko eni na'e me'a mai 'aki 'e he Fakafofonga ko ia mei he Vahefonua 'Eua fekau'aki pea mo e totongi koloa. Anga ko ena hono hikihihi pea mo e 'uhinga ko ē 'oku 'omai he fokotu'u ko eni ko eni ke kaniseli. Pea kapau ko eni kuo kaniseli ia 'e he Pule'anga ka 'oku te'eki ke hā mai ia 'i he Patiseti...

<004>

Taimi 1835-1840

Lord Nuku: ...'oku kei fakamatala pē patiseti ia 'oku kei 'i loto pē ia, kā ko e 'uhinga ko ē 'oku fai ki ai 'a e tokanga 'Eiki Sea, he ko e tu'unga ko ē totongi koloa ko ē 'i heni 'i Tonga ni 'oku ne uesia 'a e tu'unga vāhenga, koe'uhí ko e tukuhau ko eni 'Eiki Sea. Na'e tukuhau'i 'a e sipi,

tukuhau'i 'a e moa, tukuhau'i 'a e tapaka, tukuhau'i mo e sikaleti 'aki 'a e 'uhinga ke holo ai hono ngāue'aki 'e he kakai 'Eiki Sea.

Ko e me'a 'oku mahino ai ki he motu'a ni 'Eiki Sea 'oku hanga 'e he fo'i tukuhau ko eni 'o pukepuke 'a e mahu'inga ko ē 'o e tukuhau 'i 'olunga pea ne fakamā'olunga'i ai 'a e ngaahi 'a e anga ko eni ko ē 'a e tukuhau 'o e fonua ni 'Eiki Sea. Pea ko e me'a ko ē 'oku fai ki ai 'a e tokanga ko e tokangá 'Eiki Sea koe'uhi ko 'ene tu'u ko ia 'oku pau leva ke fai 'ū hiki vāhenga mo e 'ū me'a ko ia 'Eiki Sea, 'o fakatatau ia ki he tu'unga ko eni ko ē 'oku 'i ai 'a 'etau totongi koloa, he ko e 'uhinga ko ē hono fai ko ē 'a e fakahoha'a ki ai he 'oku kei tu'u pē 'i 'olunga 'a e me'a ia ko ia 'Eiki Sea, pea ko e kole pē ki he Pule'anga ke nau to e hanga 'o fakamahino'i mai 'a e tu'unga ko ē 'oku 'i ai ko ē 'a e totongi koloa, he 'oku tau ka u 'etau tu'unga ko ē 'etau *inflation* 'atautolu ia 'Eiki Sea 'i he mā'olunga 'aupito. Na'e fakafuofua ki he pēseti 'e 5 mahalo ko e tu'u 'i he taimi ni 'oku 'i he vaha'a ia 'o e pēseti 'e 7 ki he pēseti 'e 10. Ko e 'uhingá ko e tukuhau ko eni, kā ko e 'osi ange ko iá 'Eiki Sea, 'oku 'ikai ke holo 'a e faka'aonga'i 'e he kakai ia 'a e moa mo e me'a, 'a ia 'oku 'ikai ke ngāue 'a e taumu'a ia 'a e fakakaukau, kei fakatau pē 'e he kakai pea ta u faingata'a'ia ko e fakakaukau 'o pehē 'e to e lahi ange ai ha mo'ui lelei Sea, kā 'oku 'ikai ...ko e me'a ko ē 'oku mahino 'i he taimi ni 'i he anga ko ē 'o hono tuku mai ko ē mei he Pangikē Pule, 'oku 'ikai ngāue 'a e fo'i fakakaukau. Ko e me'a ko ē 'oku ne hanga ko ē 'o tuku mai 'oku 'i ai 'a e kehekehe ia 'i he tu'unga vāhenga ko ē fonua pea mo e tu'unga ko ē 'oku 'i ai ko ē ko ē 'a e totongi koloa. Kā 'oku pau ke tulituli 'a e tu'unga vāhenga ia 'Eiki Sea ki he tu'unga ko eni 'oku 'i ai 'a e totongi koloa. Pea 'oku uesia fakalūkufua 'a e fonua ia ai. Ko e me'a ia 'uluakí ia 'Eiki Sea 'oku ou tuku atu ki he Pule'anga.

Ko e me'a ko ē hono ua na'e ki ai 'anenai 'a e Minisitā ko ē 'a eni ko ē ki he *Commerce*, 'o fekau'aki pea mo e vaivai ko ē 'etau silini. 'Oku hanga 'e he vaivai ko ē 'etau silini 'o hiki 'a 'etau koloa 'o to e mamafa ange. Kā ko 'eku fehu'i ko ē 'oku 'ave 'ave ko ē ki he Pule'anga pea mo e 'Eiki Minisitā Pa'anga, ko fē hala fononga ko ē ko ē 'oku tonu ke hanga 'e he Pule'anga ko ē 'o fokotu'u mai ke tau fou ai. Ko e silini vaivai, pē ko e pa'anga mālohi, he ko ene vaivai ko ē 'etau silini pea talamai leva 'a e fo'i fakakaukau ke tau hanga 'o feinga'i 'etau ngāue fakalotofonua 'Eiki Sea, ke to e mālohi ange, koe'uhi ke ne 'omai ha silini, he vaivai ko ē 'etau silini, pea 'i he taimi tatau 'oku to e lahi ange 'a e silini ko ē 'oku tau totongi ki muli hangē ko e me'a ko eni ko ē 'oku fai ki ai 'a e hoha'a ko ē 'i he taimi ni. Tau totongi nō kuo pau ke hiki ia koe'uhi ko e vaivai 'etau pa'anga.

Kole fale'i mei he Pule'anga ki ha hala fononga ke mahino'i kakai 'uhinga nau faingata'a'ia ai

Kā ko 'eku fehu'i ko ē ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga ko fē hala fononga ko ē ko ē 'oku tonu ko ē ke 'alu ai 'a e fonua 'i he 'aho ni. He 'oku talamai 'e he'etau tu'unga fakapa'anga mo e anga 'a e mahu'inga 'etau pa'anga ko e fe'amokaki ko ē ko ē 'i he'etau hū koloa 'oku kei tonu ke tau nofo 'i he tu'unga ko ē vaivai 'etau silini 'i he 'aho ni pē ko e feinga 'a e Pule'anga ke fakamālohi'i 'etau pa'anga koe'uhi kae holo 'a e fo'i fe'amokaki ko ia Sea.

'Oku 'ikai ke 'i ai ha fili ia 'a e kakai heni, ko e me'a pē 'a e kakai ia 'oku fai nau fiefia 'i he lī mai 'enau silini mei muli, he 'oku vete ia 'o lahi, ko e taimi ko ē 'oku 'alu ai ki falekoloa ko ē 'o fakatau ko e me'a ko ē na'a ne pehē ko ē 'oku lahi ko e mamafa ko ē 'a e koloa ...

Taimi: 1840 - 1845

Lord Nuku : ... to e 'osi pē e siliní ia ai. Ka ko e 'uhinga ia ko ē 'oku to e fehu'i ai ko ē ki he 'Eiki Minisitā Pa'angá. 'Omai mu'a ha fa'ahinga fale'i ke tau muimui ki ai he hala fonongá, he 'oku tau .... 'i he nō pea 'e uesia e fonuá ia hono tā fakafoki. He 'oku 'ikai ke tau lava pē 'etautolu ia 'iatautolu, Sea, 'o tau pehē ke tau fakapa'anga pē kitautolu. 'Ikai, 'oku 'i he Pangikē 'a Māmani, Pangikē 'a 'Esia. Ko nautolu ia 'oku nau hanga ko ē 'o fakaivia kitautolú. 'Oku 'i ai e taimi 'e taha 'oku nau hanga 'o 'omai 'a e nō, pea 'oku 'i ai e taimi e taha 'oku nau hanga 'o talamai ke liliu ko e tokoni.

Ka ko e me'a ko ē 'oku kole ki ai, ki he 'Eiki Minisitā, pea mo e Kapinetí. 'Omai mu'a ha hala fononga ko ē ke faingofua'ia ai e kakaí. Ki he tu'unga ko ē 'oku 'i ai ko ē e mahu'inga 'etau siliní, 'Eiki Sea. Pea 'oku ou kole pē ki he 'Eiki Minisitā koe'uhi ke ne fai pē mu'a ha ngaahi ki'i fale'i, koe'uhí, ke mahino ki he kakai e fonuá 'a e 'uhinga 'oku nau faingata'a'ia aí. Ka 'oku 'ikai ke tau nofo pē kitautolu ia heni 'o pehē 'oku faingamālie. 'Oku faingamālie fakatohi ia. Ko 'etau pa'anga talifakí, lelei 'aupito. Ka ko e me'a foki ia ko ē na'e fehu'i 'anenaí. Ko fē 'a e tafa'aki ko ē 'oku 'i ai e masiva? 'Ikai ke tau lava 'etautolu 'o tala. He 'oku 'i ai e peesi heni 'oku ne hanga 'o fakahoa mai, 'oku 'i ai e me'a 'e 2. Ko e *GDP* ko e pa'anga fakalūkufua ia 'Eiki Sea, kapau te mou sio pē kimu'a 'oku tohi pē ai, 'a e 'uhinga e *GDP*. Pea 'oku 'i ai e me'a 'e taha ko e *GNI*. Ko e *GNI* ko e pa'anga fakafo'i'ulu ia ko ē ko ē 'oku ma'u 'e he toko 1. 'Oku 'ikai ke 'i ai hano fika 'o'ona ia 'e 'omai heni.

Ko e me'a ko ē 'oku mahino ki he motu'a ni, ko e Lipooti ko eni ko ē na'e ha'u mei he *UNDP*, pea na'e fakataha ia pea mo e Kōmiti Pa'angá, na'e 'eke ai pē ko e hā 'a e lēvolo ko ē 'o e *poverty line* founa tila ai e fakamāmanilahí he 'aho ni. Talamai 'anenaí, 'oku 'i ai e 8,000, ko 'etau lainé ia. *GDP*. Fu'u ma'olunga faufaua ia, Sea, ki he tu'unga fakamāmani, fakamāmani lahi. Ko e tali ko ē na'e 'omai ai ko e mei he *UNDP*, pē ko e Minisitā Pa'anga, mālōlō, ko e *UNDP* na'a nau talamai, ko e pa'anga 'e 1 'Amelika 'i he 'aho. Ko e tu'unga ia 'oku 'i ai ko ē e masivá. Talamai ia kia tautolu heni 'oku pa'anga ia e 8,000. 'Oku fu'u matamatalelei 'aupito ia, Sea. Ka ko e 'uhingá, 'oku tonu pē, 'Eiki Minisitā Pa'anga ke ki'i fakaofiofi e me'á ke lave'i 'e he kakai e fonuá, 'a e tu'unga totonu ko ē 'oku nau 'i aí, 'Eiki Sea. He 'oku hangē ko e me'a, ko e me'a mai ko ē e 'Eiki Minisitā Ako. 'Ikai ke 'i ai ha taha ia te ne fiema'u ia ke totongi e akó. 'Oku 'ikai ke u 'ilo 'e au ia, pē ko hai ha taha 'i Tonga ni, 'i 'Eua mo eni, 'oku fiemālie ki he fo'i fakakaukau ko eni 'oku 'omai 'e he 'Eiki Minisitā Ako 'oku sai pē e fonuá.

Ko 'Eua, kapau te tau talanoa he fakamāmani lahi ko ē, 'a ē na'e lipooti mai ko ē 'e he Kōmiti Pa'anga. Kapau ko e pa'anga 'Amelika 'e 1 ki he 'aho, 'e lava fēfē ai ke totongi e akó, kapau ko e tu'unga ia e masiva. Ka ko e fehu'i pē ia, ko e fehu'i ki he Pule'angá, koe'uhí, ko e fakafehoanaki, 'Eiki Sea, ki he 'ū me'a ko ē 'oku 'omai ko ení. Ka ko e fehu'i ki he 'Eiki Minisitā Pa'angá, ke ne toki lavelave mai ki ai, pē te ne me'a mai ki ai, Sea.

Tokanga ki he 'ikai fiemālie Potungāue Mo'ui he vahevahe Patiseti

Ko e kongá 'e taha, Sea, 'oku fai atu ai e tokanga atu ko ē ki hení, ko e peesi 29. 'Oku hanga 'e

he palakalafi ko eni hono 2, 'o talamai, 'oku 'ikai ke fiamālie e Potungāue Mo'uí, ki he vahevahe Patiseti ko eni...

<006>

Taimi: 1845-1850

Lord Nuku : .. 'oku ne hanga 'o fai mai 'a e fo'i fehu'i ke tokangaekina 'a e fa'u Patiseti he'ene tu'u ki he kaha'u, fekau'aki pea mo e Potungāue Mo'uí 'Eiki Sea. He 'oku fakamatala'i mahino pē ia 'i ai 'a e holo pea mo e tu'unga faka-faito'o ko ē 'o e fonua ni 'Eiki Sea. Kapau 'oku tokangaekina 'i he ngaahi malanga ni 'a e mo'ui lelei ko ia 'a e kakai, 'oku talamai 'e he Patiseti ia ko eni 'oku 'ikai. 'A ia 'oku fehangahangai leva 'a e me'a ia ko ē 'oku talamai, 'oku tupu pea lelei 'a e tu'unga fakapa'anga 'a e fonua, ka 'oku talamai ia heni, ke fai hano tokangaekina 'o e fa'u Patiseti ki he kaha'u, fekau'aki pea mo e koloa faito'o. Pea ko e me'a ia Sea 'oku fai ki ai 'a e tokanga koe'uhi, ko e ngaahi me'a ko ia 'oku fai ki ai 'a e feme'a'aki, 'oku fetō'aki kehekehe 'aupito ia Sea, pea mo e ngaahi me'a ko eni ko ē 'a ē 'oku fakamatala mai 'e he Fakamatala Patiseti ko eni Sea. Lolotonga tu'u 'a e fonua he tu'unga fakatu'utāmaki he 'aho ni. Tau monū'ia pē he anga ko ē, he anga 'etau fononga 'Eiki Sea, ka ko hono tu'unga ko ia he 'aho ni, 'oku fakatu'utāmaki 'a e tu'unga ko ia ki he ma'u'anga mo'ui 'a e kakai.

Tokanga ki he 'ikai vahe'i Pule'anga ha \$ ki he sekitoa taautaha

Tau pehē he fakamatala Patiseti ko eni ke tokangaekina 'a e ngaahi sekitoa 'a eni ko ē ki he *Private Sector* 'i he Fakamatala Patiseti, 'a eni ko ē Fakamatala Patiseti ko ē. Ko 'etau 'alu ko ia ki he fika, 'a eni ko e fika ko eni ko ē 'i he Polokalama Patiseti ko ē 'e ngāue'aki. 'Oku 'ikai ke vahe'i 'e he Pule'anga ia ha silini ke tokoni ki he ngaahi sekitoa taautaha. Pea tau fakafuofua leva ki ai Sea. Ko e toko 5000 'oku fakangāue'i 'e he Pule'anga. Ko e toko 2 mano 'oku 'ikai ke fakangāue'i ia 'e he Pule'anga. Mālō mo e fanga ki'i kautaha, 'osi ko ia na'e 'osi hanga 'e he Pule'anga 'o vahe'i e silini mea'i ia 'e he Minisitā Ngoue, ko e meimei ko e pa'anga 'e 13 miliona, na'e fononga mai 'aki. Ko 'ene a'u mai ko ia ki he ta'u ni, talamai 'e he Pule'anga fe'unga, ka ko e ma'u'anga mo'ui ko ia 'a e kakai, lahi taha, 'oku ou tui 'oku mea'i eni 'e he Minisitā ko ia 'o e Leipa. Ko e peseti 'e 80 ko eni ko ē ko ē 'o e kakai 'a e ko ē 'oku nau mo'ui pē 'iate kinautolu. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha tokoni ia kia nautolu heni. Ko e ki'i pa'anga ko ē na'e 'ave ko ē 'Eiki Palēmia ki he pangikē ke fai ai 'a e nō, fakahoko mai 'oku kei toe, ō atu ko ia ki he pangikē talamai kuo'osi ia. 'E anga fēfē leva 'a e ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Sea ki'i Fakatonutonu atu kātaki.

Fakaha mei he Pule'anga

Sea Kōmiti Kakato : Fakatonutonu.

Fakahā 'e he Pule'anga 'i ai e tokoni he Patiseti ki he sekitoa taautaha

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Mālō. Ki'i Fakatonutonu atu, pē 'oku anga fēfē 'etau pehē, na'a ku toki lave atu ki he ni'ihī faingatā'ia ko eni he lālanga mo e toutai mo e ngoue pea na'a ku talaatu 'oku 'i ai 'a e polokalama ngāue mo hono Patiseti 'a eni 'oku fakahū mai ko eni, pea tau pehē 'e tautolu ia 'oku 'ikai ke 'i ai ia. Ko 'eku fakatonutonu atu 'oku 'i ai, ko e 'uhinga ia 'oku 'omai ai 'eku *corporate plan* ki heni pea mo 'eku Patiseti ke mou me'a ki ai. Kapau leva 'oku 'i

ai ha me'a 'oku mou pehē 'oku hala fakangāue pē 'oku mou fokotu'u mai ko e taimi eni ke tau talanoa ai. Ko e me'a ia Sea ke tau sio ki ai, 'e 'ikai ke nau pehē mai, tō nounou ē, 'oku fehalaaki 'a e mo'ui, 'oku hā e, e ke tau prioritize 'a e me'a 'oku tau tui ki ai, pea 'omai leva 'etau ngaahi fakakaukau he ko e fale fika 'uluaki eni 'etau ngāue. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō.

Lord Nuku : 'Eiki Sea fakamālō ki he 'Eiki Minisitā he'ene hanga 'o fakatonutonu mai. Peesi 9 ko ē Polokalama Fakamatala Patiseti ...

<008>

Taimi: 1850-1855

Lord Nuku: Tokoni ki he fakalalakala ko ē 'o e ngaahi sekitoa taautaha 2018/2019, hala. 2019/2020 hala. 2020/2021 hala. Ko e 2017/2018 fā miliona he ko e fakamatala mai ia pea ko e, 'a e pa'anga 'oku,'oku 'ikai ke u tui 'Eiki Sea 'i he 'Eiki Minisitā ke fai 'aki 'ene ngāue, 'uhinga 'eku fakahoha'a atu he 'oku tohi'i mai heni pea ko e me'a ia 'oku fai ki ai 'a e tokanga 'Eiki Sea pea ko e me'a ia 'oku fai e kole atu 'Eiki Tokoni Palēmia he ko ē 'oku me'a e 'Eiki Palēmia ia. To e 'omai ha silini ke fai 'aki e fakaakeake, 'e fai ha fakaakeake fēfē kapau 'oku noa e me'a. Ko e 'uhinga ia Sea 'oku fai atu ai 'a e fakamalanga he ko 'etau paasi ko ē 'a e tohi ko eni, Fakamatala Patiseti 'oku tuhu e Fakamatala Patiseti ke tokoni'i e kakai.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Kole atu pē ki he Fakafofonga, me'a pea ki'i ngata hē he 'oku fefokifoki'aki koe'uhī kae ki'i fai atu ha fakamatala. 'Oku 'alu ia 'o to e ki'i fihhi ange 'oku 'ikai ke mahino pē ko e fē koā e me'a 'oku fou ki ai. Mālō Sea.

Lord Nuku: Kapau 'oku fihhi ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga ko e me'a pē eni 'oku ne tohi mai ko ē ko ē he'ene patiseti.

Sea Kōmiti Kakato: Hou'eiki fakamā'opo'opo mai ho'o me'a.

'Eiki Minisitā Polisi: Sea fakamolemole pē Sea te u lava pē 'o ki'i fehu'i ai leva he'ene me'a he ko ē ia 'oku fakamā'opo'opo ia na'a, ke ne tali faka'angataha mai pē mu'a he ko e 'uhinga 'oku feinga ke muimui'i ...

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai.

'Eiki Minisitā Polisi: 'Uhinga na'e me'a mai e 'Eiki Nōpele 'o fehu'ia 'a e tokoni 'a e Pule'anga ki he *private sector*. Pea ko eni 'oku fehu'i mai leva 'e he Nōpele ia ko 'eni pē ko fē ha pa'anga ke tokoni ki he *private sector* ko e 'uhinga ko e toko ua mano 'oku fakangāue'i ai ke ki'i ...

Lord Tu'ivakanō: Sea fakatonutonu atu pē mu'a 'a e, fakamahino ki he 'Eiki Minisitā ko 'eku 'eke 'e au 'a e founga ngāue, pē 'oku fakalao pē 'oku ta'efakalao, kehe ia mei he me'a ko ē 'oku 'eke 'e he 'Eiki Nōpele.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ho’o fehu’i ki he ...

Lord Tu’ivakanō: Tuku pē mu’a ki he ‘Eiki Minisitā ke ne tali mai ‘e ia he ‘oku ‘ikai te ke, na’e ‘ikai ke u ‘eke atu au ha fehu’i kia koe. Mālō.

‘Eiki Minisitā Polisi: ‘Ikai ko u tali ‘e au ‘ene fehu’i Sea, ko ‘eku fehu’i ‘a’aku ke fakama’ala’ala mai ...

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

‘Eiki Minisitā Polisi: Kapau ko e loto ia ke tau tokoni’i ‘a e *private sector* ka ko e ‘eke ‘a e founga. Pea ko e ‘uhinga ke mahino e feitu’u ko ē ‘oku tau ‘alu ki ai, ko e ‘eke ko e ‘uhinga ki’i ‘asi fepakipaki Sea ko e ki’i fehu’i pē ia.

Lord Nuku: Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Faka’osi mai koe, faka’osi mai koe.

Lord Nuku: Ko ‘eku fehu’i ki ai he ‘oku ne pehē ‘e ia ‘oku fepakipaki ‘Eiki Sea. Ka ko e me’a ko eni ‘oku tohi’i mai ko ē hē ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha silini ki he *private sector*, ko e me’a ia ko e ‘uhinga ia ‘eku fehu’i ki he Pule’anga he ko nautolu ‘oku tonu ke nau hanga ‘o fakama’ala’ala mai. Kapau ko ha’aku fokotu’utu’u eni te u ‘oatu. Ka ko e pangō ko e fokotu’utu’u ko ē ‘oku ‘omai pea ko e me’a ia ‘oku fai atu ai ‘a e hoha’a ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Hou’eiki. Kuo ‘osi ‘eta ki’i taimi. Me’a mai e, ‘a e Minisitā Pa’anga. Tali’i mai ‘a e ‘ū me’a ko eni.

Tali Pule’anga ki he fokotu’u ke to’o tukuhau’i e moa

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Tapu mo e Feitu’u na Sea. Pea ko u, tapu pea mo e Hou’eiki e Kōmiti Kakato kae mālō e mai e faingamālie ke ki’i tali atu ‘a e ki’i me’a ko eni ‘oku fai mai ki ai ‘a e tokanga na’a fu’u lōloa kae ngalo ha ngaahi me’a. Ko e fakakaukau ko eni, te u foki, te u kamata mei he moa, tukuhau pēseti ‘e 15. Ko e, ko eni kuo ‘osi fakahoko atu ‘a e tu’utu’uni ‘a e Pule’anga ki ai. Ka ko e ngaahi me’a ko ē ‘oku fakamatala foki hē ko e ngaahi me’a ia ‘o e kuohili, ‘a e ‘uhinga ko ē ‘oku hiki ai e me’a, pea ‘oku mahalo ‘oku mea’i pē ‘e he Fakafofonga mei ‘Eua ko ‘ene pēseti ‘e 15 eni he moa, ‘a ē ko eni ‘oku tau lau ki ai pea ko u fiefia pē au he’ene me’a mai ko eni ke to’o, ke to e to’o ‘ene fo’i *policy* ko ia, pea ‘oku, ka na’e ‘osi to’o pē ia ‘e mautolu.

Tali Pule’anga ki he fokotu’u kole ke mohetolo tā fakafoki nō ki Siaina

Me’a ko eni ki he mo’ua ko ē ki he *EXIM Bank*, ne ‘osi fai ‘a e pōtalanoa pea mo e *Embassy* Siaina heni pea na’e ‘osi ha’u pē pea mo e, ko ‘ene toki, ko e ngaahi uike ange pē ko eni kuo toki ‘osi. Fai e talanoa ki ai. Ko e me’a ‘oku mahino ...

<009>

Taimi: 1855 – 1900

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... 'oku te'eki ai ke fai ha, ko e ngaahi me'a foki ko eni 'oku tau ki'i toloi ia kimu'a, 'a hono ngaahi *cost* ke tau fua, lahi ange ko ē toloi. Pea na'e kole ke fakamolemole'i pea na'e 'ave kotoa ngaahi fo'i *option* ko iá. Ka nau, 'osi mahino pē ia he na'e fai e kole ia ki he me'a, fakamolemole'i. Ko e fo'i me'a 'uluaki ia ko ē na'e 'oangé. 'E toki lava pē ia toki holoholo hifo mei ai. Ka na'e me'a mai 'a e timi ko ē mei he *EXIM Bank* fakataha pē pea mo e 'Amipasitoá mo e kau 'ofisa mei he 'ofisi ko iá 'omau talanoá pea ko e me'a na'e iku ki ai ke mau to e *workout* ha fo'i pepa, mau felotoi ki ai pea mo e *Embassy* Siainá kae toki 'alu. Pea ko ia 'oku fai 'a e ngāue ko ia he taimi ní.

Ko e fo'i 'ai ko ē ke to'o ko ē me'á, 'a e fo'i totongi 'amanaki ke fai 'i Sepitemá, Patisetí. Na'a nau, ko e taimi ko ē 'oku pehē, 'oku 'ikai ke fu'u faingofua 'aupito ia 'i Siaina pea mo e me'a ko eni 'i he anga, pea 'oku kei lōloa 'a e... kapau 'e maau atu 'a e fo'i *proposal* mei heni, 'alu ia kia *A, B, C* takai 'o a'u ki he'enua poate. Pea toki mahino mai ha tali ia he ta'u fo'ou. Ka kuo pau ke fai e fo'i totongi ia 'i Sepitemá. Ka ko e kolé 'oku fai pē ia. Ko e tu'unga ia ko ia 'o e mo'ua ko eni ki Siainá. Ko e kongā lahi 'oku, 'o 'etau nō ko ia ki, 'i he'etau mo'ua nō, ko e fo'i nō ko iá. Ka kuo 'osi seti pē 'a e fo'i, 'emau, 'a e fo'i tāketi ia ko ia ke 'oua 'e to e laka ai e nō. Pea ko ia ai, pea ka ai ha nō 'oku nō pē ha me'a 'oku ma'ama'a. Pea ko e me'a ia 'oku fai ai ko ia 'a e faka'ai ai ko ia 'a e pōnitē he ko ia pē 'oku ma'ama'a angé pea fai fakalotofonua pē. Pea kapau pē 'oku te nō mai ha pa'anga 'e taha te te totongi pē pa'anga 'e taha. He 'ikai te te nō mai e pa'anga 'e taha pea taimi totongi ia pea te totongi kita e pa'anga 'e 3. Ko e anga foki ia 'o e *currency* ko ē mei mulí, tipeni pē ia he fetō'aki ko ia 'a e pa'angá. Pea ko ia ai 'oku pehē 'ene tu'unga ko iá. Ko e me'a ko ē 'o e ta'u ní 'oku 'i ai pē pea mo e pōnite ai.

Tali Pule'anga 'ikai ha \$ ke fakaivia sekitoa taautaha

Na'e 'i ai foki 'a e tokanga mai ko e hā 'a e me'a 'oku fai 'e he Pule'angá ki he *Private Sector*. Ko u feinga pē, na'e 'osi pē 'a e me'a 'a e Nōpele 'Euá, 'a e tokanga ki he mo'uá pea ne to e talamai ke 'oange angé ha pa'anga ke tokoni ki he *private sector*. 'Oku mahino pē 'a e *policy* ia 'a e *basic policy*. Ko 'etau feinga'i pē 'a e *policy* ke ke fakafaingofua e ngāue 'a e *Private Sector*. Pea ko hono fika 2, kapau 'oku 'i ai ha sēniti pea te tokoni, pea ke tokoni. 'A ia 'oku tau 'osi 'ilo pē 'oku *constraint* 'etau ki'i lepá. Ka ko e 'ai ko ē ngaahi *policy* hangē ko e to'o ha ki'i tute, mo e me'a ko iá 'oku fai pē ia. Ko e me'a ko iá 'oku lele mai pē 'o ha'u, 'oku 'i ai pē tokoni ia ki he kau ngoué, ko 'enua me'a ko ē 'oku mai mei mulí. 'Oku to'o pē ia e tuté ia pea mo e *CT* mo e me'a ko ia. Kaekehe, ka ko u feinga pē au ke mahino 'oku 'ikai ke 'i ai ha fu'u kato pa'anga, 'ikai ke 'i ai ha fu'u kato pa'anga ke fai'aki 'a e ngaahi tokoni ko iá. Ko e me'a ko ia ki he pehē ko ia 'oku sai e *economy*, 'io, mo'oni ia. Ko e talu pē lelelele mai he fo'i ta'u 'e 10 ko ení, ko e sai angé tahá mai e ngaahi fo'i ta'u mai ko ení.

Ka, ko e fo'i vaha'a ko ē 'o e *export* pea mo e *import* 'oku kei fu'u vāmama'o pē ia. Ka ko hono mo'oní 'oku 'alu pē, 'oku, na'a tau kakakaka ki 'olunga. Pea ko ia ai, 'e kei vaivai pē 'etau sēniti 'atautolu. Tuku kehe kapau te tau hanga 'etautolu ia 'o 'ai ke me'a, 'ai ke mamafa, 'ai ke mālohi, ko e fo'i loi ia 'a e fo'i 'ai ko iá. Pea te tau iku pē tautolu 'o faingata'a'ia ai. Ko e fo'i ...

<001>

Taimi: 1900-1905

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ... ko e me’a pē ko ‘etau feinga ke faka, ke lahi ange ‘etau *production* hangē pē ko e me’a na’e me’a ki ai ‘a e Fakafofonga. ‘Oku fai ‘a e, ki he, toki me’a pē ki ai ‘a e, ma’u hake pē ‘anenai ‘a e fo’i pēseti ‘e valungofulu ‘a e langa, kau ngōue ke teke’i hake ki he tu’unga fe’unga tau pehē ko e kau *middle income* na’u ki’i ... ‘olunga ia mahalo na’a ‘oku pēseti ‘e nima ‘oku nau, ‘ikai ke to e fu’u loko fai ha tokoni ki ai ka ko e 80 ko ē ‘oku ki’i teke’i ‘ova hake ko ia ‘oku tau fiema’u ke tau ‘alu ki ai mei lalo ki ‘olunga hake pea fai ki ai ‘a e fakakaukau hangē na’a ne ki’i lave pē ki ai ke lava ko ia ‘a e me’a na’e talanoa’i ai *PACER Plus* ko e ‘ai ko eni ko ē ngaahi fale *pack* fanga ki’i fale lalanga ke lava ha’u pē ‘a e kakai ‘o ‘omai ‘enau fo’i ngōue he ko e fo’i me’a faingata’a eni e fakamāketi. ‘Oku ‘i ai pē māketi ia ‘i ai pē māketi ia ka ‘oku ‘uhinga ‘a e *PACER Plus* ke to’o pē lea ko ē te ne hanga ‘o fakafaingata’a’ia’i hangē ko e tatau pē he ngaahi fonua ko ē ‘oku nau *sign* ki ai. ‘Ave ki Nu’usila ‘ave ki Ha’amoā ‘ave ki Fisi. Kapau nau ‘osi *sign* ai fo’i lao tatau pē ko ē ‘oku te ngāue’aki ‘o ‘ave ko ē ki Nu’usila mo ‘Aositelēlia ko ia pē te te fai ko ē ki he ngaahi fonua ko ia.

Lord Tu’ilakepa: Sea ...

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ‘E Sea ‘ai mu’a ka u ki’i lea kae ki’i taitaimi hifo e, ‘a e ...

Fokotu’u ke holoki e tukuhau ke ma’ama’a

Lord Tu’ilakepa: ‘Ikai ‘oku mahu’inga ‘aupito ‘a e Feitu’u na. Ko e Feitu’u na ‘oku mahu’inga taha he me’a ‘i he fēme’a’aki ko eni. Toenga e kau Minisitā ‘oku ‘ikai ke fu’u mahu’inga ia ‘i he ‘etau fēme’a’aki, Feitu’u na ‘oku mahu’inga taha. Sea ‘oku ou ki’i fie fehu’i pē au ki he Feitu’u na ko u mālie’ia ‘oku mo’oni e Feitu’u na. Talu ‘eku hū mai ki he Fale Alea ni ‘oku ou fiema’u au ha Minisitā te ne lava ‘o *beat* e Minisitā ko ē na’e ‘unu ai ‘etau pa’anga ‘o vilivilingia he Pasifiki ‘o ‘ikai ke to e ‘i ai ha to e Pasifiki ‘e ofi ki ai. Hā e me’a ‘oku ‘ikai ke tau fai e founa na’e ‘ikai ke ‘i ai ha’atau *product* ‘atautolu ‘o hangē ko e me’a ko ē ‘oku ke me’a ki ai. Hā e fo’i founa? Holoki e tukuhau ma’ama’a.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Sea fie fakatonutonu atu kātaki.

Lord Tu’ilakepa: Te’eki ai fa’ele’i e Minisitā ko eni he me’a ko eni ‘oku ou lave ki ai Hou’eiki.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu.

Lord Tu’ilakepa: Ko ‘eku fehu’i ki he Feitu’u na ‘Eiki Minisitā Pa’anga ...

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Fakatonutonu atu Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu eni ‘Eiki Nōpele.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: ... pea ke ki’i me’a hifo kae ‘oatu ha fakatonutonu. Sea ko u ‘oatu ‘a e ki’i fakatonutonu ko eni ke mea’i he ‘e Nōpele ko eni. Ko e ‘uhinga na’e pehē ai ‘a e silini ‘i he ‘aho ko ia na’e ‘ikai ko e ‘uhinga ko ha *export* mei Tonga ni ko e ‘uhinga he na’e *bait* ‘etau silini ki ‘Aositelēlia. Pea koe’uhí ko e *bait* ko iá ko e lao ko ia ‘oku lava *fluctuate* fo’i poini

pē ‘e taha ki ‘olunga mo lalo. ‘Oku ‘ikai ke ne māhino’i ‘e ia ko e me’a ia ko u fakatonutonu atu he ‘oku ma’u hala ia pehē ‘e ia ko ha *export* ‘a Tonga ni na’e makatu’unga ai ‘alu e silini ki ‘olunga.

Lord Tu’ilakepa: Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Ko e ‘uhinga na’e *bait* ‘a e silini ko iá ‘ai pē ke ki’i laulau tohi pē he te ne ma’u pē.

Lord Tu’ilakepa: Sea ko e tu’o ua ē ‘ene fakatonutonu mautolu ka ‘oku ‘i loto pē he Patiseti ‘oku ‘ikai ke kau ‘ikai ke ke lau ho me’a ko eni. Ko ‘emau fehu’i ‘amautolu ki he Minisitā Pa’anga me’a mai ange hā ha fo’i founa? Ko e me’a ko ē ‘oku me’a ki ai ‘a e Minisitā ia ‘Eiki Sea ‘oku, ko e talanoa lōlōa ‘a e me’a ko ē ‘oku me’a ki ai ‘a e Minisitā ‘Eiki Sea. Founa na’e ngāue’aki langa e fu’u māketi fo’ou pea Minisitā ko ia kuo pekia kuo ne hanga, na’e ha’u e Minisitā ko ena ‘a Nu’usila na’a nau ilifia he Minisitā ko ia ‘i he tu’unga lelei mo e fakalalakaka ‘o e fonua ni. ‘Oku ou faka’amu au ...

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Lord Tu’ilakepa: ‘Eiki Minisitā te tau to e a’u ki ha tu’unga pehē. ‘Ai ho taimi.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ki’i tokoni ange ko e māhina pē eni ‘e fā te tau ‘ai ta’u fo’ou!

Sea Kōmiti Kakato: Minisitā me’a mai ‘o tali e ‘ū fehu’i ko eni na’e ‘osi ‘oatu ka ke toki fakamuimui mai ki he me’a ko ē ‘oku me’a ki ai ‘a e Nōpele.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Mālō Sea. Kaekehe na’a ku, ko e fēfakatau’aki foki ka nau fēlālāve’i pē foki.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Nau fēlālāve’i pē ‘i hetau feinga ko ‘etau ke teke’i hake ‘a lalo ‘a ia ‘oku, ‘a ē ko ē ‘oku ‘ikai ha’anau ngāue ko e ō pē ki ‘uta mo e lālānga ... ko tautolu ko eni ‘oku ngāue ... taimi ‘a e fa’ahinga ko eni. Me’a pē nau fakatau pē *local* ka ko e māketi ko ē ... te tau lava ... ‘i ‘olunga ‘o tatau ma’u ‘etau vahe pau. Ko e me’a ia ‘oku fai atu ai ‘a e feinga neongo hono faingata’a kole atu Sea he ko e talu eni hono feinga’i mei tuai. Ka te tau to e ō ki fē ko e kakai pē pea ko ‘etau lepa ‘oku ‘ikai ke fu’u lahi fēfē. Ka kuo pau ke tau *focus* ai ... ‘e lava pē ...

<002>

Taimi: 1905-1910

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ke hiki hake kinautolu ...pea ko e fo’i ta’u ko eni ‘e 3 pe 4 ‘a eni ‘oku fai atu ko eni. ‘E fai ‘a e ngāue ia ki ai. ‘Oku ‘i ai ‘a e ngaahi fo’i *basic* ko ē ke fokotu’u ke ‘osi ‘a e ta’u ‘e fā pea mau ‘alu mautolu ki tu’a kae ha’u ‘a e Pule’anga hoko. Kuo ‘osi ‘i ai ‘a e me’a kuo tu’u kapau ‘e hoko atu ai. Fale *Pack* mo e feinga’i e *PACER Plus* ‘oua to e fu’u ‘i ai ha

barrier. Feinga'i ia he ngaahi fo'i taimi ko eni ke lava ia. Ha'u pe 'a e tama ko ē 'oku hoko atu - tu'u pea nau hoko atu ai. Ko e me'a pe 'oku fai ko e tō 'o e ngoue. Kaekehe, ko e ngāue ia 'oku fai ki ai 'a e fakakaukau ia

‘UHINGA MALU’I PULE’ANGA NO KAUTAHA TEVITA MISA FIFITA

Ko Tevita Misa Fifita. Kātaki pe ‘i he *Section 3 – Ko e Public Finance Manage e pa’anga ment Act* ke ne fai ‘a e sio fakapotopoto taha ia ke tokoni ‘e kei pule pe ‘a e Pangike ia. Kae fai pe ‘ai ‘a e fepoatalanoa’aki. Pea ko e me’a ‘oku mahino ki he motu’a ni he ‘osi ‘a e afā tokotaha ko eni. Na’e hono tokoni’i ‘a e tokotaha ko eni. Na’e lelei hono lēkooti he ‘osi e afā ko eni. pea ‘i ai ngata ai ko e kau tangata lelei ‘aupito ia lolotonga ‘enau noo. Ko e tō’a e fo’i me’a ko eni ‘i he tō ‘a e afā ko eni ‘e faingata’a pea ko e taimi ia ‘oku totonu ke tau tokoni ai, ‘i ai taimi pehē. Ko e tokotaha ko eni, ko e tokotaha lelei ‘aupito pe ia. Ka na’e ‘i ai ‘a e ki’i taimi na’e ki’i faingata’a pea na’e fai ‘a e tokoni ko eni. Ko e fo’i ...mahalo ‘oku to e pe ‘a e fo’i māhina ‘e tolu ko eni kuo ‘osi faingamalie pea lele pe ia ‘i he’ene nōmolo ‘a e tokotaha ko eni.

Ko e me’a ko eni fekau’aki pea mo e *foreign reserve* ko ia koē pe ‘ikai na’e fakahoko mai kae mahalo ko e fo’i *typing*. ‘Io, ‘oku ‘ikai ha palopalema ‘o e fo’i me’a ko ia ‘i hono fakahoko mai kiate au. Ko e me’a ko ē felave’i mo e *Health...*

TOKANGA ‘OKU FE’AMOKAKI 10 MILIONA HE PATISETI 2018/19

Lord Nuku: Sea ‘ai ke fakatonutonu atu pe me’a felāve’i mo e *Health* pea na’e ‘uhinga pe ia ko e *foreign reserve* ‘oku sai pe ia. Ka na’e ‘uhinga atu ia ki he Patiseti ko eni ki he ta’u ‘e tolu ka hoko mai ‘oku mole ‘a e 18/19 ‘aki ‘a e 10 miliona. Ka na’e ‘uhinga atu ki ai. Peesi

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ko e ki’i fakatonutonu pe. ‘Oku ‘ikai fai ha mole ia ai. Kapau na’e hoko ko ia ‘a e afaā, pea ko ‘etau Patiseti ko ena na’e fakafuofua ki he me’a. To e fo’i 10 miliona ko ia. Kapau na’e ‘ikai ha’atau *reserve* na’e fai mai ‘a e fononga ‘oku ‘i ai ‘a e ki’i me’a ke te ala atu ‘o to’o mai ha hongofulu miliona ‘o tokoni’i ‘aki. Me’a ia ‘oku hoko ‘o tatau pe mo ha’ate ki’i tohi pangike. Hoko ha faingata’a ‘oku ‘i ai pe ‘ete ki’i toenga to’o mai ‘o fai ‘aki ‘a e fo’i ngāue ko ia. Kapau na’e ‘ikai ha ki’i toenga. Ko e hā ‘a e me’a ‘e fai? Ko ‘ete ‘alu ‘o nō. Ko ‘ete ‘alu ‘o nō. Kapau he ‘ikai ha ki’i me’a ai, ko e fo’i hongofulu ko ia ... ‘e ‘ai hono pōnite ‘o’ona. ‘Iki to e tuku ia, ‘ai hono pōnite ‘o’ona. Sai ‘aupito ke ‘omai ‘a e fo’i hongofulu ko e he ko e *reserve* na’e kei toe pe ‘i he pangike.

Lord Nuku: Sea, ko ‘eku ‘uhinga ko ē ‘a e fehu’i ‘i he tafa’aki ko ia, he ‘oku pehē ‘oku mole ‘Oku fe’amokaki ‘a e Patiseti 18/19.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Mahalo ko e anga pe ena ia hono fakalea ka ko hono mo’oni eni ‘oku ou toki fakamatala’i atu. Pea ka a’u ia ki hē ko e taimi fa’u patiseti ia, pea ka faifai atu pe ‘oku sai pē ‘a e tākaki ia ‘a e ‘Eiki Minisitā *Revenue*, he ‘ikai ke ala ha taha ia ki he ki’i me’a ko ia ‘e tuku pē ia. Ko ‘etau fononga ia. Mahalo ko ia pē.

Lord Nuku: ‘A ia ‘oku hala ia ‘a e pehē ko ē ‘e mole, ‘a ia ‘e tupu pē? ‘Ikai ‘oku ‘uhinga ‘eku fehu’i atu ko e me’a ‘oku tohi....

‘Eiki Minisitā Polisi: Kātaki pe Sea. Ko e ki’i tokoni nounou atu pē ki he tātaki pa’anga. Ko e pōini pē mei he ‘Eiki Nōpele pea ko e fakamanatu atu pe Sea, he na’e fa’u ‘a e Patiseti he mahina ‘e ua kimu’a kae lava ke tufa atu mu’a ...toki e ta’u fakapa’anga ki he faka’osinga e māhina ni, pea ko e ‘uhinga ia. ‘Oku toe ‘a e tātaki ...

<004>

Taimi 1910-1915

‘Eiki Minisitā Polisi: ...tala ko ē ‘oku ‘omai ko ‘enau fakafuofua ‘e lava ‘o ma’u pē ia ‘oku te’eki ke mau ... ko e *Inland Revenue* pē ia. ...kā ko e ... pehē ‘e tātaki pē ia ‘e ma’u ‘e mafatu tōmu’a mai ko ē ...

Lord Nuku: ‘Eiki Sea ki he me’a ko ē ‘oku ‘omai ‘e he ‘Eiki Minisitā kā ko e ‘uhinga ia ki he patiseti ko eni lolotonga ‘a ia ‘oku ne pehē ke’uhi ki he ‘aho faka’osi ko ē māhina ni. Ko e patiseti ko ē ‘oku ‘i heni ke fakapalanisi ‘a e patiseti ki he 18/19 he ‘e mole ‘aki ‘a e 10 miliona. Ko e me’a ia ‘oku fai ki ai ‘a e tokanga ‘a eni ‘oku ‘i ai.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea, ka u ki’i tokoni pē fakatonutonu pē ...

Sea Kōmiti Kakato: Tokoni mai ‘Eiki Minisitā Pa’anga.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Mo’oni pē ‘ene fakamatala ‘oku tau hanga foki ‘o fakafuofua’i ‘a e pa’anga hū mai, pea tau fakafuofua’i ‘etau me’a ‘e fai, ‘a ia ko e fakamole ia, pea ‘ai atu ia ko e fo’i fakafuofua ‘oku nounou ‘aki ‘a e 10 miliona. He manatu’i ko e patiseti pē eni ko e fakafuofua pē *need* ‘oo tā ‘oku lava pē ia ‘o ma’u hē ki ai, sai hoko ai ....’oku lava ‘o fai ‘a e tātaki ia pea tātaki ‘a e 2 miliona he ‘ikai ke to’o ‘a e me’a ‘o fai ‘aki ha ngāue, me’a ia, manatu’i ko e kimu’a ‘oku te’eki ke *actual* ia. Kā ‘oku fai pē ngāue ia. Pea ‘oku ‘i ai e possibility kapau he ‘ikai ke lava pē ia ‘o tātaki pea hangē ko e me’a ko eni, ko e ngāue eni na’e ‘ai ke fai pea ‘ikai ke fai ia, ‘ikai ke fai ha fakamole ia ai, ‘e ‘osi atu pē ia ‘oku kei tuku pē ‘a e sēniti ia, ‘a ia ‘e ‘ikai ke hoko ai ha tō nounou. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō ‘Eiki Minisitā.

Tevita Lavemaau: ‘Eiki Sea ki’i tokoni pē ki he ‘Eiki Minisitā pea mo e ‘esitimetu ko eni ‘oku ‘omai, fakafuofua’i ‘e he Potungāue Pa’anga he tō nounou ‘aki ‘a e pa’anga tātaki mai ‘i he tukuhau pea mo e pa’anga ‘e 17 miliona, pea ko e ‘aho ni me’a mai ‘a e ‘Eiki Minisitā ‘ikai ke ngata pē ‘i he ma’u ko ē ‘enau tāketi to e hulu ‘aki ia ‘a e fakafuofua ki he to e si’i hifo ‘i he 5 miliona. ‘A ia ko e ‘ū fika kātōa ia ko eni hangē pē ko e me’a ‘a e ‘Eiki Minisitā Pa’anga ko e fakafuofua, kā ko ene ofi mai ko ē ki he ‘aho, faka’ofa’ofa ‘a e tātaki pea ‘oku lele ‘i matangi, pea ‘oku hangē pē ko ē ko ‘etau ‘esitimetu ko eni ki he 18/19, ‘oku hangē ia ha ki’i fo’i fakapoi he talanoa faiva ‘a e kau leka, he ka tau ka kole leva kole tokoni ‘oku faingofua ke mahino na’e tō ‘a e fu’u afā fakatamaki ‘i he ‘otu felenite. Ka neongo ia ‘oku ‘i ai pē ki’i tohi pangikē ‘oku ‘i ai ki’i

ala pē ki ai kapau ‘oku fiema’u. Kā ko eni he ’ikai ke to e hiki ha tute pē ko ha fa’ahinga tukuhau kā ‘oku to e lelei ange ‘a e ngāue ko ē ‘a e Potungāue Tānaki Pa’anga.

‘Eiki Sea he ‘ikai ke tau tō nounou tautolu ‘i he 10 miliona ko eni ‘ikai ke fiema’u ia, ‘ikai ke fiema’u ia kā ko e anga pē hono ‘omai, ko e kei fakafuofua pē, mālō ‘a e ngāue Minisitā Pa’anga.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Fakafofonga.

Lord Nuku: ‘Eiki Sea ‘ai pē mu’a ke ‘uhi ke ‘ai pē ke fakamahino’i mai pē ‘e he ‘Eiki Minisitā.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai.

Lord Nuku: Koe’uhi ko e me’a mai ko ē pea mei taumu’a ‘oku tupu, fe’amokaki, pea hiki ‘a e patiseti ‘aki ‘a e laungeau miliona, pē ‘oku 15 miliona mahalo ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘a e hiki ko ē mei he Ta’u Fakapa’anga kuo ‘osi ki he Ta’u Fakapa’anga ko eni 18/19, ‘a eni ‘oku ‘asi pē ke onongeau nimahiva (659m). ‘A ia ‘oku hiki ia mei he patiuseti ko ē Ta’u Fakapa’anga ko ē lolotonga ko eni. Ko ia. Kā ko ‘eku ‘uhinga lolotonga ko ia ko ē ‘oku tau hangē ko e ngaahi fakamatala ‘oku holo ‘i he peesi ko eni ko ē ...

Sea Kōmiti Kakato: Peesi 9?

Lord Nuku: Ko e peesi ko eni ko ē 60 mahalo, ‘oku holo ai ‘o ‘alu hake ki he peesi hoko ‘oku to e holo pē ia ‘oku holo hokohoko pē ia ‘o ‘alu ‘o a’u ki he 20/21 ‘ene holo. Ko e tu’unga fe’amokaki ko ē ‘i he 18/19 ‘oku mole ai ‘a e pa’anga ‘e 6.9 miliona. Pea toki hiki hake ‘aki ‘i he patiseti hulu ‘a e peseti ‘e 8 ‘a e poini 8, kā ko e ‘uhinga ko ē ‘a e anga ko ē hono hoko atu, he ‘oku lolotonga ko ē ‘etau pehē ‘oku tau fe’amokaki kuo hiki ‘a e patiseti, ‘oku mahino ko e fe’amokaki ko e fakamole fai ‘etau fe’amokaki ‘a ia ‘oku mahino ‘a e feitu’u ia ‘e tānaki mai mei ai ko e tukuhau pē ‘a ia ‘oku fai ko ē ...

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ko e sai ‘aupito, fakamālō atu ...

Sea Kōmiti Kakato: ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ...Nōpele mei ‘Eua. Ko e hā ‘a eme’a ‘oku to e hiki ai he koe’uhi he ‘oku fe’amokaki ‘e fakatatau pē foki ki he ...

<005>

Taimi: 1915-1920

‘Eiki Minisitā Pa’anga : ... fiema’ū, ki he anga ‘a e me’a ‘e fiema’ū ‘e he kakaí, pea hangē ko eni, te u fakatātā pē e me’a kuo tau ‘osi talanoa ki ai. Toe fiema’ū ‘e he ngaahi akó ia, ta’efaka-Pule’anga, ke hiki ange ‘a e totongi ko ia ‘a e tokoni kiate kinautolú. Lolotonga pē ‘etau ‘i he tu’unga ko iá, kapau te tau tu’uma’u, ‘oku ‘i ai mo e 7 miliona mavahe ia. Pea ko e me’a ia ko ia, te tau hanga ai ko e ‘o feinga’i ke ma’ū ha sēniti ki ai. Pea hangē ko ení, kapau te tau fiema’u ke,

hangē ko e *inflation*. Faka’amu pē ke ki’i hiki hake e koloa ‘omai mei mulí, ka ‘oku ‘ikai foki ke tau pule ki ai. ‘E vili mai e kakaí, ke hiki hake ‘enau vāhengá.

'Eiki Minisitā MEIDECC : Ka u ki’i tokoni atu.

Sea Kōmiti Kakato : Ko e tokoni eni, ‘Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā MEIDECC : Ke u tokoni atu. Fakakau atu pē Sea, pea mo e tokoni kotoa ko ē ‘oku fai kia *Gita*. Kātoa ‘a e ‘ū langa ‘oku tau sio ki ai, ‘ū ngaahi ‘apiako, pea pehē kapau te tau ala ki he ngaahi ‘apí, pea mo e ngaahi tokoni fakapa’anga ko íá. Pea ‘oku ‘osi ‘omai kātoa ‘a e silini ko íá, ‘osi ‘omai foki ‘a e *donor* ia ko ē mei mulí, ‘a ē ‘oku tau fengāue’aki, ‘a e silini ke ngāue’aki ki ai.

‘A ia ko e ta’ū ‘e 3 ko eni ka hoko maí, kātoa ‘a e silini ko ē mo e fakafuofua ki he ngaahi fakamole ko ē ‘o e langa hake ‘o e ngaahi ‘apiakó. Ka ko e ‘uhinga lahí, toki kau atu pē ki ai pea mo e ngaahi me’a kehe ko ē. Mālō ‘aupito.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō.

'Eiki Minisitā Pa’anga : Fakamālō ‘aupito ki he 'Eiki Minisitā *MEIDECC* he to e tokoni mai ‘o fakama’ala’ala mai ki aí. He fa’ahinga ‘uhinga tatau pē, ko e, ‘e holo holo mo e totongi nō, mo e me’a pehē. Ko e ‘uhinga ia. Te u fakalau atu e fe’amokakí, ‘e ki’i holo holo he 2016, 19/20 ...’osi e ngaahi ‘eke, ‘osi.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō. Minisitā, ki’i tamate’i ho’o maama. Me’a mai koe.

Tevita Lavemaau : Tapu mo e ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ko e fehu’i eni ‘a ē ko e felāve’i mo e totongi nō, pea ‘oku fakafiefia, ‘Eiki Sea. Kapau ‘e fakatatau ki he fakamatala ko eni ‘a e ‘Eiki Minisitā Pa’anga, fu’u vave ‘a e fo’i totongi ko eni ‘i Sepitemá. Ko e fo’i totongi ko ē ‘i Mā’asi, ‘osi pau ‘aupito ‘aupito ia, ‘Eiki Sea. Ko ia, tau vaeua’i pē. Kapau te tau kei fokotu’u atu pē ‘a e fo’i *amount* ko ē, ko etau talaatu ia. *We are ready to pay up*. Ko e ‘uhinga ‘oku tau ō ai ‘o kole ki Siaina, ‘oku tau faingata’a’ia. ‘Oku tau faingata’a’ia, Hou’eiki. Pea ko e fu’ū afā ko ení, ko e peseti e 30 ‘o e *GDP* na’e maumau’i. ‘Oku ‘ilo’i ia ‘e he fu’u fonua ko ení, ko e fu’ū fonua milionea e. Ko ‘etau fatongia ‘otautolu ‘oku faí, ko ‘etau fakakakato pē ‘a hotau fatongiá. Ka ‘oku ou kole atu ki he ‘Eiki Minisitā Pa’angá, pea mo e kau ngāue, fakavave’i e fo’i ngāue ko ení. Lele’i e fo’i pulu ko ení ke fai mo a’u. Ko ‘etau fakahū pē e totongi ko ē ‘i Sepitema, ko e fo’i 6 miliona ko ē ‘oku ‘ai ke tuku ko ē ‘i Fepueli, tuku mai ia ki Mā’asi, tuku mai ia ‘i hena. Kātaki he ‘ikai ke mau toe ‘ai ‘emautolu ia ha patiseti ki ai, he ‘oku mau ‘osi ‘ilo pē ‘emautolu te mou tali. Ko eni ‘e ‘ave ia ‘o tokoni ki he ngaahi langa hake ko eni e nofo’anga e kakaí, ‘i he afā ko eni ko *Gita*.

Ko e kongā faka’osí, ki he me’a ko ē na’e faka’amu ko ē ki ai e Hou’eikí, ki he .. Ko e fakamafai. ‘e ma’ū pē ‘e he ‘Eiki Minisitā e mafaí, ka ko e fengāue’aki ko ē mo e pangikē. ‘Oku ou fiefia au, ‘Eiki Sea, kapau ko ia. Ke mea’i ‘e he kakai e fonuá. Ka ‘i ai ha ngaahi pisinisi lalahi ‘oku nau faingata’a’ia, fakapa’anga, pisinisi pea mou ō ki he Pule’angá, he ‘oku lava ‘e he Pule’angá ke tokoni’i kimoutolu mo malu’i kimoutolu ta’etotongi. Mālō ‘Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Sea, ki'i tokoni atu pē mu'a ki he ... 'Oku ou fakamālō pē au ki he Fakafofonga mei 'Eua. Mālō ko e fo'i 'īsiu 'oku ne 'omai 'oku mahu'inga ke tau maa'usia. Ko e kole ke toloi 'a e totongi nō 'a Siaina, koe'uhi ko e afā. Ko ia? Ko e fo'i poini pē ia. Mālō 'aupito e ma'u fakakaukau ko iá.

Fakama'ala'ala ki he nō malu'i e Pule'anga he sekitoa taautaha

Ko e poini e taha 'oku ou fie lave atu ki aí, ko e nō ko ení, 'a ia tau pehē ki he *private* sekitoa, pē ko e tokotaha ko eni 'oku 'asi mai hono hingoa. Ko e tokotaha ko ení, 'oku 'ikai ke hanga 'e he Pule'angá ia 'o 'oange ha'ane silini. Ko ia, Minisitā Pa'anga? 'Oku nō pē ia mei he Pangikē Fakalakalaká. Ko e hā e me'a 'oku fai 'e he Pule'angá. 'Oku ne hanga 'o 'oatu e ki'i *guarantee* kae lava e nō 'o 'alu. 'Ikaí ko ha tufa silini, pē ko ha pehē ke ...

<006>

Taimi: 1920 - 1925

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : ke ōmai 'a e kakai ke takitaha tufa atu ha'anau silini. Ke pehē atu, 'oatu ha'o 4 miliona 'oatu ha'o 50 miliona. 'ikai. Ko e tokoni 'oku 'ave pē 'e he pangike ia 'ene nō ki he kau *private sector*. Ko e tokoni 'e lava 'e he Pule'anga 'o fai ke nau fai ha *guarantee* pea 'oku tau kau leva hono tokoni'i 'a e feinga'i si'otau kakai Tonga falala'ia ko eni 'oku mālō 'enau ngāue'i mai hotau fonua. Pea ko e anga ia 'etau fetokoni'aki, ko e fakakaukau lelei ia 'oku 'omai. Ke tau sio na'a lava toloi 'etau me'a makatu'unga 'i he kole koe'uhi ko e *Gita*. Ko e ki'i fakakaukau lelei ia tau fetokoni'aki mālō 'aupito.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō. Me'a mai 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia : Tapu atu ki he Feitu'u na 'Eiki Sea kae 'uma'ā 'a e toenga 'o e Hou'eiki. Kuo tā tu'o lahi foki hono 'ohake 'a e kole 'a e feinga ke tau kole ki Siaina ke fakatatafe atu 'a e nō pē toloi. Ko 'eku ma'u 'a'aku, ko e Tokoni Palēmia na'e muimui folau atu he Ha'ale. Na'e hā'ele mo e Tu'i pea na'e kau ai 'a e me'a ko ia. Ka ko e ma'u 'a e motu'a ni na'e 'i ai 'a e fale'i mei Siaina 'oua te tau hanga 'o ue'i e tafa'aki ko eni, mahalo ko e 'uhinga mahalo ko 'Ene 'Afio mahalo 'oku ne 'afio'i. Ka 'oku 'ikai ko Tonga ni pē 'oku nō. 'Oku nō mo Ha'amoá ke ne hanga 'o monū'ia makehe mo ha fonua. Ko e me'a ia ke tau hanga 'o me'a. Ko e anga ia 'etau faka'amu ke pehē atu pē ki'i toloi pe kaniseli. Mau 'osi hanga 'e mautolu 'o 'ai ki Siaina ke kaniseli, pea na'a mau fakaongoongo ai pē te nau tali pē 'ikai.

Taukave Pule'anga nau fatongia ke tokoni'i ngaahi pisinisi tu'uloa he fonua

Ko e me'a hono 2 'oku tokanga ki ai 'a e motu'a ni ko 'etau kau *middle class*, kau pisinisi ko eni. Tokanga 'aupito ke malu'i 'etau ki'i *middle class* he 'oku 'ikai ke nau tokolahi. Kuo tau 'osi kuo mou 'osi mea'i kātoa kuo mate au 'a e ni'ihí, mate atu 'a e ni'ihí, ko e fatongia 'o e Pule'anga ke ne tokoni'i kinautolu. 'O hangē ko ia na'e fai ki he tangata ko ē. 'Oku 'i ai mo e ... me'apango pē na'e 'ikai ke fai hano fakatokanga'i 'e he Pule'anga 'a hono fakatau tuki atu 'a e *asset* 'a e ki'i

motu'a 'e taha. Na'e faka'ofa mo'oni ko 'ete sio kuo hela 'a e tokotaha ko eni he langa, pea neongo na'e 'ikai ke ne lava 'o... na'e hoko 'a e me'a ko eni 'o tamate'i 'ene pisinisi, ka 'oku tau faka'ofa'ia. He 'oku 'ikai ke nau tokolahi, ko 'etau ki'i *middle class* 'oku tokosi'i pea 'oku 'i ai mo e tokotaha mahalo 'oku mou 'osi mea'i pē 'e moutolu 'oku lolotonga feinga mai ki he Pule'anga mo e Pangike Fakalakaka ke tokoni'i ange.

Ko e nō ko eni, te u fakatātā ki Vava'u. Ko e mata eni ko ē 'o Vava'u eni. Tu'u 'a e fu'u langa ko eni he matāfanga. Pea kapau 'e faifai atu 'oku 'ikai ke tali 'e he pangike pē 'e 'i ai ha fa'ahinga tokoni 'a e Pule'anga, 'e mole 'a e fu'u *asset* ko eni. Mahalo ko e tuai pē 'ene tukuatu kuo ha'u ha motu'a ia mei muli, 'o ne to'o 'e ia 'a e fu'u *asset*. Ko e *value asset* ko eni 'oku 19 miliona, ka ko 'ene nō ko ia 'i he pangike he ma'u ko ia 'a'aku ko e 4 miliona. Ko e pehē mai pē 'a e me'a 'o totongi 'a e 4 pea 'alu ia mo e fu'u pēseti 'o fakatau atu. Ko e Pule'anga ko hono fatongia, tokoni'i 'etau *middle class* he 'oku 'ikai ke nau tokolahi, pea tau 'oange ha ki'i monū'ia makehe ma'a nautolu. Mahalo ko e manavasi'i na'a lāunga mai hono toe 'ona. Ko e me'a ia 'e iku ki ai. Ka ko e me'a ia 'a e Pule'anga ke ne fakapotopoto 'o feinga'i ke malu'i si'etau kau pisinisi ko ia ne nau langa he ta'u lahi 'o a'u ki he tu'unga mahalo pē pē na'e 'i ai ha me'a na'e hoko, 'o si'i pekia atu 'a e . Ko e poini ia 'a e Pule'anga ko eni tau tokoni.

Lord Tu'ilakepa : 'E sai pē 'Eiki Palēmia ke fai atu ha fehu'i 'i ho'o 'i heni.

Sea Kōmiti Kakato : Fehu'i Hou'eiki

'Eiki Palēmia : Sai pē.

Lord Tu'ilakepa : Mālō. Ko au 'Eiki Sea 'oku ou fiefia he 'i heni ma'u pe 'a e 'Eiki Palēmia. 'Oku ne tali pea 'oku tau fiemālie he taimi ko ia 'oku tali mai ai. Pea 'oku ou mālie'ia he me'a ko eni 'oku ke me'a ki ai 'o fekau'aki ko ē mo 'etau nō ko ia 'i Siaina. Ko e hā 'oku 'ikai mou fakahā mai ai, pē ko e mo'oni 'oku ou fanongo 'oku tō'o 'a e nō mei Ha'apai, mahalo na'e me'a ai 'a e Tokoni Palēmia he me'a ko eni ki Siaina. *High School* ko ia 'i Ha'apai 6 miliona. Pea kapau ko ia ko ena 'oku to'o ē? 'Eiki Palēmia 'oku mea'i lelei pē 'e he Feitu'u na na'a ke fehu'i pē ko e hā nai ha founa ki he taki ko ē 'o fekau'aki mo e ...nō ko eni. Ko e tali ko ia 'a e tangata'eiki na'e..

'Eiki Palēmia : Te u fokoutua au ki lalo?

Sea Kōmiti Kakato : Pe'i fehu'i ke vave pē.

Lord Tu'ilakepa : Pē'i tuku ā 'eku 'ai fakalelei atu ki he Feitu'u na. Ko e hā 'oku tali ha nō 'a e kautaha vaka 'e to e feinga'i 'a e fonua ko ia. Ko e tangata eni 'iloa he fonua, 'ave 'a e kakai mei Tonga ni. 'Oku mou me'a ki he tu'unga 'oku 'i ai 'a e vaka he uafu, holofa kotoa 'ikai ke mou hanga 'o malu'i ha nō e tangata fuoloa ta'u 'ene pisinisi he fonua ni ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Ki'i tokoni ...

<008>

Taimi: 1925-1930

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko e tama ia ko ia 'oku 'ikai ke 'i ai ha'ane nō 'a'ana pea 'oku 'ikai ke kole mai ia ki he Pule'anga. 'Ai atu ha ni'ihi 'oku 'i ai ha'anau nō 'oku faingata'a'ia.

Lord Tu'ilakepa: 'E Minisitā ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko e siana ia ko ia 'oku 'ikai ke 'i ai ha'ane nō 'a'ana. Pea 'oku 'ikai faingata'a'ia fakapa'anga ia.

Lord Tu'ilakepa: 'E Sea, ko e 'uhinga 'oku ou 'oatu eni ki he Feitu'u na ...

'Eiki Palēmia: Sea ko u ki'i fakatonutonu atu Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu.

'Eiki Palēmia: Ko u kole atu ke fakamā'opo'opo mai mu'a 'etau me'a pē ki he poini ko ē 'oku tau 'alu ai.

Sea Kōmiti Kakato: Patiseti ē.

'Eiki Palēmia: Ko u lava atu au ia ko u, mālō 'aupito e 'omai e faingamālie ...

Lord Tu'ilakepa: Sea fakamolemole pē, ko e 'uhinga pē e fehu'i atu ki he Feitu'u na ...

Sea Kōmiti Kakato: Hoko mai koe, mālō Palēmia, hoko mai koe ...

Lord Tu'ilakepa: Ko ia Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Hou'eiki.

Lord Tu'ilakepa: Ka ko u tui, ko au ia ko u sai'ia ku 'ata ki tu'a pea mahino mai kuo lava 'e he Pule'anga 'o malu'i 'a e nō 'a e kau pisinisi Tonga. Mou me'a ki he fe'auhi 'i he mala'e pē ko e fo'i keke hūfanga he fakatapu he pisinisi, faka'ofa 'etau mātu'a Tonga 'iloa koe'uhī ko e falekoloa he siaina to e mālohi ange 'Eiki Sea. A'u mai eni ki he tangata'eiki ko eni 'Eiki Sea, fakamālō atu 'Eiki Minisitā, 'e 'Eiki Palēmia, fe'unga e 'ai ko eni. Pea ko eni 'oku ke me'a mai koe ki Vava'u ni, to e vakavakai pē ke ke mea'i ... 'o e feitu'u ko ia tapu ange pē mo e ... faka'ofa'ofa. 'Ikai ke tau 'ilo pē ko e hā e lōloa ke nofo he fu'u feitu'u ko ia. Ko e tafa'aki mei he... he ko e *UN* na'a nau hanga 'o fai hono, 'e he *EU*. Fai e ... tanu ... mālohi mo taau ko ia. Tafa'aki to'ohema ko ia e me'a ko ē 'oku ke ...

'Eiki Palēmia: ... fakamolemole ...

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu.

'Eiki Palēmia: Fakamatala 'a 'au ki he ngaahi fatongia, mahalo ko ho'o 'uhinga na'e 'osi fai hono sivi 'o e me'a pea 'oku, ko e me'a eni 'oku ke *report* mai koe he taimi ni 'oku 'ikai ke ... 'oleva mu'a te tau talanoa ki he me'a ko ia ...

Sea Kōmiti Kakato: Hou'eiki ...

Lord Tu'ilakepa: Sea, ko e lave ...

Sea Kōmiti Kakato: Fe'unga 'etau talanoa 'a tautolu, tau tohi ko ē, ka tau hoko atu he kuo tau afe ki he me'a kehe. Mahino kia au kuo 'osi ...

Lord Tu'ilakepa: Ko e taimi ta'eoli taha eni 'i hotau Fale ko 'emau lave pē ki ha me'a fekau'aki mo 'etau ngāue kuo liliu leva ho'o faitu'utu'uni 'a e Feitu'u na. Ko e 'uhinga e me'a ko u lave ki ai he koe'uhī na'e me'a 'aki 'e he 'Eiki Palēmia. Sai ka u 'unu mai au Sea ki he me'a ko eni 'oku tau tokanga ki ai, ke tokanga ki he patiseti 'Eiki Sea. Kapau leva 'oku tau tokanga ki he kakai tu'unga masivesiva he fonua ni 'Eiki Sea, lahi e founa 'Eiki Sea. Minisitā Ako ko e ki'i me'a ko ē 'oku ke me'a ki ai fekau'aki mo e totongi ako, kapau na'e fakamatala'i fakalelei'i pē 'Eiki Sea 'e manakoa pea 'e fiema'u 'e he kakai 'Eiki Sea. Taha e me'a na'a ku fakahoha'asi e Fale ni fekau'aki ko eni mo e polokalama ko eni sivi 'Eiki Sea. Pea a'u e Minisitā 'o ke 'omai e ni'ihi 'a ia 'oku nau tokanga'i e Va'a Sivi ki heni, fai 'emau fehu'i 'o a'u 'o fehu'i ki he 'Apiako *Tonga High*, talamai he'enau Va'a Sivi ke mau to e foki pē ki he Feitu'u na, ka na'a ke me'a mai ke mau ō ki he feitu'u ko eni 'Eiki Sea. Kapau na'e fakamatala'i lelei pē eni ia ki he kakai 'o e fonua 'Eiki Sea 'ikai ke 'i ai ha taha ia te ne ta'efiema'u e tokoni 'Eiki Sea.

'Eiki Sea 'oku mau fakalele 'a e polokalama tokoni 'a e Kolisi Tutuku Ako Liahona Sea. Ko e fu'u pa'anga 'e taha kilu ko ia 'oku tuhu'i hangatonu mai 'oku mea'i pē he Tokoni Palēmia ko homau ngafa fatongia ke 'ave pea ke me'a e tangata kotoa pē fakafou mei he kau, ngaahi 'ēlia 'Eiki Sea mei he ngaahi *stake* ki he ako lolotonga 'ave e ngaahi hingoa pea 'oku 'i ai pē mo e me'a ke totongi e ako ko ia 'Eiki Sea. Founa lelei ia fakangāue 'oku lava 'o fakahoko 'aki 'Eiki Sea. Ko e 'aho ni ko 'eku toki fanongo pē eni fīu e Minisitā he tali ke me'a ange e kakai 'o e fonua 'Eiki Sea. Ko u kole atu pē Minisitā ke ke tuku ange he 'ū, tuku ange atu ki he kau ngāue pea fai mo talaki he letiō ki he lahi taha he 'oku mo'oni e Fakafofonga mei Niua, mei 'Eua 'oku fu'u fiema'u lahi 'aupito e totongi ako ia tautautefito ki Tongatapu ni pea mo 'Eua. Ko nautolu foki ia 'i Ha'apai na'e 'osi tō ai e ki'i matangi pea na'e 'ave 'a e faingamālie ki ai.

Tokanga ke fakalahilahi tokanga Pule'anga 'ave hotau kakai he polokalama toli

Kai kehe 'e Sea 'oku ou tokanga kapau ko ia ko 'etau tokanga ki he kakai ko ē 'oku faingata'a'ia 'oku kau e Minisitā ko eni ki he Leipa he tokotaha 'oku tokanga lahi 'aupito ki he me'a ko eni. Hā e me'a 'oku 'ikai ke 'ai ai 'a e polokalama toli he 'oku 'i ai e ni'ihi te nau malava 'o 'alu 'i he polokalama ko ia ke fakangāue'i kinautolu ki ai. 'Oku 'i ai e fānau 'oku 'ikai ke ma'u ka 'oku nau ma'u 'a e tu'unga Sea ke nau ngāue 'i he ngaahi Potungāue ka kuo fonu e ngaahi Potungāue ia. Ko e me'a pē 'e taha Sea te tau lava ai ko 'etau hanga 'o faitokonia 'a e polokalama 'a e tafa'aki e *MIA* ke 'ave hotau kakai pea faka'ulunganga hotau kakai he 'oku lahi e palopalema 'Eiki Sea 'i he me'a ko eni 'Eiki Sea.

Ko e tapaka 'Eiki Sea pea kuo tō, tau 'ave e meleni hūfanga he fakatapu ko e hā, ko e katumu koā 'Eiki Sea pea tau, 'o tau 'i ai e mahaki ... ko e hā ...

<009>

Taimi: 1930 – 1935

Lord Tu'ilakepa: ...koā pē ko e hā e fa'ahinga mahaki ne ma'u ia 'i he siainé. Ne liliu leva 'o tau 'ave hotau kakaí ki muli. Fai mo fai hano feinga'i, fakamahino'i ko 'etau Patiseti ko ení, taha ia 'oku hū mai ki he fonua ni, mai hotau kakaí mei muli. Pea te tau a'u pē 'o, tufakangá pē eni 'Eiki Sea. Ko hono 'oatu hotau kakaí ki muli 'Eiki Sea.

'Eiki Sea Komiti Kakato: Mālō. Ko e tokoni eni Nōpele. Me'a mai Tongatapu 3.

Tokanga ki he 'ikai fakaivia Pule'anga ngaahi sekitoa lava ke tupu 'ekonomika fonua

Siaosi Sovaleni: Mālō Sea. 'I he laumālie pē ko ē Sea 'o e ki'i, 'a eni ko eni e masivá. Ko u 'ilo pē na'e 'i ai 'a e talanoa 'anenai ki he pehē ko e tokoní ko e 700, hiki mei he 400 ki he fo'i 'ulu 'a e, nautolu ko ia na'e ako he siasí 'o 700. Fakatokanga'i ange me'a ko eni he 'ikai ke hanga 'e ia 'o ma'u ai ha lelei 'a e fānaú 'i honau 'apí ke tau pehē ai ke lelei ange ai 'a e ngaahi fika ko ia na'a tau lau ki ai 'anenaí. Ko e me'a pē 'oku fai 'i hono hiki mei he 400 'o 700, ko e to e lelei ange ki'i sēniti 'oku ma'u he akó, mahalo na'a to e sai ange ai e vahe 'a e faiakó. Ka ko e tu'unga ko eni 'o e toko 3 ki he toko 5. Toko 3 ai nau malava ke male'ei 'o nofō. Ko e lahi ia e sēniti hono tokonia 'a e tu'unga masiva ko ē 'o e nofo 'a e fāmilí, 'api lahi ange. 'A ia ko 'etau, tau fo'i me'afua fo'ou ko eni 'oku tau, hono 'omaí 'a kinautolu masivá. Pea ko e to e a'u mai ko e 4 ko eni nau lave ki ai 'anenaí 'ia nautolu 'oku 'ikai ke ma'u, na'e 'ai foki 'e Ha'apai pē ko e hā e fokotu'ú, lahi e fokotu'ú ia Hou'eiki. Hangē ko ení, taimi na'e tō ai e afā.

Fanga ki'i pisinisi iikí, 'a e tokolahi 'etau kakai ko eni he komiunití. Lahi e pa'anga mou 'osi mea'i pē. Hangē na'e 'ikai ke fai ai ha sio ki aí. Poupou atu ki he 'ai ko ena e langa fale ko eni ki he kakai fefiné. Ko e kau ia he me'a lelei nau to e malu ange, tau fanga ki'i *grant* ke nau ngaahi, ngoue'i 'a e hiapó mo e alā me'a pehē. Fanga ki'i me'a pehē, ko e me'a ia ko ē 'oku mau loto ko ē ke mau sio ki aí. Ko e sēniti ko eni 'oku tau pehē 'oku lahi ko ē 'i he *economy*, 'oku 'alu pē 'oku senolo ki ha feitu'u te tau sio atu ki ai 'e to e longomo'ui ange ai e *economy*.

Ko e fanga ki'i fokotu'u pehē ia nau faka'amu ke u sio ki ai 'i he Patisetí. 'Ikai ko e 'uhingá ia ko ha 'ū me'a kehe, ko e 'uhingá he 'oku tu'unga ai e lelei 'etau *economy* ke tau hanga 'o fakatatafe ki he feitu'u ko ē 'e ngali 'aonga ai, feitu'u ko ē 'e lava 'o ne to e 'omai ai ha lelei kae fakasi'isi'i ai e ngaahi fika ko ia na'a tau lau ki aí. 'A eni 'oku tau 'osi 'ilo kotoa ko u tui 'oku tau tui tatau kotoa pē 'oku tonu ke fakalelei'i. Pea ko e faka'amú ia 'e Pule'anga ke 'asi, hā sino mai e ngaahi fokotu'utu'u pehē. 'Oku 'alu ē ki he fale lālangá, 'alu ē ki he ngoué, hangē ko e fo'i 1 miliona ko ia na'e 'ai ki he ngoué. Ko e pa'anga 'e 92 miliona e maumau ki he ngoué. Ko 'etau 1 miliona pē na'e 'ave ke fai'aki e palaú. 92 miliona kae 'ange pē 1. Ha me'a 'oku 'ikai ke ki'i fakalahilahi ai he ko e feitu'u eni 'oku lahi taha ai 'a e ma'u'anga mo'ui hangē pē kuo mou mea'i, *subsistent living* hotau kāingá mo e alā me'a pehē. Ko e me'a ia ko ē Hou'eiki Minisitā 'o kapau te tau a'u ko ē ki he fiká ke mou fakamahino'i mai, poupou lahi atu au ki ai. Ka ko e 'uhinga pē ia e fakatalanoa ko ē ki he masiva mo e tu'unga lelei faka'ekonomika, ke lava 'o na fetokoni'aki ke lava ai 'o fakasi'isi'i ai 'a e uesia ko eni hotau kakaí. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Fakafofonga.

Lord Tu'ilakepa: Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai

Lord Tu'ilakepa: Te u hoko atu pē?. 'Io mālō Sea. Sea 'oku ou fiefia 'i he talanoa, mahalo ko e me'a ia 'oku mahu'inga, 'oku ou sai'ia, mahalo 'oku tonu ā ke tau nofo ai.

Fokotu'u fēfē na'a lava 'ave hotau kakai ke ō ngāue 'i 'Amelika

Me'a ko ē 'oku tokanga lahi taha, ko u 'ilo'i 'oku tokanga ki ai e laumālie Minisitā, ko ē Ngaahi Ngāue Iikí fekau'aki mo e kakai masivesivá. Ko u 'osi talanoa atu 'Eiki Sea pea ko u 'osi lave 'o fekau'aki mo ha me'a te tau malava 'o tokoni'i ai 'etau fānaú 'Eiki Sea. Fēfē 'a 'Amelika, fu'u lahi e hoha'a mai 'a 'Amelika koe'uhí kuo ma'u 'e Siaina hotau fonua ni. Kuo 'i ai ha ni'ihi 'ia tautolu, hotau fonua ni kuo 'ave hangē ko e ni'ihi 'i *Mexico* ke nau ō ngāue 'i 'Amelika. Fu'u fonua hau ko ení 'Eiki Sea. 'Oku 'i ai 'enau founa ngāue 'Eiki Sea. Kapau 'e lava 'e he Minisitā 'i he Leipá mo e Ngāue Iikí ko u tui, kau eni he fo'i ngāue mo'oni mo'oni ia kapau 'e 'ave 'etau fānaú 'Eiki Sea. 'Eiki Sea ko e me'a 'oku lahi ai ko ē palopalema, kaiha'á mo e puke fakamālohi hangē ko e me'a ko ia na'e me'a ki ai 'a e Fakafofonga Fika 16, a'u eni ki he *drugs* hotau fonua ni 'Eiki Sea. Tupunga mei he tu'unga 'oku 'i ai e fānaú he taimi ni 'Eiki Sea. 'Alu ke tokolahi ange fānaú 'oku nau 'osi mei he ngaahi akó. ....

<001>

Taimi: 1935-1940

Lord Tu'ilakepa: ... 'anga pea hoko atu e ako ko e ni'ihi pē pea 'i ai e ni'ihi 'ikai ke lava he 'e mātu'a 'o totongi e ako. Pea 'i ai e ni'ihi nau nofo pē 'i 'api 'Eiki Sea pea 'oku hoko leva 'a e *media* fakasōsiale ko ha me'a ia ke nau 'ave holo 'enau ngaahi fakakaukau 'Eiki Sea.

Ke tokangaekina fakavavevave palopalema he faito'o konatapu

Ka ko e me'a ko ē 'e lava 'o fakahoko 'aki 'Eiki Sea fai mo tau fai ha tokoni fakavavevave ki ai. Tautautēfito 'Eiki Sea ki he me'a eni 'oku hoko ki he *drugs*. Na'e taimi na'e mālōlō ai 'a e Fale fu'u lahi hono 'ohake 'e Minisitā Polisi kae 'uma'ā 'a e 'Eiki Palēmia pea mo e Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Iikí 'o fekau'aki mo eni, hā e me'a 'oku tuai ai hono fai mo feinga'i ke fakangata e me'a ko iá he fonua ni kae hangē 'oku 'ata atu ko Tonga ni 'oku faingofua pē 'Eiki Sea e me'a kotoa 'Eiki Sea. Fai mo fakangata e ni'ihi ko eni ke lava, na'a 'oku 'i ai pē ha taha ia 'ia moutolu 'oku kau he me'a ko eni ka mou longolongo pē.

'Oku mou mea'i 'oku ou lau pē au 'a e *media* sōsiale 'ikai ke u tohi au ka ko u lau pē au ke u 'ilo homou 'unu holo kau Minisitā. 'Oku mou kau he 'unu holo 'i loto he me'a ko eni. Pea 'oku totonu ke 'ohake he Fale ni, ko u manatu'i lelei na'e 'i ai 'a e tokotaha he Fale ni na'a ne 'ai ke fa'u e tohi ke 'omai kau ki he motu'a ni nau faka'amu au ke 'omai he ko u 'ilo'i lelei e Minisitā ko ia mo moutolu pea 'oku kau ai mo ho'omou ngaahi fāmili homou ngaahi hoa mo homou fānaú. Kole atu ke tuku e fa'ahinga me'a ko ia 'Eiki Sea he 'oku 'ikai ko ha me'a lelei ia.

'Eiki Minisitā Polisi: Sea fakatonutonu mu'a e me'a ko eni.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e fakatonutonu ē Nōpele.

‘Eiki Minisitā Polisi: Ko e ‘uhinga mai ‘a e Nōpele ‘oku ne ‘ilo ha ni’ihi ‘ia mautolu ‘oku mau kaunga ki he *drugs* ?

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: ‘E ‘Eiki Minisitā ko u kole atu mu’a ke ‘oatu e Nōpele he ‘e, ke tokoni atu ki ho ngāue ‘oku ne ‘ilo lelei ki he ngaahi palopalema ko ena.

‘Eiki Minisitā Polisi: ‘Ikai ko ‘eku ...

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Tokoni atu.

Lord Tu’ilakepa: ‘Ikai Sea ko moua ‘oku mo fakamatala’i holo e me’a ko ia.

‘Eiki Minisitā Polisi: ‘Ikai ko ‘eku fehu’i atu. Ko e ‘uhinga mai ‘oku mau kaunga ki hono fakamatala’i pē ko e kaunga ki hono ‘ave takai?

Lord Tu’ilakepa: Ko e kaunga ki hono fakamatala’i to e kaunga pē hono ‘ave takai. Sea tokanga mai mu’a ki he me’a ‘oku ou ‘oatu ki he Feitu’u na ke ...

‘Eiki Minisitā Polisi: Fekau ke me’a ki lalo Sea kae fakatonutonu e, kapau ‘e ‘i ai ha taha ha ni’ihi ‘i heni ‘e kaunga ki he ‘ave takai e *drugs* ko e motu’a ni. Ko e ‘iuniti ‘e ua ‘oku ‘omi fakamatala kiate au. Taha ko e Kasitomu taha ko e Polisi. Pea mou fanongo mai Hou’eiki ka u hanga ‘o talaatu ‘oku ‘i ai ‘a e ni’ihi ai heni ‘ikai ke kau ha ‘Eiki Minisitā ia ai. Ko e me’a ia ‘oku *within the radar*. Na ko e pehē ko ē fakamatala ‘ave takai ‘oku ‘ikai kei feisipuka nātula talu mei mu’a ko ē kaunga ki he *media* ko e sai taha ia. Ko hono ‘uhinga Sea ko ‘ete ‘asi pē kita ‘i tu’a. Ko e ... ko ia ai pē ko ia ai pē pea ko u pehē ‘oku ‘ikai pē ke u sai’ia au he me’a ko e feisipuka lahi ange ‘ene ... tānaki mai, ko ia Nōpele ‘oku hala ‘aupito ia pehē ‘oku totonu ke tuku.

Lord Tu’ilakepa: ‘Eiki Sea, fakamolemole pē ‘Eiki Minisitā ka ko u, mou polokalama he letiō mou me’a mai ‘oku mou mea’i lelei. Hā ... me’a ‘oku mea’i he ‘Eiki Palēmia ke ta’ofi e ni’ihi ‘oku nau fai.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu.

Lord Tu’ilakepa: Ko e pehē ‘Eiki Sea ... ‘oku tukuaki’i ki he me’a ko eni ...

‘Ikai ha mafai ke tā tikite pe fakahu kinautolu ngaue’aki e faito’o konatapu

‘Eiki Palēmia: Fakatonutonu ‘Eiki Nōpele. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha’amaufai mafai ke fakahū pē tā tikite Sea kātaki kae ‘oleva ke ‘osi ‘eku fakatonutonu atu. Ko e fakatonutonu ia pea ko u pehē au ‘oku ‘osi māhino kia koe ‘a e lao. Ko e *Police Commissioner* pē taha ‘oku ‘atā ke ne fai e tā tikite mo e puke fakahū. Ko ia ko u kole atu mau faka’amu mautolu na’e ‘i ai ha mafai ka mau fai mo ala puke e kalasi ko ena ‘o ‘ave ‘o fakahū pilīsone.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Ngali fe’unga mou fēme’a’aki ki he me’a ko eni ‘e Hou’eiki.

Lord Tu'ilakepa: Sea 'oua te ke fa'a ta'eoli 'etau fēme'a'aki pehē.

Sea Kōmiti Kakato: Ka mou me'a mai he 'oku 'alu pē homou fēme'a'aki 'amoutolu 'o 'alu fakataha ai pē mo e loi.

Lord Tu'ilakepa: 'Oku 'ikai ko ha loi ena ko e Feitu'u na 'oku ke talamai 'oku mau loi ko eni kuo 'osi ...

Sea Kōmiti Kakato: Ka ko e Fale ni 'oku, ke tuku atu homou fēme'a'aki ko eni he efiāfi ni na'a mou talanoa 'oku fekau'aki mo e *drugs* 'oku *drugs* 'a e Fale ni.

Lord Tu'ilakepa: 'Io Sea 'oku lolotonga hoko he fonua ni.

Sea Kōmiti Kakato: 'Oku fakahoko atu Hou'eiki fakamolemole ke tau hiki mu'a ki he'etau Patiseti.

Lord Tu'ilakepa: Sea tuku mu'a ke u tali atu mu'a 'a e me'a 'oku me'a ki ai 'a e 'Eiki Palēmia he 'oku fai 'a e fēme'a'aki ki ai. 'Eiki Palēmia ko u pehē 'oku totonu sai 'a e tu'u 'oku 'i ai 'a e Komisiona Polisi. Tau līpooti mu'a ki ai he na'e 'ikai ke 'i ai ha'amou mata'itohi fakatotolo 'amoutolu tapu mo moutolu. Ko tautolu ia ko e fili 'e he kakai pea 'i he tu'unga fili 'oku 'atā kia moutolu 'i ho'omou fatongia 'i ha ta'u pē 'e tolu pē fā pea mou me'a mai kae hoko ...

<002>

Taimi: 1940-1945

Lord Tu'ilakepa : ...ha ni'ihi 'o fetongi. 'I he tu'unga fili ko ia 'oku tau'atāina ange pe 'a e *CEO* pe ko e Komisiona Polisi ke ne fai hono ngafa fatongia. Līpooti pea 'oange kiate ia ke fai e fakatotolo. Kapau te ke fai 'a e fakatotolo he 'e *conflict* ho'o fakatotolo 'a 'au. Me'a ki heni 'Eiki Sea. Fu'u lahi hono puke mautolu Hou'eiki 'i he Fale ni. Te'eki ke puke ha Minisitā ia'i he tafa'aki ko ia. Kae hili koi a 'oku 'i ai pe 'a e me'a ia 'oku hoko 'i he fonua fekau'aki mo e me'a ko eni. Pea fakamolemole pe 'Eiki Minisitā Polisi. 'Oku ou lave pe au ki he me'a ko eni koe'uhi ko ho'omou 'u polokalama 'amoutolu. 'Ikai ke u tui au ki he mitia fakasosiale he 'oku nau tohi mai nautolu 'o tukuaki'i ki he Feitu'u na, 'oku 'ikai ke u teitei tui au ki ai. Moutolu pe ia na'a mou polokalama kau tangutu 'o fakatumutumu ho'omo fai 'a e polokalama pea mo mea'i lelei kae 'ikai te mou fakahā ki he Komisiona Polisi ke fai hono fakatotolo'i pea ta tikite'i 'a e ni'ihi ko eni...ko e founga fakangāue 'asinisini mo ma'a ia.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu mai 'Eiki Minisitā.

Fakahalaki tukuaki'i 'ikai fai ha fengauc'aki mo e Komisiona Polisi

'Eiki Minisitā Polisi: Ko e fakatonutonu pe Sea ko e pehē ko ē 'oku fai 'a e fakahoko 'i he ngalu'ea, kae 'ikai ke fakahoko ki he Komisiona Polisi. 'Oku hala ia. Ko e 'u fakamatala ko eni 'oku ma'u ia ko e kongā ia ko e ha'u mei he Komisiona Polisi. Ko e 'u fakamatala kātoa pe 'oku fiema'u ke fakatotolo ko ia 'oku 'ave ki ai koi a 'oku ne fai 'a e fakatotolo pea ko e 'u puke kotoa

pe *arrest* 'o e kakai 'oku fai tu'utu'uni ki ai. Ko e me'a ko ē 'oku mau taki ki ai ke mahino 'a e mo'oni ko ē ko e palopalema ko eni 'oku lahi. To e mafatukituki ange, hangē pe ko e me'a 'a e 'Eiki Nōpele. 'Oku to e mafatukituki ange ia he taimi ni he Folofola ko e 'a 'Ene 'Afio. Pea ko e anga pe eni ia 'eku ki'i vakai ko e faka'uto'uta eni 'oku 'omai ha taimi ni Sea. Ta'u pe 'e fā mei heni 'a ia tau pehe pe 'e tautolu a'u ki he taimi fili ka hoko. Liunga ua pe tolu 'a e palopalema ia. 'Oku fu'u lahi ka 'oku ki'i fakapulipuli. Ko e 'uhinga 'oku taki 'a e tokanga ki ai he 'oku fu'u mahu'inga ko e palani ko ia 'a e Pule'anga ia ke fokotu'u ha sino ngāue fakafonua ke hangē 'Eiki Sea *it's a all out war* ki he *drugs*. 'Oku 'ikai ko e polisi pe mo e kasitomu mo e pilisone mo ha to e va'a kehe. 'E uki mo e sekitoa ko ē kitu'a ke fai ha fetokoni'aki he tafa'aki ko ia. Ka ko e ki'i tokoni pe ia fekau'aki mo ia ko e 'uhinga e ngaahi polokalama na'e fai ke taki 'a e tokanga 'a e fonua ki ai. Mālō 'aupito Sea.

Tevita Lavemaau: Sea, ki'i fehu'i pe kātaki.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai!

Poupou ke fakaivia ngaahi potungaue nau ngāue ke tau'i faito'o konatapu

Tevita Lavemaau: ...Sea, ko e *issue* mahu'inga 'aupito eni ...hangē ko e feme'a'aki 'oku fai ko eni. Kapau ko e fakafuofua. Te tau kamata 'afe? Pea ko e tali ki he 'Asenita ko ia, tau hanga 'o fakaivia 'a e Potungāue *Custom* mo e *Border Control* 'i he kau Polisi. Kuo pau ke fakaivia 'a e *rehab*...kole atu ki he Minisitā e ngaahi Potungāue 'e tolu ko eni. Kuo taimi ki he *sources* ke *address* 'aki 'a e 'isiu ko eni. Kae 'oleva na'a ngoto hotau vaka pea tau toki fai ha ngāue. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō!

Lord Tu'ilakepa: Sea, ko u ki'i fakamā'opo'opo atu au ia ...

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai 'Eiki Nōpele.

Lord Tu'ilakepa: Ko u tui au 'oku tonu ke vahe'i atu ha sēniti ki he Feitu'u na. 'Oua te ke fakatotolo! 'Oua te ke fakatotolo! 'Ave ki he kau ngāue ke nau 'alu 'o fai 'a e fakatotolo. 'Oku ke mea'i Sea, na'a ku kau 'a e kupu 177 mahalo 'a e Komisiona Polisi na'a ku feinga ke liliu ke hū 'a e 'atita. Ko u toki mahino 'i hono fakama'ala'ala 'i he'eku lava ki he tafa'aki ko eni Sea. Kapau 'e faifai ange pea liliu 'Eiki Sea, 'o ka hū 'a e 'Atita 'e ma'u ai pea 'e lava ke tukuange ngaahi fakatotolo pea 'e 'ikai ha to e me'a fakapulipuli 'a e kau polisi 'Eiki Sea, pea ko u tui falala ke sai pe ke tu'u pe ... 'oku lava pe ngaahi me'a financial 'o tukuange mai Sea ke fai hono 'atita'i.

'Eiki Sea, ko 'eku fakamā'opo'opo pe ki he Feitu'u na ngaue'aki lelei 'a e sēniti. Na'e 'osi 'oatu 'a e 3 kilu ke mou fakatotolo'aki e paasipooti. Hala 'atā ke ma'u ha me'a ... pea puke 'a e tokotaha he Fale ni 'o fekau'aki pea mo e paasipooti. Pea te u fakapapau'i atu 'Eiki Sea...

'Eiki Minisitā Polisi: Fakatonutonu Sea.

Lord Tu'ilakepa: Fakamole silini 3 kilu...

Sea Kōmiti Kakato: Fakama'ala'ala ia ke mahino pea tau toki 'alu...

Lord Tu'ilakepa: 'Oku fo'ou 'a e me'a ko eni...

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu Minisitā!

'Eiki Minisitā Polisi: Ko e pehe ko eni ko e 3 kilu na'e fakamoleki 'oku 'ikai hano ola ko e toko 13 eni kuo ngāue popula hono fakatotolo'i 'o e paasipooti pea 'oku te'eki 'osi 'a e hopo ko ia, pea 'oku kei lele pe mo e fakatotolo te'eki ke 'osi. Sea, ko e toko 13. Mālō.

Lord Tu'ilakepa: 'Oku 'omai ho'o *annual report* 'ofa mai ...

Sea Kōmiti Kakato: Kuo 'osi ho'o taimi 'osi ena ho'o miniti 'e 20 ...

<004>

Taimi 1945-1950

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai 'a e Nōpele 'o 'Eua.

Lord Tu'ilakepa: ...hā 'oku ke ...'oku ou 'oatu 'Eiki Sea.

Tokanga ki he palopalema e Pule'anga ke fakatokolahi kau ngāue fakapule'anga

Lord Nuku: Tapu ki he Sea ko e fakakakato atu pē 'a e fakamatala ko eni 'Eiki Seahe 'oku hanga 'e he Fakamatala Patiseti ko eni 'Eiki Sea 'o tuhu'i mai 'a e ngaahi palopalema 'i he fakamatala ko eni ko ē 'a e 'Eiki Minisitā Pa'anga 'oku 'i ai 'a e ngaahi palopalema 'oku fehangahangai pea mo e Pule'anga kā 'oku tonu ke fai 'a e tokanga ki ai. He ko ia 'oku hangē 'oku 'asi ko ē ko ē 'i he peesi 60 'oku 'i ai 'a e ngaahi palopalema fakalotofonua fekau'aki pea mo e pukepuke 'a e tu'unga fakapa'anga ko eni ko ē fonua Sea, fekau 'aki mei he sekitoa ke fakakau atu ki ai 'a e tupu 'a e kau ngāue fakapule'anga Sea. 'A ia ko e fo'i konga 'uluaki ia 'a ia kapau 'oku palopalema leva 'a e tafa'aki ko ia 'Eiki Minisitā Pa'anga ki ho'o hanga ko eni 'o tu'u mai 'i ho'o Fakamatala Patiseti 'oku palopalema 'a e vahe ko eni ko ē mo hono fakalahi 'o e kau ngāue fakapule'anga Sea, kapau 'oku tonu 'eku faka'uhinga. 'A ia ko e palopalema 'uluaki ia.

Tokanga ki he hiki meimei 20 miliona fakamole Pule'anga pea hiki lahi mo e tånaki tukuhau

Ko e palopalema hono ua ke fai mai ha tali ki ai 'a e 'Eiki Minisitā 'oku feinga ke fakasi'isi'i 'a e ngaahi fakamole 'a e Pule'anga 'i he ta'u 'e tolu ka hoko mai, pea 'oku he hanga 'o tuhu'i mai ai 'a e ngaahi tefito'i fakakaukau ko eni 'Eiki Sea, ko e ngaahi fakamole hangē ko e fakatau me'alele mo e 'ū me'a ko ia. 'Oku 'ikai ko ha'aku lau eni ko e lau eni 'a e 'Eiki Minisitā Pa'anga Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai pē koe.

Lord Nuku: Pea ko e me'a ia 'oku fai ki ai'a e tokanga Sea he 'oku hanga 'e he me'a ko eni 'o kamata'i 'a e fo'i palopalema ki he'etau tu'unga fakapa'anga fakalotofonua Sea. Pea ko e me'a ko ē 'oku sio ki ai 'a e motu'a ni Sea 'i he 'ene tu'u ko ia, kapau te ke hiki mei ai ki he peesi 62, ko e tukuhau 17/18, 18/19 'oku fakafuofua ko e tukuhau ko ē na'e tånaki tukuhau vāhenga, tukuhau fefakatau'aki, tukuhau pea mo e ka u ngāue pea mo e tukuhau 'ekisia, ko e ta'u ko eni kuo 'osi

na'e 212, ko e ta'u ni 'oku 230 tupu 37 (237), 'a ia kiate au 'Eiki Sea, 'oku 'omai ko ē 'e he 'Eiki Minisitā Ngāue pea mai 'e he Pule'anga 'a ia 'oku pehē 'oku tonu ke fakasi'isi'i pē 'oku 'ikai tonu ke to e fakalahi, ko e tokanga 'Eiki Minisitā ko e hiki mei he ta'u kuo 'osi ki he ta'u ni, ki he uangeau tolufitu, ki'i lahi ia 'Eiki Sea ki he fonua he 'oku ke me'a atu 'e koe 'oku fai atu ki ai 'a e tokanga, ko e me'a ko eni ko e fakamole pē 'a e Pule'anga ki he 'ene kau ngāue, fakamole ki he ngaahi me'alele mo e ngaahi alā me'a pehē 'Eiki Sea, 'oku hanga 'e he 'Eiki Minisitā Pa'anga 'o talamai 'oku 'ikai ke tonu ke hoko atu, 'i he'ene Fakamatala Patiseti. Pea ko e me'a ko ē 'oku ou tokanga au ki ai 'oku ne hanga leva 'e ia 'o hiki 'a e tātaki tukuhau 'aki 'etau pehē 'a e meimei pa'anga 'e uanoa miliona.

Ko e mafasia ko eni 'oku tuku ia ki he 'Eiki Minisitā ko ē tātaki tukuhau ke ne hanga 'o tātaki, kā ko e me'a pē ia 'Eiki Palēmia, 'oku ou tui ke fai pē ha faitu'utu'uni ki ai 'Eiki Sea, he ko eme'a fakalotopule'anga pē ia. Kā koe'uhí 'oku ne hanga 'e ia 'o hiki 'a e tukuhau hiki lahi 'aupito, kā ko e me'a ia 'oku fai ki ai 'a e tokanga 'Eiki Sea, kapau 'e tokoni mai pē 'a e 'Eiki Minisitā Pa'anga, he ko e fakamatala ko eni ko e fakamatala pē 'a e 'Eiki Minisitā Pa'anga. Koe'uhi ki he ngaahi palopalema 'oku fehangahangai pea mo e fonua. Pea hangē ko e me'a ko ia na'a ku fai atu ki ai 'a e lave 'anenai fekau 'aki pea mo e me'a fakafaito'o 'oku fekau'aki pē ia Sea. Kā ko e kole ko eni ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga kapau 'e lava 'o to'o 'a e ngaahi me'a ko eni mei he Fakamatala Patiseti...

Sea Kōmiti Kakato: Nōpele tau ki'i liliu 'o Fale Alea, kā tau toki hoko atu.

(Liliu 'o **Fale Alea**)

'Eiki Tokoni Sea: Hou'eiki mou ki'i me'a hifo angé, ko e hā 'a e 'uhinga 'o e me'a 'oku tau liliu ai 'o Fale Alea? kole atu ke tau ki'i mālōlō angé Hou'eiki.

(Na'e ki'i mālōlō heni 'a e Fale)

<005>

Taimi: 2030-2035

'Eiki Tokoni Sea : Hou'eiki, mālō ho'omou laumālie. Mou me'a pē, fakamolemole pē. Mahalo pē na'e ki'i me'a pē mahalo e Sea Kōmiti Kakato, mahalo na'e 'ikai ke ne fakatokanga'i. Ka mou fakamolemole, ka 'oku ou kole pē, ko 'etau lele ko eni, tau lele mu'a ki he 11.00. 'Osi pē e 11.00 pea tau toki mālōlō, Sea e Kōmiti Kakato. Fēfē e Feitu'u na, faingamālie pē e 'Eiki Sea na? 'Oku mau tokanga pē ki he Feitu'una na'a faifai kuo ke tengetange. Sai pē?

Sea Kōmiti Kakato : Sai pē, Sea.

'Eiki Tokoni Sea : Poupou. Tau liliu 'o Kōmiti Kakato. (Na'e liliu ki he **Kōmiti Kakato**)

Sea Kōmiti Kakato : Hou'eiki, mou fakama'ama'a atu. Tapu ki he Tu'i 'o Tongá, Ta'ahine Kuiní, mo e Fale 'o Ha'a Moheofo. Tapu ki he 'Eiki Palēmiá, mo e Hou'eiki Minisitā. Fakatapu atu ki he Hou'eiki Nōpelé, pea pehē foki ki he Kau Fakafofonga e Kakaí. Fakafiefia 'aupito 'eku lave'i atu, hangē pē 'oku mou kei pongipongí, a e anga 'etau ngāue mo e fakahoko hotau fatongiá.

Ka mou me'a mai, Hou'eiki, ko 'etau ngāue kuo pau pē ke tau tau ki taulanga. Ko e anga e folau tahí, tau lele ke lōloa, kae hoko mai e loloá kae fai e ngāue 'a e 'eikivaká. Mālō, mou me'a mai. Minisitā Polisi, me'a mai.

Tali Pule'anga ki he faingata'a hono pule'i fakamahu'inga'i koloa hū mai mei muli

'Eiki Minisitā Polisi : Tapu pea mo e Feitu'u na, 'e 'Eiki Sea 'o e Kōmiti Kakatō kae pehē ki he Palēmia mo e Hou'eiki Mēmipa e Kōmiti Kakato, kae fai atu pē mu'a ha ki'i fakalavelave nounou, Sea, fekau'aki pē ia pea mo e ngaahi fehu'i, pē fakalave'i fekau'aki mo ha kaveinga ngāue 'oku kaunga tonu ia ki he to'o fatongia 'a e motu'a ni, kaunga eni ki he tukuhaú, Sea. Pea hangē ko ia ko e tohi na'e fakahoko mai mei he Fakafofonga e Kakai 'o 'Euá.

Sea, ko e fakamatala ko ia 'o pehē 'oku hiki 'a e koloá, ko hono 'uhingá, ko e tukuhaú. Mahalo pē 'oku 'i ai ha mo'oni ai, Sea, ko hono 'uhingá ko 'ene tānaki pē ha tukuhaú ki ha koloa, kuo pau pē ke 'i ai hono uesia. Pea ko e kupu 18 ko ia 'o e Konisitūtone 'o Tongá, 'oku ne tuhu'i mai. Kuo pau ke 'amanaki e kakaí ke malu'i 'enau mo'uí, mo 'enau koloá 'e he Pule'angá, pea kuo pau ke nau totongi tukuhaú. Ko e anga ia 'etau fekau'akí, Sea. Pea 'i he peesi 20 ko eni e fakamatala 'a e *Statement* 'a e 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'oku hā he palakalafi fakamuimuí, 'a e kongá ko ení, 'oku ou loto pē ke taki ki ai 'a e tokanga 'a e Hou'eikí, 'oku pehē.

“ I he faka'osinga 'o e ta'u 'oku ngata ki Sanuali, 2018, na'e hiki peseti e 6 ai 'a e hikihiki 'i he totongi fakalūkufua 'o e koloá. Na'e fakatefīto 'eni mei he hiki peseti 'e 8.2 'i he ngaahi totongi 'o e koloa, hū mai mei muli. 'A ia 'oku tokoni'aki eni e poini fakapeseti 'e 4.7 ki he hiki 'o e totongi fakalūkufua 'o e koloá.”

'A ia ko e *factor* ia 'e taha, Sea, 'oku pau pē ke tau fakakaukaua, ko e feitu'ū ko ē 'oku tau 'ota mei ai e koloá, mo hono *price*, kuo pau pē ke 'i ai 'ene tokoni, mo 'ene hanga 'ana 'o *decide* 'a e mahu'inga ko ē 'o e koloá 'i Tonga ni. Pea ko e taha eni e me'a 'oku faingata'a'ia ai e Pule'angá, 'a hono feinga ke to'o ko ē 'a e tukuhaú, pea mo e tuté, mei ha koloā, kae kei mamafa pē. Ko hono 'uhingá, ko e pule 'a e pa'angá, mo e *price* 'o e koloa ko ē na'e 'ota mai mei he feitu'ū ko iá. Ko e ki'i fakatātā pē ki aí, ko e *foods*. Fu'ū lahi foki e lāungá, Sea. He 'oku to'o e tukuhaú mei heni, ko hono 'uhingá, ko e tokoni, ko e me'akai eni 'oku mo'ui lelei. Ka 'oku hangē 'oku kei *price* tatau pē iá. Ka 'oku 'omai foki 'a e *price* ko ia ke tokanga'i 'e he *Competent Authority*, ke fakapapau'i, 'oku fakapapau'i mo'oni, ko e fo'i *price* totonu pē 'oku 'ikai ke to e hili ha to e me'a ki ai. Pea ko e taha eni 'enau faingata'a'ia, koe'uhi ko e koloá 'oku hū mai, 'oku kehekehe. Ka hū mai ha koloa 'oku mamafa, 'omai 'enautolu e *price* ko ia, 'oku pule ia. Ka ko e feinga pē ke tokoni 'a e faingata'a'ia, he ko e me'a ko ení, 'oku 'ikai ko ha'amau me'a, ko 'etau me'a kātoa pē, 'a e tūkunga ko ē 'oku 'i ai e Pule'angá. Ka ko e kongá ia, Sea, 'o e faingata'a'ia 'a e Pule'angá.

<006>

Taimi: 2035-2040

Kamata 'i Me ta'u ni to'o tukuhaú he moa

'Eiki Minisita Tānaki Pa'anga Hū Mai: Pule'anga, ka ko e me'a ko eni fekau'aki pea mo e tohi kole ko eni 'a e Fakafofonga 'Eua, ke fakapapau'i atu pē Sea, na'e 'osi tali eni ia 'i he 'aho 2 'o

Mē. Ko e ‘aho 2 ko ia ‘o Mē na’e ‘osi tali eni ke fiamālie pē ‘a e Fakafofonga ko ē kuo ‘osi tō’o ‘aupito ‘a e tute mo e CT Sea. ’Oku fakatou noa. Ko e faka’osi pē Sea ko e fekau’aki ko ē ke ‘ai ha fakakaukau ki he tūkunga ko ē ‘o e mālohi pē ko e vaivai ‘etau pa’anga, pē ko e hā ha fa’ahinga me’a ‘e ha’iha’i ki ai, ko e fē ‘a e *way forward* pē ko e ‘alunga ‘oku tau fou ai. ‘E fai pē ‘a e kumi fale’i pea ko e fakamatala ko ia ‘oku ‘omai kiate kimautolu, ko e lelei ange pē ‘a e tūkunga lolotonga ‘o e pa’anga ko e ‘uhinga ‘oku tokoni ia ki he *remittances* pē ko e laku pa’anga mai mei muli, pēa mo e Takimamata ‘a e tukunga ko ia he taimi ni. Mahalo ‘oku mou mea’i pē ‘a e fakamatala ko eni. Ko e talu eni ia ‘eku muimui’i mai ‘a e laku pa’anga ko ia mei muli, ko ‘eku toki takatokanga’i eni ‘oku a’u ki he 321 miliona. Ko e 200 pē pea holo, ‘oku ou ‘ohovale ‘i he’ene a’u ko ia ki he lahi pehē ka ko e fakamatala ia ‘oku ‘omai kia mautolu. Ko e ki’i tali nounou atu pē ia pea mo e fakamālō he fakatokanga’i ko eni ‘e he Fakafofonga ‘Eua ko e moa pē ‘oku fai ai ‘etau mo’ui. Na’e ‘osi fai ‘a e ngāue ki ai ‘a e Pule’anga he ‘aho 2 ‘o Me. Mālō ‘aupito Sea ‘a e ma’u faingamālie.

'Eiki Palēmia : Ki’i fehu’i ange mu’a ki he ‘Eiki Minisita fakamolemole.

Sea Kōmiti Kakato : Fehu’i. Me’a mai 'Eiki Palēmia.

Kole Palēmia ke fakalelei’i lahi fo’i fua’i’akau ‘oku fakatau

'Eiki Palēmia : Tapu atu ki he Feitu’u na ‘Eiki Sea kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki. Ko e ma’u ‘a e motu’a ni na’e ‘uhinga ko ia ‘etau tō’o ‘a e tukuhau ‘o e *fruit* kae holo, ko u fakatokanga’i ‘e au ia ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha holo ia. ‘Oku ou kole atu ki he ni’ihi ko eni, ke ‘oua ‘e hoko ‘etau hanga ‘o... he ko e taumu’a foki ke ‘omai ‘a e me’a ke lahi ko e ‘uhinga kae ngāue’aki ‘e he kakai, kae lahi hono ngāue’aki ‘e he kakai ki he ‘enau me’atokoni. ‘Oku ou fakatokanga’i ‘e au he taimi ni ‘oku ‘ikai ke ‘i ai hano ‘aonga. ‘e taha ‘etau ‘oatu ‘a e fo’i me’a’ofa ko ia., Ko ia mahalo ‘oku fanongo mai ‘a e kau me’a ko u tui mahalo te nau ‘ita ‘iate au. Ka ko e me’a ia ko u fa’a ‘alu ‘o talaange kia nautolu ‘oua te mou kākā, holoki ‘a e me’a ko e ‘uhinga kae lahi ‘a e me’a ‘oku hū mai, ko eni ia ko e fo’i moli ia pa’anga ‘e 2 ‘a e fo’i moli ‘e taha. Kaiekehe ko ‘eku ki’i kole atu pē ki he Minisitā ki’i kolekole atu ki he matakali ko ia ke nau ‘ai lelei ‘enau me’a.

Kau fua’i ‘akau he ngaahi koloa ‘oku pule’i he Va’a Pule Fe’unga

Minisita Tānaki Pa’anga Hū Mai. ‘E Sea kae ‘oatu pē ha ki’i tali nounou ‘e Sea. Mahalo ko e ‘uhinga ia ko e na’e fakahoko atu ai ‘e he Kōmiti Kakato ‘oku ‘ave ‘a e ngaahi koloa pehe ni ki he *Competent Authority*. Ko e konga ia ‘o e feinga ‘a e Pule’anga ke *control* ‘a e *price*. ‘Oku ou ‘ilo ko e fo’i pulu ko ia ‘oku faingata’ia ai ‘a e Minisita Leipa. Ko ia ‘oku sea ‘i he’emau toutou fakataha ki ai, ‘i he *Competent Authority*. Ko e taumu’a ia ke tokoni’i ‘a e tafa’aki ko ia.

Siaosi Sovaleni : Kole ‘a e ki’i fehu’i ko eni he me’a tatau pē Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Me’a mai Tongatapu 3.

Fehu’ia kapau ne to’o tukuhau moa ‘i Mē ha ‘uhinga kei mamafa ai

Siaosi Sovaleni : ‘E ‘Eiki Minisita *Revenue* pē ko e *Labour & Commerce*, ‘a eni ‘oku sea he *Competent Authority*. Kapau na’e holoki’aki ‘i Mē ‘a e pēseti ‘e 15 ko eni, ‘oku te’eki ai ke u fakatokanga’i ‘e au ia ‘oku holo ‘a e puha moa, ko e ‘uhinga pē na’e ‘i ai ha ki’i *delayed effect* pē

na'e ma'ama'a ia 'i Sune ni. He ko e 'uhinga foki ko e 'a e kole atu ko eni ki he to'o ko ē 'a e fo'i tax peseti 'e 15 ko eni, ko e 'uhinga ke ma'ama'a ange 'a e moa pea kapau ko ena na'a mou to'o 'e moutolu ia 'i Mē, 'oku te'eki ai ke tau sio kitautolu ki he ma'ama'a 'a e moa. Ko e hā nai 'a e me'a 'oku hoko kātaki 'Eiki Minisitā? Mālō.

Kamata ngaue'aki to'o tukupau moa he 'aho 1 Siulai

'Eiki Minisitā Ngaahi Tānaki Pa'anga Hū Mai : Mālō 'aupito Fakafofonga 'a e fehu'i. Ko hono 'uhinga Sea, ko e 'osi ko eni hono paasi ko ia 'e he Kapineti 'i Mē, na'e 'ave leva ia ki he 'Ofisi 'o e 'Ateni Seniale ke *promulgate* pau pe ke *publicize* 'a e me'a ko ia. Na'e toki maau mai 'a e 'u me'a ko ia pea nau toki fakamo'oni ai he uike kuo 'osi Sea. Ko e taumu'a ia ke *effective* he 'aho 1 ko ia 'o Siulai. Ko e 'uhinga ia Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō me'a mai Hou'eiki Vava'u.

Lord Tu'ilakepa : Fakamolemole pē 'Eiki Sea, kole atu ki he Feitu'u na ke tau feme'a'aki pē he me'a ko eni 'oku me'a ki ai 'a e 'Eiki Minisitā ki he Tute 'Eiki Sea. Ko 'eku lave'i foki 'oku 'i ai 'a e mafai 'o e Minisitā ko eni ki he Ngaahi Ngāue iiki. Ko e kole pe hono 'ave ko ia ki he lotolotonga ko ia 'o e kau pisinisi, Na'a ku *match* 'e nautolu 'a e me'a kotoa, puke tu'u pē 'e nautolu ke 'oua na'a toe 'i ai ha fo'i faikehekehe 'i ha tupu faka'ekonōmika 'a e fanga ki'i pisinisi Tonga. Saiange pē hono 'omai ki he Minisitā Leipa ke ne hanga 'o tokanga'i. Ko 'ene holo pē pea *fix* pea mo e ..

<008>

Taimi: 2040-2045

Lord Tu'ilakepa: *Numbers* mo e totongi ke fe'unga pea fenāpasi mo e me'a ko ē 'oku mou tuku hifo. Ko 'emau kole pē ia pea kapau ko ena na'e toki *effective* 'i he hangē ko e me'a ko ena na'e kole ki ai pē ko e *delay effective* 'a fē, ko ena 'oku ke me'a mai na'e 'ave pea ko ena kuo tali mai he uike kuo 'osi. Mau fokotu'u atu fakafoki mai mu'a ki he Minisitā 'o e Leipa ke ne fai hono fakafuofua'i, tonu ange 'ene fakafuofua 'a'ana ha to e fakafuofua ha to e pisinisi.

Tēvita Lavemaau: Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Hou'eiki, me'a mai Fakafofonga 11 'Eua.

Fakamālō'ia tali ke kamata to'o tukupau he moa 'a

Tēvita Lavemaau: Fakamālō 'aupito heni, tapu mo e Sea pea tapu mo e Hou'eiki, fakamālō heni ki he 'Eiki Minisitā Tānaki Pa'anga 'i hono, ta ko ē 'oku toki kamata he 'aho 1 'o Siulai, tau fiefia kotoa pē ai, lave kotoa pē ai e kakai 'o e fonua. 'Oku kau pē koloa ia ko eni hono tuku ki he *Competent Authority* ke muimui'i ke 'oua na'a hoko hangē ko e me'a 'oku hoha'a ki ai e 'Eiki Palēmia ke to'o 'e he Pule'anga e tukupau pea nau 'atā leva nautolu 'o nau pehē 'e nautolu ko e fakalahi 'eni ia 'enau *margin* ko ē 'a nautolu pē ko 'enau tupu. 'A ia 'e kei lava pē 'o pule'i atu ko 'a e *price* mei he Potungāue Leipa. Pea ko u tui ko e kongā tatau pē 'oku hoko atu. Mālō 'aupito 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō, me’a mai e ‘Eiki Minisitā Leipa.

Tonu ke fai ha ngāue ki he ngaahi koloa to’o tukupau kae kei ma’olunga pe totongi

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Ki’i tokoni atu Sea ki he talanoa lelei ‘oku fakahoko. Ka ko e palopalema foki ‘a eni ‘oku me’a ki ai ‘a e Palēmia. ‘Oku ‘i ai e taimi ‘e ni’ihi ia ‘oku tau hanga tautolu ‘o to’o ‘a e tukupau ka ‘oku faai atu pē ‘a e totongi ia ‘i ‘olunga. ‘Oku ‘i ai e ki’i me’a ‘oku mau hanga ‘o ngāue’aki he taimi ni ‘a ia ko u ki’i kole ki he’emau Potungāue ‘oku ui foki ko e *value chain*, ‘uhinga pehe ni, kapau ko e koloa ‘oku kamata mei tau pehē ‘i Saute ‘Amelika ‘o ha’u mei ai, kau ai ‘a e fakamole kotokotoa ‘o a’u ki he *shipping* ha’u ai ki he loli, ha’u ki he me’a kotokotoa pē. Te te ‘ilo pē ‘e kita mei ai e me’a ‘oku ‘alu ai ki ‘olunga. Ka ‘ohovale pē kuo ki’i hiki ‘e he Tute ia ha’anau *increase*, te mau lava pē ‘o fakahā atu ke tau me’a kotoa ki ai. Kapau ‘e sai pē me’a kotoa ia ka ko e palopalema ia ‘oku ‘alu ki lalo ‘etau tu’unga fakapa’anga, ka ko e ki’i founa ia ‘oku mau sio ko ē ki ai ke lava ‘o sio ke fakapapau’i pea mau lava leva ‘o talaatu ki he ni’ihi ko eni ‘oku nau fai atu e fakatau e moa pē ko e ‘āpele pē ko e ngaahi me’a pehē, ko e me’a eni ‘oku makatu’unga ai ‘a e totongi ke pa’anga ‘e fiha pē ko e sēniti ‘e fiha ‘a e, he ko e palopalema ko ‘eni ‘oku to e palopalema pē mo e hangē ko eni ‘oku tau to’o ‘e tautolu ia ‘a e tute ki he ngaahi me’a ko eni ‘oku ne tokonia ‘a e ngoue pea mo e toutai mo e ngaahi me’a pehē ka ‘oku ‘ikai pē ke holo ia. ‘A ia ko u tali ‘a e fiema’u ko ē ke fai ha ngāue ki ai ka ko e ki’i founa ngāue ia ke mau ngāue’aki he taimi ni ke mau lava ‘o ‘ilo ‘a e kongokonga kotokotoa pē ‘a e anga e ha’u ‘a e koloa mei he feitu’u ‘oku ngaahi ai ‘o ‘au mai ki Tonga ni pea ‘ilo leva e me’a ‘oku makatu’unga ai ‘a e ‘alu hake mo e ‘alu hifo pea tau sio kotoa ki ai ke tau lava ‘o *monitor*. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Me’a mai e Minisitā *MEIDECC*.

Ke fakakau moa he koloa ke mapule’i hono totongi

‘Eiki Minisitā MEIDECC: Sea ko u ki’i, tapu pē mo e Sea kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki fakataha. ‘Ikai, mahalo ko e me’a na’e tokanga ki ai ‘a e Hou’eiki ia pē ‘e lava ‘o ‘ai e puha moa ‘i he lisi ko ē ‘o e koloa ‘oku pule’i hono totongi, ‘a ē na’e hangē ko e lolo mo e penisini mo e me’a. Na’a kau atu pē ki ai mo e *fruits* ko eni ‘oku ‘uhinga ki ai ‘a e ‘Eiki Palēmia. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Tā he ‘ikai ke mau to e hū moa mai mautolu. Me’a mai Minisitā ...

‘Eiki Minisitā Tānaki Pa’anga Hū Mai: Ko e ki’i tali nounou atu pē ki he fehu’i ko ē Sea, ‘io, ko e Tu’utu’uni Kapineti ko eni ‘o e ‘aho ua ko ē ‘o Mē ‘oku kau ai ko e koloa kotoa pē ‘oku to’o ko ē hono tute ‘oku ‘ave ia ki he *Competent Authority* ke fakapapau’i ‘oku pule’i ‘a e *price*. Ko e ‘uhinga ia ‘oku ‘ave ai ke to’o.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Me’a mai e Vava’u 15.

Sāmiu Vaipulu: Kole ke u hūfanga pē he fakatapu. Sea ke manatu’i e, ‘a e taimi na’a tau ‘i he Pangikē Pule ai ...

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Fokotu'u ke vakai'i e hiki mahu'inga koloa 'e he kau fakatupu koloa

Sāmiu Vaipulu: Na'a tau fai e fakataha mo e Kōvana ko ē Pangikē Pule ki he sipi. 'A ia 'oku tānaki foki e 'ū me'a ko ē ki ai ka ko 'ene fika'i mai ko ē 'a e *landed cost* 'oku tonu ke pa'anga pē ia 'e 7 pē 8. Ko e fo'i *margin* ko ē ko e ngāue pē ia 'a e kau fakatupu koloa. 'A ia 'oku ngalingali ko e me'a tatau pē ia 'oku hoko ki he fo'i 'akau mo e 'ū me'a ko ē. 'Oku tonu ke 'i ai ha vakai ...

<009>

Taimi: 2045 – 2050

Sāmiu Vaipulu: Pē ko e hā e me'a ko ē 'oku hokó. He ko e me'a 'e taha Sea, na'a ku 'i Vava'u, pea mau ōmai mo e tamaiki ko e 'ai pepa sikaleti ke fai 'enau ifi tapaka Tonga. Pea ō atu mautolu ia 'oku pa'anga 'e 1 sēniti 'e 50 e, 'a e pepa sikaletí ia. Ka na'e 50. 'A ia ko e fo'i hiki hake pē ia ko e pehē 'enautolu 'oku nounou e pepa sikaletí. 'Oku tapu foki ia he *Consumer Protection Act* ke hiki ha koloa ko e pehē 'oku nounou. Ka ko e pangó, ko e 'aho ko ē tahá, hono 'oatu ko ē ki he 'ofisa ko ē mei he Potungāue *Commerce*, ko e me'a ko ē na'a ne talamai 'e ia ia 'oku 'ikai, 'ikai ke kau 'a e koloa ia ko iá he Pule Fe'ungá. Pea na'a ku tala ange, ko e Lao ko ē ke Malu'i 'a e Tokotaha Fakataú 'oku totonu ke 'i ai mo e me'a ko iá. 'A ē 'oku 'i ai mo e tafa'aki ia 'e taha ko e kau ngāue ke nau mahino'i ange 'a e Lao ko ē 'oku fai ai 'a e ngāue. He ko ē 'oku hiki ia pea talamai ia 'oku 'ikai ke pule'i ia 'e he Pule Fe'ungá. Ka ko e 'uhinga ia na'e fa'u ai 'a e Lao ke malu'i e tokotaha fakataú, fa'u ia 'Eiki Sea he taimi ko ē na'e fai ai e uta hiná. Na'e ngāue 'a e kau *exporter* ia 'o fa'iteliha pē nautolu ia he mahu'inga ko ē 'enau *fertilizer* mo e me'a. Pea na'e fa'u leva e Lao ko ení ke fakangatangata ke faingofua ki he kakai ko ē 'o e fonuá. Ko e 'aho ni, 'oku lele tavale noa'ia pē 'a e 'ū koloá ia. 'Oku totonu, neongo na'e to'o 'a e Pule Fe'ungá, Lao ko iá 'ū koloa 'e ni'ihi, ka na'e fokotu'u mai leva 'a e Lao ko ē ke malu'i e tokotaha fakataú ke na fetongi pea kei lava pē 'o malu'i 'a e kakai fakalukufua. Ko u kole pē 'a'aku ia ke fai hano tokangaekina.

Lord Tu'iha'angana: Sea, ki'i tokoni mu'a. 'Oku ou poupu au ki he.. Tapu mo e Feitu'u na Sea mo e Hou'eikí, ki he me'a 'a e Fakafofonga Vava'u 15. Sea ka 'oku ke mea'i lelei pē. Ko 'etau lōlōa ko e Fakafofonga 'Euá, Minisitā Pa'anga mālōlō, mo e Minisitā Mo'uí. Mei fā hotau le'ó he alea'i e Lao ko ení he pehē atu ke tuku e moá kae 'ai pē tapaká mo e 'olokaholó mo e 'ū me'a ko iá. Ka na vili kikihi pē mo talamai 'ai e toutai ke ma'ama'a mo e, pea 'oku mo'oni e feme'a'aki 'o e pō ní. Neongo 'e toki, he ko 'ene tō ko ē, neongo e holo e tute mo e hā fua, ko e tō ko ē ki he pa'anga 'e onongofulu tupu ko ia 'i Ha'apai he taimi ni. 'E to'o e tuté kamata he 'aho 1 'o Siulaí mahalo 'e toki holo e moá toki 'asi ai e *impact* e me'a ko ení mahalo he 2019 pē ko e 2020, 'e fiu feinga'i ke to e tō hifo. Ko 'eku tokoní atu pē Sea na'a ku manatu'i lelei, tau fā fā le'o he kaikaila atú ka nau fakamatata pē. Mālō.

Tevita Lavemaau: Sea kātaki. Sea kātaki ke u ki'i ..

'Eiki Sea Komiti Kakato: Me'a mai, me'a mai.

Tevita Lavemaau: Tapu pea mo e 'Eiki Sea pea tapu mo e Hou'eikí. Sea ko u kole fakamolemole atu ki he 'Eiki Nōpele. Ko e anga ē 'etau fua fatongiá. Ko e taimi ko ē na'e pa'anga 'e 40 pē. Pea

ko e feingá ke ma'u ha ki'i sēniti kae tokoni'i e toutaí ke, 'oku 'ikai ke ngāue fo'i me'a ia ko iá pea tau ki'i trade leva. Ko e anga ia 'etau ngāue 'oku pehē. Mālō.

'Eiki Sea Komiti Kakato: Mālō. Me'a mai Nōpele Fika 1 'o Vava'ú.

Lord Tu'ilakepa: 'Oku ou fakamālō pē au 'Eiki Sea he ngāue. 'Oku 'ikai foki ke u, ko u si'i 'ofeina e si'i Fakafofonga 'Eua. He na'e kau au ia 'i hono 'ohake lahi taha mo e kole ki ai, kau ai pea mo e 'aisikilimí 'Eiki Sea. 'Eiki Sea, mou me'a ki he me'a ko ení. Ko e Tonga *Fit* 'i ai mo e 'ū fale he taimi ni, kuo mea'i 'e he kakai e fonuá ia 'a e me'akai ko ē 'oku fakatupu 'a e mahaki 'a ia 'oku 'ikai ke pipihí 'Eiki Sea. Pea kuo poto e kakaí ia hono ngāue'i 'enau mo'uí he taimi ni, tokolahi pea kuo lahi e fakamalohisinó 'Eiki Sea. 'Oku mole tau'atāina 'o e tangata'i fonua Tongá 'i hono 'ai 'o pukepuke 'enau tau'atāina ki he me'a 'oku nau fili ki aí. Me'a ia na'e foaki 'e he 'Eiki ki he tangatá....

<001>

Taimi: 2050-2055

Lord Tu'ilakepa: ... fili pea ke fili tau'atāina pē te ke fili ki he lelei pē ki he kovi pea ko e lelei 'oku finangalo 'a e 'Eiki ki ai. 'Oku tau kei hela'ia ni 'Eiki Minisitā Mālōlō mo'oni e Fakafofonga Ha'apai meimei 'osi ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea ki'i tokoni mu'a ki he Fakafofonga.

Lord Tu'ilakepa: 'Ikai ke u 'ai au ki he Feitu'u na ko 'eku 'ai ki he ongo Minisitā Mo'ui ko e ki'i Minisitā 'oku longolongo ka ko ia na'e totonu ke me'a hake 'o ne me'a mai tukuange ā kakai e fonuá fakamanava'i 'oange kae lava mo e ngaahi pisinisi kehe 'o *cater* pea nau fakatupu pa'anga 'oatu ha pa'anga ke tokoni ki he kakai 'o e fonua.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Lord Tu'ilakepa: Ka ko eni 'oku 'omai ki'i la'i pepa si'isi'i tā ko ē na'e 'osi tali ia 'i Mē pea ko u 'ofeina 'a e Feitu'u na 'Eiki Minisitā Mālōlō. Hā e me'a te tau fai ke liliu e to'onga mo'ui e kakai 'osi māhino ki he kakai he taimi ni kuo 'alu ke tupu 'a e mo'ui lelei he fonua ni 'Eiki Palēmia kuo mea'i he kakai 'a e me'a ko iá 'Eiki Sea. Ka ko u faka'amu ke 'ave pē 'o a'u ki he ni'ihī ma'ulalo taha ki he kakai 'o e fonua ni. Mate ki'i fānau e kakai 'e ni'ihī ma'ulalo taha fie kai ha fo'i 'aisikilimi ka ko 'ene mamafa. Hā e me'a 'oku 'ikai ke to'o ai 'a e ... Minisitā Feitu'u na he nau pou pou ke ke Minisitā Polisi pea ke me'a koe 'o 'ai e fo'i me'a kehe pea 'ikai ke u to e tui au ki he Feitu'u na. Taimi ko ē 'oku ke me'a ai ki he fatongia ko ena te u to e teke 'a e Feitu'u na he ko e Minisitā fefeka e Feitu'u na he taimi 'oku ke fai ai ha ngāue. Liliu ke'uhī ke lava 'o to e fakaakeake 'a e kakai. Mou me'a ki he teu 'a e konifelenisi ko e 'osi homou 'ilo pea mou afe hake 'o 'aisikilimi. Me'apango ko homou 'ilo he 'aisikilimi 'oku fakatau he kakai fonua mamafa ke mou 'ilo ai. Mou me'a lelei ki he me'a 'oku hoko he fonua ni 'Eiki Sea. 'Eiki Palēmia ko u kole atu fokotu'u atu tukuange 'a e tu'unga faka'ekonōmika he taimi ni kuo 'osi māhino e kakai ia tu'unga 'oku nau fiema'u 'Eiki Sea.

Tokanga ki he founa vahevahe pa'anga no ki he ngaahi kolo

'Eiki Sea 'oku 'i ai 'a e me'a 'oku ou fie lave ki ai 'Eiki Sea fekau'aki mo e vahevahe ko eni 'etau pa'anga nō ki he kolo 'ikai pē ke u lelei'ia he founa pehē ko e founa fakamatamatalelei ke nofo pē lelei 'i Tongatapu ni kae fēfē 'a Vava'u, Niua, Ha'apai mo 'Eua. Ko u faka'amu 'Eiki Minisitā ke mou vahe'i mu'a ha sēniti makehe he 'oku 'i ai pē Fale Pa'anga 'i Ha'apai, 'i ai pē Fale Pa'anga 'i Vava'u pea mo 'Eua 'i ai pea mo e *Labour and Commerce* kātoa e 'ū fonua. 'Ave pea tuku ke nau hanga 'o ngāue'i pea nō mei a kinautolu kotoa pea ke lava 'o nau fakatupu. Pea ka ma'u pea kapau 'e fu'u lahi e silini fakafoki mai pea kapau 'oku to e fiema'u hūfanga he fakatapu tau to e pamu'i ha silini ō 'o 'ave ki he vahefonua ko iá.

Ko u tui au 'Eiki Sea ki he me'a ko ia. Ko e me'a ko ē hono tuku 'i Tonga ni pea toki hanga leva 'e he kau Minisitā 'o ngāue'aki e founa ko e ni'ihi ko ē ko e *private sector* nau malavalava e ngāue he fonua ni pea ni'ihi māšivesiva ē pea nau toki hanga 'o toki fēvilo'aki e pa'anga hūfanga he fakatapu 'o a'u ki ha fa'ahinga tu'unga 'Eiki Sea mau faingata'a'ia mautolu mei he 'otu motu. Hā e me'a 'oku 'ikai ke 'ai ai ha sēniti 'o 'ave ma'a e vahefonua. 'Anenai fai e fakataha Kōmiti Kōmiti Ngōue ko u fanongo he Minisitā *Labour and Commerce* maau ia ko e 'uhinga ki he *micro-finance* kuo ne 'osi teuteu'i ki he ni'ihi māšivesiva. 'Ofa mai 'ave ha me'a ki Vava'u mo Ha'apai māšivesiva ko ia. Ko e 'uhinga ia 'oku ke me'a ai heni pea mau lele mai motu'a ni pea me'a mai mo e toenga e Hou'eiki mei tahi ko 'emau fiema'u homou tokoni Hou'eiki ka 'oku 'ikai ko homou 'ai'ai pē 'i Tongatapu ni.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai koe Hou'eiki ko u fakaongo atu au.

Lord Tu'ilakepa: 'Eiki Sea me'a ta'eoli ko e malanga ko e me'a ko e felekeu mei lalo hūfanga he fakatapu. Pea ko e me'a ia ko u kole atu au 'Eiki Sea ke tau 'ai mu'a ha me'a teuteu ke ō 'o fai e fakataha kau fakahoko atu pē ke mou mea'i. Ko e fakataha ko eni ko homou ō 'o fakataha koā ko e 'uhinga pē ko e ō he konifelenisi 'a e ki'i Kōmiti Ngōue 'a e Fale Alea. Pea mou me'a atu ko e hā homou me'a 'oku ō 'o fai he fonua 'osi ko iá pea mou ō moutolu 'o fua e koloa 'a Vava'u kae tuku 'a Ha'apai. Hā leva hono 'aonga ho'omou me'a ki Ha'apai? Ko e me'a ia ko u kole atu 'Eiki Minisitā Leipa hanga 'ai ha silini 'o 'ave tuku 'i Ha'apai ke lava 'e Ha'apai 'o ngāue'i 'a e sēniti ko ia lave ai kau lalanga lave ai ka u ngōue lave ai ka u toutai lave ai e kakai kotoa 'a Ha'apai.

<002>

Taimi: 2055 – 2100

Lord Tu'ilakepa: ... tatau pē Vava'u pea mo 'Eua. Hangē ko ē ha fu'u Minisitā fēfē 'oku ne puke silini ke toki me'a atu pē kakai e fonua 'oku sa'ia ai pea, 'atu ka koe ē. 'Asi ia mei he fakamatala 'a e Fakafofonga Fika 17 'o Niua. Hela au he 'alu ki he *CEO*, fou he founa *process* tā ko ē 'oku pukepuke pē 'e he Minisitā ia e lelei, 'ange ki he Minisitā Fika 17, 'ange 'enau talamu ke palau'aki 'enau me'á.

Vātau Hui: Sea ka u ki'i fakatonutonu atu pē mu'a Sea. Sea 'oku ou poto foki au.

'Eiki Sea Komiti Kakato: Ko e hā e me'a 'oku fakatonutonú.

Vātau Hui: ‘Oku ou poto foki au he kolé.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Vātau Hui: Ko e me’a foki ‘a e Hou’eiki Nōpele ko ení, ‘oku lahi ‘ene fakafepakí foki. Pea ‘oku ‘ikai ke fie tukulolo atu ia ki he ‘Eiki Minisitā. Ko u fou atu au he founɡá ko ‘eku ‘alu’o kole. Ko e founɡá ia. Ka ko u ki’i fakatonutonu atu ‘e Hou’eiki Nōpele ko eni ‘o Vava’ú. ‘Ai ho’o me’á pea kau mo Niua he ‘oku hangē kiate au ‘oku ke nofonofō pē ‘i Ha’apai, Vava’u, ‘Eua kae hala Niua. Manatu’i ko Niua ‘oku kau ia ‘i Tonga ni. Tokoua kātaki to’o ho nimá mei ho, fakamolemole atu.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō e tokoní. Mālō.

Lord Tu’ilakepa: Sea, ‘oku ou puke pē hoku telingá he ‘oku mamahi’ia he’ene kailá ka na’a ne ‘osi fanongo lelei pē na’e kau ‘a Niua ai.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Lord Tu’ilakepa: Ko ē, ko e to e kole fē. Ko e ‘ai ke fē, ke u tū’ulutui ‘o totolo ki he Minisitā ‘o hangē ko e me’a ‘oku ke fai he Feitu’u na. ‘Oua te tau fai e founɡa ko iá ko e anga faka-fālesi ia.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea ki’i tokoni atu mu’a he ‘oku na kē ka u ki’i ‘oatu e fo’i mo’oní.

Lord Tu’ilakepa: Ko e founɡá..

Sea Kōmiti Kakato: Tali e kole tokoni ko ení.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Ki’i poini pē taha.

Lord Tu’ilakepa: Fakamolemole Minisitā. Sai pē Feitu’u na ia he ‘oku sai pē Feitu’u na. Ko e founɡa te mau ngāue’akí ‘oku ou tokanga ki he Fakafofonga ko ē.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Ko ia ta ‘oku sai pē ā. Mo hoko atu moua.

Vātau Hui: Sea ka u to e ki’i fakatonutonu atu pē mu’a ki he ‘Eiki Nōpele Sea.

Sea Kōmiti Kakato: ‘E...

Vātau Hui: ‘Oku ‘ikai ko e founɡa fakafālesi eni Sea. Ko e founɡa faka-Tonga ia ‘atautolu talu mei mu’a. Te tau ō punou pea ko ‘etau anga ia ‘etau founɡa faka-Tonga ko ‘etau tauhi kakaí ia. Poto he kolé, punou, tu’ulutui pea ‘ai pea mo e ngaahi me’a kotoa, anga ke sai. Ko u tui ko e ‘ū me’á ia.

Lord Tu’ilakepa: Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō, mālō e tokoni.

Lord Tu'ilakepa: 'Ofa mai Fakafofonga Niua. Ki'i fakapapau'i ange me'a ko ia 'oku ke fai 'oku 'ikai ke ke punou, tapu ange mo e Feitu'u na. 'Oku ke molefua pē tapu mo e Feitu'u na 'o me'a he sea ko ē 'o e 'ofisi, kae pehē atu. Minisitā 'omi hoku 'inasí he na'a ku pou pou'i e Feitu'u na ki he Fili Faka-Fale Alea. Ke me'a ki ai. 'Ai au ke u 'alu au 'o tu'ulutui 'o kole, koe'uhiā na'e 'ikai ke u pou pou ki he tafa'aki ko ē. 'Oua te tau 'ai ke pehē he 'oku 'i ai ha fahafaha'í.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Lord Tu'ilakepa: He 'oku ngalivale fonua he me'a pehē. 'Oku tau taha pē.

'Eiki Sea Komiti Kakato: Fakamā'opo'opo mai leva.

Lord Tu'ilakepa: Lolotonga pē ho'o mālie'ia 'oku ke 'ai. Te'eki ke u sio he Sea ta'eoli mo'oni he'etau ngāue he 'oku tau ngāue ke tau, ke mea'i 'e he Fale ni mo e Hou'eiki e fonuá 'a e tu'unga 'oku tau 'i ai 'Eiki Sea. Mo e founa hono ngāue'aki 'e he kau Minisitā kia tautolu 'i tahí mei Niua ki 'Eua. Ko e pōini ko ē 'oku ou 'ohaké pea ko u faka'amu 'Eiki Sea, 'ofa mai Hou'eiki Minisitā fai mo mou me'a mai ka tau tāpuni ā e Patiseti ko ení. 'Ikai ke mau to e fie lave au ia ki ha me'a 'i Tongatapu ni he 'oku mou tokolahi.

Sea Kōmiti Kakato: Poupou.

Lord Tu'ilakepa: Ka ko u fie lave pē au ki ha ki'i fonua tokosi'i mo ha kakai masivesiva mei Niua ki 'Eua, Vava'u mo Ha'apai. Ko e me'a ia 'oku fai ai e kolé 'Eiki Sea. Kapau 'oku ke me'a mo e Minisitā, hā 'oku ke malimali ai Minisitā. Ngali ke sa'ia.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko ia, 'ikai ke ke me'a hifo ka u me'a atu ki he me'a 'oku ke fiema'ú.

Lord Tu'ilakepa: Mālō.

'Eiki Sea Komiti Kakato: Me'a mai Minisitā.

Fakahā Pule'anga 'e fakalelei'i ngaahi me'a ki he totongi koloa & nō kakai masivesiva

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ko e, ko u fakamālō ki he feme'a'aki. Ka 'oku ou to'o e ngaahi me'a mei he ngaahi feme'a'aki lelei ko ení te u 'alu 'o fai e ngāue 'apongipongi pē. Ko e me'a ko ē 'oku me'a mai ki ai 'a e Fakafofonga mei Vava'ú, ke u 'alu 'o fakatonutonu 'eku kau ngāue ke nau ma'u e mahino ko ia, ko mautolu te mau hanga 'o malu'i 'a e kau *consumer*. Ko e me'a ia 'oku pau ke fai ia 'apongipongi pē. Me'a hono uá, kapau 'e fai 'a e tu'utu'uni ko ení 'o kāsete'i pea kamata 'apongipongi, te u palōmesi atu te u ngāue pē 'apongipongi ki he *price* ke holo ki he tu'unga ko iá. Pea te u 'oatu hono ngaahi makatu'unga pau. Te u hoko atu ki he me'a 'oku me'a mai ki ai 'a e Fakafofonga Nōpele mei Vava'ú. Ko u mahino, ko e fo'i fakahinohino ení 'oku ou fanongo atu ki ai. Na'e 'ikai ke u fa'u 'a e 14 miliona ko ē na'e 'uluaki 'ai. 'Ikai ko ha fa'u ia 'e au. Ka ko u fanongo ki he palopalemá. Ko e palopalemá 'oku kongu ua. 'Uluaki, ko e silini 'oku 'ave ki he Tonga *Development Bank*. 'A ia ko e feitu'u faka-komēsiale ia 'oku 'alu ki ai 'a e

tokolahi. 'I he fo'i fa'unga ko iá, 'oku 'ikai ke 'ai pau mai pē 'oku 'ave ha me'a ki Vava'u pē ko 'Eua pē ko Niua. 'A ia ko e fo'i me'a ia 'oku pau ke fakalelei'i ...

<004>

Taimi 2100-2105

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ...ha'u pē 'a Tongatapu ia 'o nōo'i kotokotoa fu'u silini 'osi fakalelei, me'a ia hono ua 'oku ou sio ki ai 'oku ou fanongo lelei ki ai ke fai ha ngāue he vave taha ki ai. Ko hono fio 'a e kakai masiva mo e kakai tu'umālie ka u pisinisi. 'Oku 'uhinga pehē ia, kā 'eke atu pē ko hai 'oku ne nō 'a e silini hina 'ikai ke kau ai 'a e Fakafofonga Nōpele ia ko eni 'oku 'ikai ke hina ia. Kā ko e 'alu ko ē ki 'i tokosi'i ia 'o nōo'i fu'u silini ko ia ki he ngoue 'o 'osi fakalelei fu'u silini ia ko ia, 'a ia ko e hā leva 'a e me'a 'oku ou fanongo au ki ai, 'uluaki vahevahe fakavahefonua, ua fakafaikehekehe'i 'a e pangikē mo e ni'ihi masiva ko eni 'oku nau lālanga 'oku nau 'alu 'o toutai pea 'oku nau 'alu ki he ngoue. Hē ko e hā 'a e palopalema ko ē 'a kinautolu pea to e 'ai fakavahefonua mo ia, mahalo ko e me'a ia 'oku ou fanongo ki ai. Ko e hā 'a e palopalema ko eni, kakai tokolahi taha mahalo ki he toko onomano tupu, 'a ia na'e taumu'a pē ke 'ave ki ai 'a e fo'i 14 miliona ko eni.

Lord Tu'ilakepa: 'Eiki Sea 'e tuku ā 'eku malanga 'aku kae malanga 'a e 'Eiki Minisitā ia.

Sea Kōmiti Kakato: Kā ku o 'osi ho'o taimi 'au?

Lord Tu'ilakepa: 'Oku te'eki ai ke 'osi 'eku taimi 'aku 'Eiki Sea. 'oku te'eki ai ke u fakamā'opo'opo kekeme'a mai ke u fakamā'opo'opo.

Sea Kōmiti Kakato: Faka'osi maikoe 'Eiki Minisitā ...

Lord Tu'ilakepa: Ko 'eku 'ai pē ke ke mea'i ko ho'o palani ngāue 'au eni 'oku ou lolotonga nofo 'o lau. Pea 'oku ou lau ko e 'ai 'a e la'i tā 'o Sīsū kā 'oku 'ikai ke 'ai hono la'itā 'o'ona. 'Ikai 'oku ou 'ohovale he ko e me'a fo'ou ia ko e'ai 'a e la'itā 'o Sīsū kae 'ikai ke 'ai hono la'i tā 'o'ona.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Oku ke fiefia ai?

Lord Tu'ilakepa: 'Oku ou fiefia au 'oku 'ai 'a e la'itā 'o e 'Eiki 'oku fu'u hoa tamaki ia mo ho fofonga. Sea ko eme'a ko ē 'oku ou kole ko ē keke toki 'ai ho'o palani ngāue ka u lave atu ki he me'a ko ē 'oku ou 'uhinga ki ai mautolu faingata'a'ia mei motu. Taha 'a e me'a 'oku ou tokanga ki ai 'Eiki Sea ki he takimamata.

Sea Kōmiti Kakato: 'E 'Eiki Nōpele kātaki 'o fakamā'opo'opo mai 'a ia ko ho'o miniti eni 'e 15 eni kuo lava.

Lord Tu'ilakepa: 'Ikai ke ke tuku mai ke u malanga he 'oku mālie pea 'oku ou 'oatu 'a e ngaahi me'a fo'ou 'Eiki Sea. Kapau na'a 'oku 'i ai ha me'a motu'a 'oku 'ikai ke u toe lave au ki he totongi ako, 'ikai ke u lave ki he tute ko 'eku 'alu'alu atu 'eni ki he faka'osi'osi 'ū me'a ko ē 'oku lahi 'eku 'ilo ki he *Budget Statement* pē ko ho'o tikisinali ko ē 'a e Feitu'u na.

‘Oku ou fie lave ki he takimamata ‘Eiki Sea, ‘oku ou fakamālō koe’uhi ko e ‘i ai ‘a e uafu lelei tau mai ki ai ‘a e vaka meili, ko e lahi taha ‘i he taimi ni ‘etau Takimamata ko e fou ‘i he founa hā ‘a te me’a ‘oku ‘ikai ke ‘ai ai ha uafu ‘o Ha’apai. Fakalelei’i ‘a e uafu ‘o Ha’apai ‘oku ou tui ‘e lahi ange ko Vava’u ‘oku sai ‘a Vava’u he ‘oku lave monū’ia ‘a Vava’u, ‘i ai mo e ‘ū vaka meili ‘oku nau fiema’u ke nau afe ‘i Niua, taha tofu pē koe’uhi ko ‘enau fie mamata he ‘oku nau fie sio ‘i he ‘enau ‘ave meili, pē ko e kakau koā pē ko e *tin can mail* Sea. Pea ko e me’a ia ‘oku tau faka’amu ke tau fokotu’u ha ngaahi taumu’a ‘oku lelei, malu ‘o hangē ko ia ko e me’a’oku me’a ki ai ‘a e ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Sea ‘oku ou ta’eoli’ia au ‘i he malanga ‘oku ‘ikai ke ke tokanga mai ku o ke ngāngaahi pepa ‘a e Feitu’u na ia pea ke longoa’a ‘i he ‘eku malanga pea ‘oku,ko e ifo pē ...

Sea Kōmiti Kakato: Kuo ‘osi ho’o taimi ka ke toki me’a mai.

Lord Tu’ilakepa: Ko ia ko e me’a ia ‘oku ou pehē kuo ta’eoli he ‘oku ke ‘osi ta’eoli’ia pē koe ia he ‘oku ke fiema’u pē ‘e koe ke u tangutu. ‘Eiki Sea, ka to e ma’u ha taimi mu’a pea to e tuku mai ka u talangofua atu ki he Feitu’u na.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō, me’a mai ‘Eiki Minisitā Pa’anga.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea, mālō ‘a e ‘omi faingamālie pea ‘oku ou fakatapu atu ki he Feitu’u na, kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Mēmipa.

Fakatonutonu na’e hiki 8.2 miliona e ngaahi tukupau tākaki he ‘Esitimeti 2018/19

Ko ‘eku ki’i fokoutua hake pē ki ‘olunga ke ‘oatu ‘a e ki’i fakatonutonu ko eni na’a ngalo. Na’e ‘i ai ‘a e lave ‘anenai ki he peesi 62 mei he Fakafongona Nōpele ‘o ‘Eua, ‘o ne pehē ‘oku hiki hake ‘aki ‘a e pa’anga ‘e onongofulu tupu ‘a e ‘esitimeti ‘o e ‘i he ta’u ni, ko e pa’anga hū mai, ‘o ne tokanga ai ‘oku ou hanga ‘o hiki ‘a e tukupau mo e me’a ko ia, pea ‘oku ou kole fakamolemole atu pē mahalo na’e ki’i hao pē hono lau mai ‘e he lau mai ia ‘a e kolomu ko ia ko e ‘esitimeti liliu, ‘a ia na’e a’u mai ko ia ki Fēpueli pea kuo pau foki pau ke fai ‘a e ki’i fakafuofua he taimi foki kae fa’u ‘a e patiseti ‘o ‘omai. ‘Osi mahino pē ‘esitimeti ia ko ē 2017/18 na’e pa’anga ia ‘e uangeau uahiva (229) miliona, pea a’u mai ko ia ki Fēpueli pea ‘uhinga ia ki’i fo’i kolomu hoko atu...

<005>

Taimi: 2105 - 2110

‘Eiki Minisitā Pa’anga : ... ko ia. Kuo pau ke fai e ki’i fakafuofua, ki’i tō mai foki ‘a e afā, he taimi ko eni, pē ‘e ma’u koā ‘a e ‘Esitimeti hono tākaki ki Sune. Pea ko e ‘uhinga ia na’a mau hanga ‘emautolu ‘o ‘ai ‘o holo hifo ‘o 212 miliona, pea ‘ai ko ia ‘a e ‘Esitimeti ‘o e 2018/19, pea 237. ‘A ia ‘oku totonú ke fai ‘a e fakahoá ki he ‘uluaki ‘esitimeti, ki he 229, ‘a ia ko e pa’anga pē ‘e 8.2 miliona na’e hiki’aki, ka ‘oku ‘ikai ko e pa’anga ‘e 25 milioná. ‘Ai pē ‘e au ke me’a mai e kakaí, ‘o pehē kuo fai ha fu’u hiki lahi fēfē. Ka ‘oku ‘ikai ko e fika ia ke fai ai ‘a e .. ‘a ia ko e 29, pea ko e a’u mai ko eni ki he taimi ni, ngalingali pē ‘e ma’u pē ‘a e fo’i ‘uluaki ‘esitimeti ia.

‘A ia ko ‘eku feinga pē ke fakamahino na’e ‘ikai ke hiki’aki ia ‘a e 25 miliona, ko e 8.2 pē. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō ‘Eiki Minisitā. Me’a mai ‘e Fakafofonga 11.

Fiema’u ke fakapapau’i ‘ikai ha tukupau ‘e hiki he 18/19

Tevita Lavemaau : Mālō Sea. Tapu pea mo e ‘Eiki Seá. Tapu pea mo e Hou’eikí. ‘Eiki Sea, ko e ki’i kole tokoni pē au ke fakapapau’i mai mu’a ‘e he ‘Eiki Minisitā Pa’anga, pea pehē ki he ‘Eiki Minisitā Tānaki Pa’anga. Ko e fakamatala ko eni na’e toki fai ‘e he ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘oku ‘ikai ke to e ‘i ai ha tukupau ki he 18/19, ‘e hiki. ‘Oku ‘ikai ke to e ‘i ai ha tukupau ‘e hiki he 18/19. Ko e hiki ko eni ‘a e ‘Esitimeti ko ē ki he 18/19, ‘oku ‘uhinga pē ia ki he tupu faka’ikonōmika he ta’u 18/19, pea ‘e lahi ‘a e pa’anga ‘oku ma’u maí, fakataha mo e fakafefeka ange ‘e he Potungāue Pa’anga, ‘a e ngaahi fua e tānaki pa’anga. Lahi mo e ngaahi me’angāue ke tokoni kiате kinautolu.

Kole ‘omai ngaahi tu’utu’uni tukupau ke kamata ‘i Siulai ke alea’i fakataha mo e Patiseti

Na’e me’a ‘a e ‘Eiki Minisitā ko eni ki he Tānaki Pa’anga, ‘o ne pehē. Na’e tali he Kapineti, ‘i he ‘aho 2 ko ē ‘o Mē, ha ngaahi tukupau, ke toki kamata he ‘aho 1 ‘o Siulai. Ka ‘o kapau ‘oku ‘i ai ha tukupau ‘oku kamata he ‘aho 1 ‘o Siulai, ‘oku tonu ke alea’i fakataha ia mo e fo’i Lao ko ení, ‘Eiki Sea. He ko e Lao eni he tukupau, hangē ko ia na’a ku lave ki ai he uike kuo ‘osí, kupu 19 e Konisitūtone. ‘Oku ‘i he mafai e Kapineti ke nau fai tu’utu’uni ki ha fa’ahinga tukupau ke tānaki, ka kuo pau ke fakahū ki he Fale Aleá, ‘i he ‘uluaki fakataha Faka-Fale Aleá pē. Ko e ki’i kole fakama’ala’ala pē ia, ‘Eiki Sea. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō, me’a mai Minisitā Polisi.

Fakama’ala’ala ki he Kupu A & B e Konisitūtone

‘Eiki Minisitā Tānaki Pa’anga Hū Mai: Tapu ki he Feitu’u na, Sea, pea pehē ki he Hou’eiki Mēmipa e Kōmiti Kakato, kae fai atu pē mu’a ‘a e ki’i fakama’ala’ala ko ení. ‘Oku ou tui pē mahalo ‘oku ‘i ai ‘a e ta’efemahino’aki ai. Ka te u kamata pē, Sea, mei he tukupau e.

Ko e tu’u ko ē ‘a e Lao Tukupau, kamata mei he Konisitūtoné, ko e kupu 19 ‘oku kongá 2. 19 *A* mo e *B*. Ko e 19*A* ‘oku ne hanga ‘o tu’utu’uni mai. He ‘ikai ke ‘i ai ha pa’anga ‘e vahe’i mei Fale Pa’anga, pē nō ‘e he Pule’anga, ta’efaka’atā ‘e he Fale Aleá. Ko e kupu *B* leva, 19*B*, ‘oku ne tu’utu’uni mai. “He ‘ikai ke ‘i ai ha pa’anga ‘e tānaki tukupau mei he kakaí, ta’efakangofua ‘e he Fale Aleá.”

‘I he Lao fika 20 ‘o e 2010, na’e fakapekia ai ‘a e kupu 19*B*, ‘a ia ko e faka’atā ko ē ‘e he Fale Aleá ‘a e tukupau. Sai, ‘oku ‘i ai leva ‘a e ngaahi Lao Tukupau, Sea, ‘oku fakatonu atu ‘a e ngaahi Lao Tukupau, ki he fo’i liliu ko iá, ‘i he 2010. Ko e ta’u eni ia ‘e 8 mei ai. Lao Tute, Lao Tute ‘Ekisia. Kupu 3 (1) ‘o e ongo Lao fakatou’osi pē ‘oku tatau e ongo fiká. Kupu 3 (1) ‘oku

tu'utu'uni ai. “ ‘Oku 'atā ki he Minisitā Tānaki Pa'angá, 'i hono fakangofua 'e he Kapinetí, ke ne fakahoko ha ngaahi liliu 'i he tukuhaú.” Pea ko e fo'i fakalea fakapālangí 'oku pehē. *For the Minister to make Order*, 'oku 'ikai ko e *Regulation*, ko e *Order*. Sai, nau tu'utu'uni leva ki he kau ngāué ke fakamā'opo'opo 'a e me'a ko eni 'oku lave ki ai 'a e Fakafofongá, ke 'omai ki heni ke tali.

Fale'i e 'Ofisi Fakahinohino Lao ko e tu'utu'uni pē mo e lao 'omai ki Fale Alea

Ko e fale'i ko ē na'e 'omai mei he kau loea. Na'e fai e fakataha 'a e *Crown Law*, mo e kau loea kātoa he ngaahi Potungāue 'a e Pule'angá, 'o fakahinohino 'e he *Crown Law* 'a e me'a 'oku 'omai ki Fale Aleá, mo ia 'oku ngata pē he Kapineti. Ko e me'a ko ē 'oku 'omai ki Fale Aleá, ko e *Regulation* mo e *Act*, 'a ia ko e 'oku 'ave 'o a'u ki he Kōmiti Kakató. 'ā, ki he Kōmiti Lao. Ko e me'a ko eni 'oku 'omai ia, ko e

<006>

Taimi: 2110 - 2115

'Eiki Minisita Tānaki Pa'anga Hū Mai: .. *order* pē ia 'a ia 'oku 'ikai ke a'u mai ia ki heni. 'Oku mali ia mo hono fakapekia ko ia 'o e kupu 19 (*b*). Ko e 'uhinga ia Sea, kapau leva 'e 'omai ia 'oku *ultra vires* leva ia, ko e anga ia ko ē 'o e fakakaukau, pea ko e fale'i ia na'e 'omai mei he *Crown Law*. Pea ko e fale'i ia na'e 'ave ki he kau loea pea ko ia na'e paasi mai ki he motu'a ni Sea. Ko e ki'i fakama'ala'ala pē ia mo e tokoni atu. Mālō 'aupito Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō.

Tevita Lavemaau : Sea ka u ki'i 'ai atu ai leva.

Sea Kōmiti Kakato : Me'a mai koe 11.

Taukave'i ka 'i ai ha tukupau fo'ou ki he 18/19 mahu'inga ke mea'i kakai fonua

Tevita Lavemaau : Tapu mo e 'Eiki Sea pea tapu pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Sea. Ko u faka'apa'apa lahi ki he fale'i fakalao kuo 'omai 'e he 'Eiki Sea, ko e mo'oni 'oku feto'oaki 'e he Minisitā ia. Ko e mafai ma'olunga taha eni 'i ha Fale Alea, ke ne hanga 'o pule'i 'a e hilifaki 'o e tukupau ki he kakai 'o e fonua, pea mo hono fakamafai'i 'a e 'esitimeti 'a e Pule'anga. Pea 'oku kei laumālie pē 'a e fo'i Lao ko ia he Kupu 19 'Eiki Sea. 'Oku 'i heni pē 'a e Minisitā Lao, ko u tui ke fakatonutonu. 'Ikai ke 'i ai ha me'a ke tu'utu'uni ki ai 'a e Pule'anga. 'Oku faka'ofu'ofu ko e fokotu'u ia 'oku 'omai, tonu ke 'omai fakataha ia pea mo e Patiseti ko eni. He ko e tukupau eni ki he fonua ko e tānaki pa'anga pea 'oku tonu ke lave ki ai 'a e fakamatata e 'esitimeti ko eni he *Budget Statement*. Ko e tu'unga pē ia 'o e fie'ilo ki he kongā ko eni 'Eiki Sea. Sai pē ia tukuatu ke fai ha ngāue ke fakapapau'i 'a e kongā ko eni. Ka ko u tui 'oku 'ikai hano faingata'a 'ona ia, ke fakahoko mai 'e he Minisitā ko e hā 'a e fokotu'utu'u tukupau ko ia ki he 18/19. 'Oku mahu'inga ia ke mea'i 'e he kakai 'o e fonua. Kapau 'oku 'i ai ha tukupau fo'ou 'oku hiki hake he ta'u fakapa'anga ko eni, 'oku fiema'u ke 'ilo 'e he kakai 'o e fonua 'a e tukupau ko ia. Mālō 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Me'a mai Tongatapu 3.

Ke fakatokanga'i Fale Alea palopalema he faitu'utu'uni Kapineti ke hiki ha tukuhau

Siaosi Sovaleni : Mālō Sea. Tapu mo e Feitu'u na mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakato. 'Oku ou tui 'oku 'i ai 'eku me'a kehe 'a'aku, ka ko e ki'i talanoa pē ki he me'a ko ia na'e fai ai 'a e feme'a'aki 'a e Minisitā pea mo e Fakafofonga. 'Oku ou tui 'oku mahu'inga pē ia ke fai mu'a ha talanoa fakalelei ki ai. Ko e palopalema ko ia 'o e me'a pehē, lolotonga pē 'a e lele atu 'a e ta'u, pehē 'e he Kapineti ia hiki peseti 'e 50 'a e hā, 'oku 'ikai ke 'i ai ha mau le'o ia 'o mautolu 'i ai. Ko e palopalema ia hono 'ave 'a e founga ko ia 'o hū ia ke fai tu'utu'uni pē 'a e Kapineti ia kae 'ikai ke to e 'i ai ha le'o ia 'o ha taha kehe. 'A ia kapau 'oku nau sio hifo kinautolu ia 'oku si'isi'i 'a e Revenue, 'ai e fo'i order, tataha e fo'i peseti 'e 30. 'A ia ko 'eku 'uhinga pē 'a'aku ke fakatokanga'i 'e he Fale, 'a e palopalema 'e ala hoko, 'i he ngāue'aki ko ia ko ē 'a e fo'i me'angāue ko ia. Kau foki mai au ia Sea ki he'eku me'a na'a ku tokanga ki ai.

Fokotu'u ke vahe'i ha sēniti ko e me'atokoni fakapongipongi fānau ako lautohi

Peesi 44 ai pē mo e 45 Sea, ki he fekau'aki ko eni mo e palopalema ko eni ki he'etau fānau ako. Na'e 'osi fai atu pē 'a e talanoa ki ai kimu'a pea 'ikai ke u to e fai atu 'a e talanoa ko ia. Ka 'oku mahino 'aupito 'a e masivesiva 'a 'etau fānau, tautautefito ki he taimi ko ē 'oku 'ikai ke ma'u ai ha'anau me'atokoni. Na'e vai e ki'i sio leva Sea ki he ngaahi ako ki lalo ki he *primary school*., 'Oku 'i ai 'a e fakafuofua Sea, ko e fānau ako ko ia mei he kalasi 1 ki he kalasi 6 he GPS 'oku mei ofi ki he toko 1 mano ki Tongatapu pē pea mo 'Eua. Ofi ki he toko 1 mano, . 'A ia 'oku tau sio leva ai ki he ngaahi tokolahi etau fānau, 'oku ma'u heni tau pehē 'oku 'omai 'a e fo'i fika 'oku ala uesia enau nofo, kae 'uma'ā 'enau me'atokoni. Ko e fika ko eni Sea na'e 'omai mei he 2016, uanoa he taimi ni, he 'osi ko ia 'a e afā. Ko e fo'i fika ko eni 'o e toko 3 ki he toko 5, 'oku uesia honau 'api, fo'i toko 1 mei he 13, 'oku 'ikai ke ma'u me'atokoni. Ko e fika eni 'o e 16, ko e ha'u ko ia 'o tō 'a e afā 'e Fepueli, 'oku ou tui lahi pea 'oku ou tui au Hou'eiki Mēmipa 'oku mou tui tatau pē, ko e fika ia ko eni 'e to e ma'olunga ange. Ka ko e kole pē ia Sea ki he Pule'anga. Fēfē kapau 'e 'ai ha'atau ki'i sēniti 'o tuku makehe ke 'ai ha ma'u me'atokoni 'a e fānau ako. Ki'i sēniti pē he fo'i ta'u pē 'e taha ko eni. Mo u manatu'i pē mei he Afā 'Aisake, na'e fai ai 'a e pelekifasi pea mo e ma'u me'atokoni 'a e fānau ako. He ko eni ko e fika eni 'oku 'omai ko eni mei he Siteitititika, 'Oku 'asi lelei mai ai 'oku lahi. To e hoko mai 'a e afā 'i Fepueli 'o e ta'u ni, 'oku tau 'ilo kotoa pē 'oku to e lahi ange. Ka ko e kole pē ia Minisita Pa'anga., mo e 'Eiki Palēmia, fēfē ke 'omai ha ki'i sēniti, ko e fo'i toko 1 mano eni...

<008>

Taimi: 2115-2120

Siaosi Sovaleni: ...Te tau lava 'o tokonia 'a kinautolu, pē ko nautolu kotoa ōmai, 'o ma'u me'atokoni pongipongi pē ko e toko 6000. Ka ko e kakai tonu eni 'oku uesia ko eni 'i he palopalema ko eni 'a e afā kae 'uma'ā 'a e palopalema 'oku 'omai ko eni 'i he Potungāue Setisitika. 'Osi fai pē mo e ki'i ngāue ki ai Sea, ko ia 'Eiki Palēmia mo e Minisitā Pa'anga, ki'i pa'anga pē 'e ua kilu nima mano te tau lava leva 'o run 'a e 'u breakfast tau pehē pē tu'o ua he uike ki he 'ū,

fo'i toko taha mano ko eni, 'i Tongatapu pē mo 'Eua 'i he fo'i ta'u pē 'e taha. 'E lava pē mo e 'ū kosilio 'o tokoni atu ka ko e ki'i pa'anga si'isi'ia ka 'oku tokolahi 'a e ngaahi fāmili, tokolahi 'a e kakai pea mo 'etau fānau ako 'e lava 'o ma'u ai ha ki'i lelei he ko e 'uhinga pē pea 'oku lahi 'etau talanoa ki ai, mahino lelei mai e fika ka 'oku 'ikai ke hangē 'oku tau fai ha me'a ki ai. Ko e fokotu'u atu ko ia 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā 'e Minisitā Pa'anga ko e ki'i fo'i pa'anga ko eni 'e tau tonu ia kia kinautolu ko eni 'oku tau fa'a talanoa ki ai 'oku uēsia, 'ikai ke ngata pē ko e 'uhinga ko e masiva ka ko e 'uhinga pē ko ... Pea ko e ki'i me'a pē 'e taha Sea 'oku ou kole pē au ke ... 'etau fevahevahe 'aki ko eni he ko u tui ... 'i ai pē mahalo 'oku tau fiemālie ai mo mahino ka 'oku mau faka'amu 'e lava 'e he Pule'anga 'o me'a mai he ngaahi fokotu'u 'oku 'oatu, kapau ko ha me'a ia tau lava ai 'o fengāue'aki ai ke fakahū ki he patiseti he ko u tui ngaahi me'a pehe ni 'ikai ko ha 'uhinga eni ia ko ha tafa'aki politiki ka ko 'etau 'uhinga pē ki he fakamatala 'oku 'omai mo ha ngaahi fokotu'u hei'ilo na'a tokoni atu ki he faifatongia 'Eiki Minisitā Pa'anga. Ko ia pē mālō.

'Eiki Palēmia: Ki'i fehu'i, ki'i fehu'i atu pē kātaki.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai.

'Eiki Palēmia: 'Oku kau e motu'a ni ia he 'ohovale lahi 'asinga ai 'oku 'ikai ke u fa'a vakai ki he anga e, 'a e tu'u 'a e setisitika, 'i he fu'u tokolahi 'oku ta'ekai pongipongi, kae ki'i *confirm* mai angē 'a e me'a ko ia.

Siaosi Sovaleni: Tu'u he taimi ni 'e 'Eiki Palēmia 'oku 'asi ko eni 'i he savea he 2016 tokotaha he 13 kotoa pē 'oku 'ikai ke kakato 'ene kai tu'o tolu ko ē he 'aho.

'Eiki Palēmia: 'O tokotaha 'i he toko 13.

Siaosi Sovaleni: 'Ikai ke kakato pea ko e toko tolu mei he nima 'oku 'ikai ke ma'u 'ene fiema'u kakato 'ene nofo honau 'api. 'A ia kapau leva te nau fai h fo'i me'a 'e taha 'e *miss* leva e me'a 'e taha. 'A ia ko e tolu ia mei he nima. 'Asi pē he peesi 45 'Eiki Palēmia.

Lord Tu'ilakepa: Sea ...

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai.

Lord Tu'ilakepa: Ko au ia 'oku ou fiefia au he fanongo ki he ngaahi me'a fo'ou 'oku 'asi mai ki hotau Fale ni. Tautautefito ki he 'etau patiseti ki he tokangaekina 'a e kakai faingata'a'ia he fonua ni 'Eiki Sea. Ko 'eku talanoa pē 'a'aku ko eni ki he 'eku ki'i fānau 'Eiki Sea. 'Oku fa'a ha'u ma'u pē 'eku ongo ki'i tamaiki 'o kole mai ke 'ai ke ua ma'u pē. Pea u 'eke ko e hā, talamai 'e naua 'oku 'i ai pē e ki'i fānau 'oku nau fiema'u, ko e talanoa ia 'a e ki'i fānau ko eni. Pea ko u hanga leva 'o 'ai ke ua, 'i ai e taimi 'e ni'ihī 'oku na foki mai ko u 'eke atu pē ko e hā e me'a 'oku toe, talamai na'e, na'a na kai pē e ki'i laise 'a e ki'i ta'ahine pē ko e ki'i fefine na'e 'alu ange ki he ako. 'Oku mahino mai leva he fokotu'u 'oku 'ohake he Fale ni 'oku tau tokangaekina e kakai 'o e fonua 'Eiki Sea. Ki'i fika, mou me'a ki he ngaahi Pule'anga 'aneafi 'ohovale pē kuo ofongi kitautolu 'oku tau hanga 'o 'oange 'a e pa'anga ke vahe ma'a e si'i kau vaivai, kau ia he me'a 'oku tau fiefia ai, fiefia mo e kau vaivai 'i he'enu ma'u ha'anau ki'i vāhenga pehē 'Eiki Sea. Ko 'etau fānau eni pea 'ai ke hanga 'e he Pule'anga 'o ako'i ke mea'i he kakai 'o e fonua 'a e me'akai mo'ui

lelei ki he *breakfast* ha ki'i ta'ahine mo ha ki'i tamasi'i. 'Oku tā'imālie 'a Pangopango, ngaahi fonua, Pangopango ko e me'a pē foki 'a Pangopango 'oku nau 'i he malumalu 'o 'Amelika ka 'oku kau e fānau ko ia 'Eiki Sea, 'Eiki Sea, mau faka'amu ange 'Eiki Palēmia he fokotu'u 'oku 'ohake heni ko au 'oku ou sai'ia he fokotu'u ko eni, 'oua te mou tokanga ki he sino 'o mautolu 'oku mau fakahoko atu e ngaahi fakakaukau lelei ko 'eni. Mou tokanga ki ho'omou ngafa fatongia tu'unga 'i hono 'ohake he Fale ni ...

'Eiki Palēmia: Ko 'eku kole mu'a ki he Fakafofonga ko 'eni ...

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai.

'Eiki Palēmia: Ki'i faingamālie ke mau ki'i, ka u ki'i fehu'i atu. Ko e, ko u lave'i pē 'oku ke, 'oku ke me'a 'i Kolomotu'a, Tongatapu 1. Na'a ke, ko e fa'a fakataha ko ē 'a e kosilio, 'oku mau 'eke ma'u pē ai, ke *report* mai mei he ngaahi vāhenga ...

<009>

Taimi: 2120 – 2125

'Eiki Palēmia: ... mei he ngaahi fanga ki'i kulupú, ha taha 'oku fiekaia pea mo, 'oku te'eki ai ke līpooti mai 'i Kolomotu'a, 'i Tongatapu 'uluaki, mei he ngaahi fanga ki'i vāhenga iikí 'e 8 'oku fu'u masiva 'aupito 'aupito. Ko ia ko u 'ohovale, ko 'eku fokotu'u atú, ta 'oku, 'a Tonga ni ai ki he ngaahi fonua kehé Pasifikí ta 'oku kovi 'aupito e tu'unga 'oku tau 'i aí kapau ko e, 'oku tonu e sitetisitika ko iá. Ko e ma'u 'a e motu'a ni, to e vakai'i e me'a ko ení. 'Ikai ke u tui au 'oku ta'ekai e fanga ki'i tamaikí he pongipongí. 'Oku ou tui ko e tokotaha kotoa pē 'oku 'alu ki he lautohí 'oku 'i ai 'ene me'akai. Me'a faka'ulia ia kapau 'oku 'i ai ha taha, ha ki'i fānau 'oku 'ikai ke nau ma'u ha me'atokoni he pongipongí.

Lord Tu'ilakepa: 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō 'Eiki Palēmia.

Lord Tu'ilakepa: Ko ena 'oku ke 'osi me'a pē Palēmia 'oku 'osi me'a mai 'e he Fakafofongá mo e tu'unga 'i he Patisetí pea 'oku totonu ke ke mea'i he Feitu'u na. 'Ai pē Hou'eiki Minisitā pea mou to e hanga 'o to e fakamanatu ki he 'Eiki Palēmia 'a e 'ū me'a ko eni 'oku 'ohake he Fale ni. Koe'uhí he 'oku ofongi e 'Eiki Palēmia he efiāfi ni, mo'oni e 'Eiki Palēmia. Pea ko e 'ū fakataha ko eni 'a e kosilió 'Eiki Palēmia. Pea 'ai pea mou talatala ange he ko homau poloká, he ko homau poloká 'oku ke mea'i lelei ko mautolu 'oku mau langa fakalalakaka lelei taha 'i he 'ēlia e Feitu'u na. Pea kapau leva 'oku 'i ai ha ni'ihí..

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea ka u ki'i tokoni mu'a ki he ..

'Eiki Sea Komiti Kakato: Me'a mai Minisitā Pa'anga.

Tali Pule'anga ke to e fai hono vakai'i ola e savea ha ai fiekaia e fānau

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu mo e Sea. Tapu mo e Feitu'u na Sea. Tapu mo e Hou'eikí. Ko u, ko e līpooti foki ko ení ko e toki līpooti. Hangē ko 'eku lave 'anenaí ko e 'ai leva, pea ko 'ene hiki mai pē eni ke mahino pē 'oku 'i ai pē līpooti pehē. Ka ko e fakakaukau, kātaki pē na'a 'ohovalé 'oku pehē pē ia ko e anga ē, kei 'olokuonga e motu'a ni. Ko u manatu'i 'e au ia na'a mau kei si'í na'e kai tu'o taha pē ia 'i he 'aho. Ko e 'ai pē, 'alu pē kita 'o ako 'e 'ai pē fu'u kuló 'o fonu, ko 'ete toki foki mai pē 'o to'o ha'ate konga mei 'o, pea ko u sio au ia ki he taimi ní 'oku, he ngaahi fāmili pea ko u tui hangē ko e me'a ko ia mei homau vāhengá. 'Oku, mākona pē kakaí ia pea 'oku, 'e fiema'u ia ke to e fai ha to e sio lelei ki he me'a ko ení 'i he me'a, mahalo kapau ko e 'ai pē ke tau fua 'o 'alu ki he me'a fakasaienisi ke fua ke palapalanisi e 'ū ...

Lord Tu'ilakepa: 'E 'Eiki Minisitā, ki'i fakamolemole pē. Ko e 'uhinga e me'a 'oku lave ki ai e Fakafofonga Fika 3 pea 'oku mau tu'u, ko u tu'u 'o pou pou ki ai koe'uhí ko 'ene 'asi mai he Patiseti *Statement*.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko ia.

Lord Tu'ilakepa: Ko ena 'oku ke me'a mai 'oku mākona pē kakaí 'Eiki Sea. Ko 'emau 'oatu pē 'emautolu e fakakaukau ko ha ngaahi fakakaukau fo'ou, he 'oku malava pē ke hoko pea 'oku hoko fakamāmani lahi ka faifai ange kuo tau a'u ki ha tu'unga kuo 'i ai ha me'a fo'ou pehē ma'a 'etau fānaú. Ko e koto fakafiefia ki he ngaahi fāmili 'Eiki Sea. Ko e 'uhinga e me'a 'oku mau fokotu'u atu pē 'emautolu, 'ikai ko ha fu'u me'a eni ia ke ke hangē 'oku ke puputu'u pea ke tāfu'ua koe'uhí he'emau e me'a, 'oku 'ikai ko e me'a ko ení ko e 'oatu pē ke ke fakakaukau pē ki ai.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko ia 'Eiki Sea. 'Oku lolotonga fai 'a e fakakaukau ki ai hono fakakaukau'i lelei e me'a ko ení pē ko e hā e me'a 'e fai ki ai.

Lord Tu'ilakepa: Mālō.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko e 'uhinga ia 'a 'eku ki'i fakalea atú. Ko ia.

Lord Tu'ilakepa: Ko e 'uhinga pē 'e Sea 'eku tu'u pē 'a'aku ke u pou pou, 'oku, 'io, me'a hake poaki ki he Sea kae'oua te ke poaki mai koe ka au pea tukuaki'i au 'e he Sea 'oku ke poaki mai koe ka au.

'Akosita Lavulavu: 'Eiki Sea, fie tokoni fakamolemole Sea, me'á 'oku si'i hanga ia ki he...

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Vava'u 16.

Fakamahino ola e savea *UNICEF* ki he tu'unga ma'u me'atokoni e fānau

'Akosita Lavulavu: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea pea ko u kole fakamolemole pē heni ki he 'Eiki Nōpele pea mei Vava'ú ka u ki'i tokoni ange pē Sea. Ko e sitetisitika ko ení na'a ku lave ki ai 'anenaí he'eku fakamalanga 'anenaí pea pehē ki he Fakafofonga Tongatapu 3 Sea. 'Oku ou tui ko e sitetisitika ko ení 'oku mo'oni he ko e savea ko ení na'e fakahoko ia he *UNICEF*. Pea ko u tui pea mo pou pou ki heni Sea. Ka u fakatātā'aki pē eni. 'Oku 'uhinga e sitetisitika ko ení Sea, 'ikai ko Tonga ni pē ia. Ko e 'uhingá ko e afā ko ení mo e hā fua. 'UHINGA e sitetisitika ko ení Sea,

ko e ‘uhingá ‘oku kau ai pea mo e ngaahi motu ko eni ko ē ki tahí hangē ko Niua, ko Vava’u, Ha’apai pea mo ‘Eua. Pea pehē ki he ngaahi motu, ngaahi kolo ko eni ko ē ki ‘uta ko ē pea mei Nuku’alofa ní. Ka u fakatātā’aki pē eni Sea. ‘I Vava’u he vāhenga ko ē finemotu’a ni. ‘I Hōleva.....

<001>

Taimi: 2125-2130

‘Akosita Lavulavu: ... ‘oku ‘i ai ‘a e ki’i fānau ‘e toko 19 Lautohi Pule’anga Tu’anekeviale meimeī kilomita ‘e ua ‘enau lue ki he ako ‘i Tu’anekeviale. Kilomita ‘e ua kai pē ‘i he houa pongipongi pea ko ia pē. Te nau ‘i Tu’anekeviale kae ‘oleva ke to e ‘i ai ha tokoni he lolotonga e ‘aho fu’u mama’o e ‘alu ki he ako ‘i ai. Pea ko e anga pē ‘eku tokoni atu ‘e ‘Eiki Nōpele ‘oku ‘uhinga eni ki he ngaahi ‘otu motu Niua, Ongō Niua, Vava’u, Ha’apai, ‘Eua pea mo e kolo ki ‘uta mei Nuku’alofa ni. Mālō.

Lord Tu’ilakepa: Ko ia Sea. Me’a fakafiefia ko ‘etau fanongo pē ki he ngaahi līpooti mei he ‘otu motu ‘Eiki Sea. Fēfē ‘a Ha’akoka. ‘Oku ako ki ai ‘a ‘Utui, ako ki ai ‘a Okoa pea mo Mākave ‘ave ia ‘o tu’u he loto vao pea nau toki lue ‘etau fānau ki he ‘apiako ko eni. ‘Oku tau faka’amu pē ke ‘i ai ha ki’i me’a. Sea ko e me’a ia ‘oku ou fa’a ‘ohake ma’u pē tautautēfito ‘i he me’a mala’e fakapōlitikale ke tau tāfoki ki he kakai. Tau hanga ki he kakai. Ko e konga eni ‘e taha ‘etau tāfoki ki he kakai tau hanga ki he kakai fētuku e kakai fafanga e kakai pea ‘e fiefia leva e kakai ‘e ‘Eiki Sea kapau ‘e fai ha ki’i me’a pehē ‘i hotau fonua ni ‘Eiki Sea. Fakamolemole pē ‘Eiki Palēmia ‘e ‘Eiki Minisitā Pa’anga he’emau ‘oatu e fakakaukau ‘ohake he Fakafofonga fika tolu ka ‘oku totonu ke tau tokangaekina tautautēfito ki hono ‘ohake heni ‘a e fa’ahinga māsivesiva. Ka lava e ngaahi me’a ko eni fiefia e kakai ia. ‘Ikai ke nau to e hoha’a ki he totongi ako ‘ikai ke nau to e hoha’a ki he’enau fānau kuo ‘osi māhino ‘e ‘i ai ‘enau ki’i *breakfast* ‘ange he Pule’anga ‘o e ‘aho ni. Ko e hā e me’a kuo taku ko e fili ‘e he kakai pea ‘oatu e fanga ki’i fakakaukau pea hangē ‘oku faingata’a. Koe’uhí ko mautolu ko eni ‘oku mau fakafofonga’i atu ke mau ‘oatu e ngaahi fakakaukau ko eni fakamolemole tukuange mautolu ia. To’o atu e kakai ‘o e fonua ‘o hilifaki ‘i he tēpile ‘o e Kapineti pea ke mou me’a ki ai mo e ngaahi fakakaukau lelei ko eni. ‘Eiki Sea ko u faka’amu au ke tali eni ka tau hoko atu mālō.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Sea ka u ki’i ...

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai ‘Eiki Minisitā.

Fokotu’utu’u Pule’anga ke fakaivia kakai e fonua

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Fakamālō ‘i he ngaahi fēme’a’aki ‘oku fai. Ko e palopalema foki ia ‘oku vahevahe mai ko e ‘ikai ke fīu e fānau pē ‘oku ‘ikai hanau vala fe’unga ‘ikai ke lava ‘o totongi ‘enau ako. ‘Oku ‘ikai ko e kai pē ko e ngaahi fē’amokaki. Pea ko u, ‘oku, ko e me’a ko ē ‘oku tau talanoa ki ai pē ko e hā e founga ‘e solova ai. Pehē he ‘e ni’ihi ia ke tau hanga ‘o solova ‘aki ‘etau hanga ngaahi ha’anau *breakfast*. Ko u fokotu’u atu fēfē mo ha *lunch*? Ka ‘oku kehe ‘eku fokotu’u ‘a’aku ko e founga ‘oku kehe ‘eku fokotu’u ‘a’aku. Ko ‘eku fokotu’u ‘oku pehé ni pea kuo tu’o fiha ‘eku malanga’aki e me’a ko iá. ‘Oku ou malanga’aki he’emau Kōmiti Ngōue. Ko ‘eku faka’amu ke ‘i ai e ‘eka ‘e taha ‘o e fāmili kotokotoa pē ke fakapapau’i ‘oku fonu

‘enau kulo. ‘Uluaki me’a ia pē ‘oku ke tu’umālie pē ‘oku ke māšiva ka ‘oku pau ki he māšiva ‘oku fonu ‘a e kulo kai henau fānau.

Fika ua ngaahi siasi ko e toko tolu ke nau taki taha he fo’i 100 ‘e taha. Ko e hā hono ‘uhinga ? Ka faingata’a’ia ha uitou pea ō hake ki he taki siasi ko iá tatau ai pē pē ko e hā e siasi ‘oku kau ki ai. Ko e hā e ‘uhinga e ‘eka ‘e taha? He ko u ‘osi fakapapau’i ki he māhina ‘e tolu ki he ta’u ‘e taha ko e *food security* ‘oku pau. Fika ua ki ai ‘oku ke lava ‘o to’oto’o ha’o fo’i manioke ‘o fakatau mai kiate au ‘eku potungāue ka u ‘oatu ha’o silini ke ke ma’u mei muli ke ke lava ‘alu ‘o fafanga’aki ho fānau fakakofu’i kinautolu me’a kotoa pē te ke faingata’a’ia. Ko u ‘osi fokotu’u he’eku patiseti ke tokoni’i makehe ‘a e kau lālanga tokoni’i makehe ‘a e ka u ngōue pea pehē ki he kau toutaí. ‘Ikai ke u taumu’a au koe’uhí ko e ka u komēsiale tokanga pē au ki he kakai ko e ma’u’anga mo’ui eni. Sai ko e fokotu’u ia ‘a’aku ko e hā hono ‘uhinga ke tau pou pou’i e fakakaukau ‘oku ‘omai mei he ngaahi fakamatala ko eni.

Siaosi Sovaleni: Sea ki’i fehu’i kātaki pē kapau ‘e laumālie lelei ‘a e ‘Eiki Minisitā.

Sea Kōmiti Kakato: Fehu’i.

Siaosi Sovaleni: ‘Oku ou tui tatau au ki he ‘oange ‘a e *access* ki he *land* pehē ke lava ‘o fai ha ngōue ka ‘oku ke pehē ‘e ma’u mai e fo’i manioke ‘i Siulai pē ‘e toki ma’u mai ‘i Fepueli ta’u kaha’u? ‘O kapau te nau kamata palani leva pālau, tō hangē ko ho me’a pea ko u pou pou au ki ai *but it’s more of a mid term* ki he *long term* ke ki’i *more* sai ange ‘enau *livelihood*. Fānau ‘oku nau fiekaia he taimi ni ...

<002>

Taimi: 2130 – 2135

Siaosi Sovaleni: .... Pea ko e fika ko ení kimu’a he ...

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Mālō ‘aupito Sea. Ko ‘etau fokotu’ú ... ‘i Tonga ni pē ‘e fiekaia, kelekelé mo e founa ke fakahoko’aki e, te u ‘oatu e ki’i fakatātā ko eni. Mau ‘i he Kōmiti Ngoué. Ko e tu’o fiha ‘eku fokotu’u kiate kinautolu tuku ‘a e ‘ai e palaú ‘o totongi e pa’anga ‘e 100, 120 he ‘ikai ke fe’unga e patisetí. Ka nau fokotu’u ange, ‘oku ‘iate kitautolu ‘a e fakakaukau lelei ke tau fakakaukau’i ha me’a ‘e toutou hoko atú. Na’a ku fokotu’u kia nautolu ke mau fakatau ha ‘ū palau ... mei he loló. Pea ‘ave ki he ngaahi mātu’á ke nau lava ‘o palau’aki hanau taki ‘eka ‘e 1.

Lord Tu’ilakepa: ‘Eiki Sea. Ki’i fakatonutonu atu ‘Eiki Minisitā fakamolemole.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu.

Lord Tu’ilakepa: Fakamolemole ‘Eiki Minisitā ‘oku mau tali ‘emautolu ‘a e, tali ‘e he Kōmiti ia ho’o fokotu’ú. Pea ko e fatongia pē ia ‘o moutolu kau Minisitā. Ko e fokotu’u mai ko ē ke palau e ‘eka ‘e 1 ko e Pule’angá ko moutolu na’a mou fokotu’u mai pea ‘oku pou pou e Kōmiti ki ai. Ka ko e me’a ko ē ‘oku mau ongo’í, ko e ‘eka pē ‘e 2000 na’a mou me’a ki ai ke palau he ‘eka ‘e 1 ‘a e kakaí. Ka ‘oku tokolahi e kakai he fonua ni ‘oku nau fiema’u. ‘I ai e palau ‘a e Feitu’u na, ‘oku

‘i ai e palau ‘a e Potungāue Ngoué, pea na’a ke to e me’a hake ‘o to e palau, palaú ke fai pē ‘e he Potungāue Ngoué. Hangē ‘oku tau, ko e me’a ‘oku, fai mo ‘ange ha tokoni. Pea ko e ‘api, ‘omi e sitetisitika ‘oku si’isi’i hotau kekelelé ke feau e fiema’u ‘a e Feitu’u na. Fai mo ‘ave ki’i fo’i palau ‘a moutolú, ‘eka ‘a moutolu, vave pea to e me’a atu ai ‘a e Hou’eikí pea mau lave atu ai he.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Me’a mai Minisitā.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ko e taha ‘o e me’a na’e mahino ki he motu’a ni mo e Potungāue ko ení, ko ‘emau fatongia lahi tahá ko e *export*. ‘A ia ko e mahino kiate aú ‘oku nau faingata’a’ia aí ko e ‘omai ko ē ‘a e fo’i manioké mo e fo’i me’akaí ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha feitu’u ‘e ‘ave ki ai ke lahi ‘enau sēnití. Te u fakatātā’aki eni. Ko e toutaí, neongo ‘oku ‘ikai ke ‘i heni e Minisitā, ka ko e toutaí ko hono fakatau ‘i Tonga ni ‘a e kilo ‘e 1 pē ‘o e ika lolotó ‘oku pa’anga ‘e 10 ki he pa’anga ‘e 12. Ko ‘emau kumi ko ē māketi ‘o ma’u ‘i *Hawaii*, ‘oku pa’anga ‘e 42 ‘a e sēniti ‘oku nau ma’u he kau toutai ko ení. Mou sio ki he me’a ‘e lava ke fakahokó ‘i he taimi ‘oku tau fakapotopoto ai ‘etau fakakaukaú. ‘Oku ‘ikai ke mau ō atu mautolu ‘o fafanga e kau toutaí, ka ko ‘emau ō atu ‘o kumi ‘a e māketi ke hiki ‘enau sēniti mei he pa’anga ‘e 12 ki he pa’anga ‘e 42. Neongo e pa’anga ‘e 6 ‘a e ‘ave feletí, ka ko e to’o ‘a e feleti ko iá, ‘oku tau kei ‘i he pa’anga ‘e tolungofulu pē tautolu. ‘A ia ko e me’a ‘oku fokotu’u atú. Kapau ko e fakakaukaú ke fafanga e fānaú he taimi ni, ka ‘oku tau ‘osi ‘ilo pē ‘oku ‘ikai ko ha me’a ia ‘e lava ke *sustainable*. Ko e fokotu’u ko ē ‘a’akú, ke tau hanga mu’a ‘o ‘ai ‘a e me’a ko ení ko e *food security* ‘a e fānau kotokotoa pē tautautefito ki he ngaahi mātu’a ‘oku faingata’a’ia, ‘oange ha’anau ‘eka ‘e 1, ‘oange ha’anau nō, pē ko e pa’anga ‘e 1000 ki he’enau ma’u’anga mo’uí. ‘Oua ‘e ‘ave ki he *TDB* ‘oku faingata’a ia hono ma’u aí. ‘Oange ha’anau nō ‘oku ‘ikai ke to e fiema’u ha’anau *security*. Ko e hā e me’a te tau hoko atu ki aí, ko ‘emau hanga ‘o feinga’i ke *pack* ‘enau ngoué.

Lord Tu'ilakepa: Sea, ‘e sai pē Minisitā ke mau fakatonutonu atu pē me’a ko ē ‘oku ke me’a ki aí koe’uhí he ‘oku fai e feme’a’aki ke ‘ohake he Feitu’u na. Ko e me’a ko ena ‘oku ke me’a ki ai fekau’aki mo e māketi ‘i *Hawaii*. Ko moutolu pē ni’ihi he kosilio na’a mou pukepuke ki’i māketi ‘e taha ko ení. Ko e toki fetongi moutolu mei he fatongia ko ení, pea toki ‘ilo ‘e he ni’ihi ko eni he kosilio ki’i tangata’eiki pea ‘oku ‘i ai e ni’ihi ‘oku tokoni ki ai. ‘Oku ‘i ai e māketi ka ‘oku taha pē ‘i *Hawaii*. ‘O nau toki vakai ‘o ‘ilo tā ko ē ko e ni’ihi pē ‘i he kosilio, pukepuke pē ‘enautolu kia nautolu pē toutaí. Anga fēfē...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ki’i fakatonutonu atu mu’a.

Lord Tu'ilakepa: .. ‘a e fakakau kotoa kotoa ‘a e kau, kakai masiva he fonua ni ‘oku ‘unu ki ‘olunga e totongi e iká hangē ko e me’a ‘oku ke me’a ki aí ‘o a’u ‘o pa’anga ‘e 15 ki he kilo. Kae ‘osi to’o e *tax* mo e me’a ‘a e tute ko eni ‘ekisia ki he loló.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai Minisitā.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Mālō ‘aupito Sea. Ko e me’a ko ē ‘oku ou tokanga ki aí, pea ko e me’a ko ē ‘oku me’a ki ai e Nōpele ‘oku ‘ikai mo’oni ia. ‘Oku ‘ikai ke ne ‘ilo ‘e ia ha me’a ‘e taha ki ai. Ko au ko u ngāue mo e kau toutaí. Pea na’e ‘ikai ke ‘alu ‘o kumi mai ha māketi..

Lord Tu'ilakepa: Ko 'eku 'ilo'i ko ení, ko 'eku 'ilo'i ko ení ko nautolu 'oku nau līpooti mai kia au 'oku ou 'ilo'i lelei na'e kau e Feitu'u na pea mo e tokotaha na'e fili Fale Alea mei Vava'u. Ko ia na'a ne pukepuke e māketi ko ení.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea, kātaki 'oua mu'a 'e si'i tukuaki'i e motu'a ko ē 'oku fai ki ai e laú.

Lord Tu'ilakepa: 'Oua te ke ... ko 'eku 'ai atú ke ke 'ilo'i, ke ke mea'i 'oku ou 'ilo'i 'a e me'a ko ena 'oku ke me'a ki ai.

Sea Kōmiti Kakato: 'E Nōpele me'a ki lalo.

Lord Tu'ilakepa: Kae 'oua te ke hangē 'oku ke 'ai ..

Sea Kōmiti Kakato: Me'a ki lalo.

Lord Tu'ilakepa: Pehē ko e Feitu'u na 'oku ke lava me'a he Fale ni.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Minisitā.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'E Sea ko 'eku ki'i talanoa atú, ko e founa ko ē te ...

<004>

Taimi 2135-2140

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ...ke tau lava 'o tokoni'i ai 'a e ni'ihi ko eni 'oku fiekaia. Ko e peseti 'e valungofulu tupu 'o e fonua ko eni ko e 'alu ki tahi ko e 'alu ki 'uta pea mo e lālanga. Ko e fo'i poini pē ia. Ko e hā 'a e me'a 'a e Pule'anga ko eni 'oku ne fai ke lava ai ke solova 'a e palopalema 'e ni'ihi ko eni he 'oku 'ikai ke nau lava 'o fafanga 'enau fānau, ko e 'uhinga eni 'oku ou kole ai ke mau hanga mu'a 'o 'ai ha fokotu'utu'u ki he palau ke lava 'o fakatau mai ha 'ū misini pea to'o 'a e tute pea to'o mo e CT 'i he lolo kae lava 'o 'ai pē ia ha ki'i totongi fe'unga ka nau lava 'o mo'ui. Ko e fokotu'u ia 'oku ou 'oatu 'o 'ikai ke 'uhinga au 'oku ou fakata'e'aonga'i 'a e fokotu'u 'oku 'omai 'e he Tongatapu fika 3. Ko e tokanga atú ke hokohoko atu hono hiki 'a e faingata'a'ia ki 'olunga. Te u faka'osi atu 'aki pē eni, ko e hā ha'atau taumu'a ngāue ki he masiva, tau 'ai fakafika angé, kapau 'oku ma'u 'e he masiva ha pa'anga 'e 2000 'i he ta'u, sai ko e silini ko ē 'i he ka u toli ko e ononoa (60) miliona ko e toko uafe valu...vahevahe 'a e fika ko ia 'oku ...ko e 2 mano te tau hanga 'ave 'a e masiva ki hē te mou sio 'oku tau 'i he taha tupu. Ko e 'i ai ko ē 'a e silini pehē 'i he 'ave 'a e masiva mo e tu'unga 'o e masiva ko e fonu kotokotoa, ko e hā 'oku 'ikai ke mo'ui ai 'a e *private sector* 'oku 'ikai ke'i ai ha silini 'a e kakai muli 'i he fonua ko eni. Pea ko e ki'i fokotu'u ia Sea 'oku 'ikai ko e 'uhinga eni ia ke tau hanga mu'a 'o tokangaekina 'a e ma'u'anga mo'ui 'a kinautolu ke nau lava pē 'o fafanga 'ekinautolu 'a kinautolu ko e tefito'i mo'oni ia ...

Siaosi Sovaleni: 'Ai ka u fakamā'opo'opo ai leva ai Sea he ko 'eku faka'osi eni, tokoni mai foki 'a e ongo 'a e ...

Sea Kōmiti Kakato: Ke u ki'i hū atu 'i he taimi ni. Ko e me'a ko eni 'oku mou me'a mai ki ai, feme'a 'aki ki ai Hou'eiki 'oku 'ikai ke mahino ia he 'oku 'i ai 'a e tu'unga 'oku fiema'u ke fakaivia 'oku 'i ai 'a e fa'ahinga ngāue ke fakahoko, ko e *self reliance*, 'a eni 'oku 'omai ia 'e he Minsita Leipa mea'i lelei ia 'e he Hou'eiki 'a Vava'u fika 'uluaki, pea mo e Tongatapu fika 3. Ko e me'a ko ē 'oku tau feinga ki ai ke tau hanga 'o ngaahi 'a e kakai ke nau ngāue. Pea 'oku ou tui ko e me'a ia ne u fa'a fanongo fa'a me'a 'aki 'e he 'Eiki Palēmia ko Ha'apai 'oku fakapikopiko. Pea kuo u fo'i 'i he fo'i lea ko ia, pea u teke 'a e kakai ki he 'eka 'e taha.

Ko e tu'u ko eni 'a e savea ko eni 'oku ou fehu'ia ia 'e au, pē ko e hā 'a e makatu'unga he ko e fakamatala 'oku pehē 'oku 'ikai ke malava 'o kai 'a e houa 'e tolu pea fakakau atu ki ai 'a e ika 'i he houa kai. 'Oku 'ikai ke u hanga 'e au 'o lave'i pē na'e makatu'unga pē ko e hā 'a e fa'ahinga makatu'unga na'ema'u ai 'a e ngaahi fika ko eni. 'Oku ou tui ko e fika ia 'oku 'omai ka 'oku tau sio loto atu pē ki he'etau fānau 'oku 'ikai ke 'i ai ha taha ia ai 'e fiekaia.

Fakamanatu fokotu'u Tongatapu 3 ki ha 3 kilu ke 'ai kai pongipongi fānau ako

Ka 'oku 'ikai ko ha *issue* eni ke tau fu'u hoha'a ki ai, 'omai ho'omou ngaahi me'a he 'oku lēkooti 'a e fokotu'u 'a Tongatapu 3, ke 'ai 'a e ki'i pa'anga 'e taha kilu koā pē ko e taha mano?

Siaosi Sovaleni: 'Eiki Sea ki'i tolu kilu pē Sea he ko e 'uhinga eni ki he fānau ako 'e toko taha mano Sea 'a ia ko e 'uhinga ia kapau te tau pehē fafanga nautolu he 'aho 'e ua 'i he uike, ko e fika ia ko eni na'e ma'u ko ē hono kapau ...

Sea Kōmiti Kakato: 'A ia ko ho'o fokotu'u ko e ni'ihiki ko eni 'oku 'ikai ke malava 'o ma'u 'enau me'atokoni pē ko e fafanga ko ē kotoa 'a e kakai 'oku nau lava 'o ma'u ...

Tokanga ki ha founa Pule'anga ke fakasi'isi'i e nofo masiva

Siaosi Sovaleni: Sea na'e 'osi fakalele 'a e ki'i polokalama pehē ni ia 'i homau vāhenga Sea, ko eni ia he 'ikai te te lava kita 'oatu ko ahi 'oku fiekaia, ha'u koe 'o kai, ko 'ete 'alu atū pē 'o talaange ko ia 'oku fiema'u *breakfast* ha'u kai he 'o kapau te ke 'alu pē koe 'o tuhu'i atu ha'u koe ha'u koe 'oku ke fiekaia 'e sio mai leva fakaluma'i ia 'e he toenga 'o e fānau. 'A ia ko 'eku 'uhingá 'a'aku ia Palēmia ko e fa'ahinga me'a ia ko ē na'a mau faka'amu ko ē te mou 'omai, hangē ko e me'a na'e 'omai 'e he Minisitā Leipa ko e hā 'etau *poverty reduction strategy* ko e hā 'etau *strategy* ke fakasi'isi'i 'a e masiva. Peseti 'e 25 'oku 'omai 'e he fika ko eni fakatatau ki he *standard* 'a e *UN*, peseti 'e 25 toko taha toko fā kotoa pē, pea ko e faka'amu ia hangē ko e fokotu'u vaivai atu he ko e hangē ia ha *response* 'osi ko ē afā 'oku fiema'u 'a e tokoni 'i he taimi ni, fiema'u ke fafanga 'a e fānau 'i he taimi ni, kae 'ai 'a e ngaahi me'a ko ē mo e ngoue mo e alā me'a pehē ke a'u ki he kaha'u 'oku lava pē 'e he mātu'a 'osi ha ta'u 'e taha fafanga 'enau fānau.

Pea ko e faka'amu ia 'Eiki Palēmia tau vahevahe pē eni 'i ai 'etau *short term, new term* mo e *long term*. Ko e 'uhinga ke tau lava ai 'o *address* 'a e ngaahi palopalema ko eni 'oku hā sino mai ko eni 'i he ngaahi fika ko eni. Pea 'oku 'ikai ko e 'uhingá pē ia Sea 'o e Kōmiti Kakato ke fa pe ha tokoni ki ai. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai 'Eiki Palēmia.

Kole Palēmia tomu'a fai ha savea ki he 'uhinga 'ikai fafanga e fānau

'Eiki Palēmia: 'Oku ou pehē ke 'oleva 'etau talanoa ki hono fafanga 'a e fānau ko eni 'oku me'a, tau kumi...

<005>

Taimi: 2140-2145

'Eiki Palēmia : ... ange ke 'ilo ko e hā 'a e ngaahi tefito'i 'uhinga 'oku hoko ai e me'a ko eni. Ko e anga ko ē 'eku fakasiosio holó, mou fakatokanga'i ange, 'oku lahi e kakai 'oku ōmai mei Ha'apai, Vava'u, 'Eua, Niua. Li'aki honau ngaahi kekele ai, mo e hakau ko ē 'oku ma'u ai e feké, mo e iká. Ka nau fetukutuku mai ki Tonga ni. Kapau te mou fakatokanga'i e ngaahi feitu'u 'oku ōmai ki ai e kakai ko eni, ko e ō mai ta'emateuteu, 'ikai ke 'i ai ha'anau ngāue 'e ma'u. Pea ko e ngaahi me'a 'oku faí, ko e nofo hili holo he ngaahi fāmili. Meimei ko e ngaahi me'a ko eni 'oku hoko ia he ngaahi me'a ko iá. Ko ia, 'oku 'uhinga pē 'eku lave 'a'aku ia ki ai, ke tau kumi angé ke 'ilo eni, he kapau he 'ikai, te tau fe'ao tautolu mo e palopalema ko eni he ta'ū ki he ta'ū. 'Oku 'ikai ke 'i ai hanau 'api tukuhau 'o nautolu ia 'i Tonga ni. 'Oku ngali faingofua 'etau talanoá. Mou ō 'o palau ē. Ke ō 'o palau 'ifē 'oku 'ikai ke 'i ai hanau kekele 'oku nau nofo hili holó, mo e fu'u fānau, 'oku 'ikai ke 'ilo pē 'oku anga fēfē hono tauhí. 'Ai ke 'ilo, ko e kakai ko ē 'oku nofo hili holó, te nau pehē ai pē, 'a ia ko hono mo'oni, 'oku li'aki mo e hakau ko ē 'oku nau ma'u mo'ui mei ai, ka nau ōmai 'o hē holo heni, 'oku 'ikai ke 'i ai ha feitu'ū ia ke nau ō ki ai.

Lord Tu'iha'angana : 'Eiki Sea ke u ki'i tokoni pē ki ai, e Palēmia. 'Eiki Palēmia, ko e fu'u kakai tokolahi ko eni 'oku ke me'a ki ai, hangē ko eni. Tokolahi taha 'oku ke mea'i, 'i motú, 'otu Ha'apai, fanga ki'i motú, vave 'enau fetukutuku. Ko e kakai ia, mahino pē e kakai ia 'oku tupu ai e palopalema ko eni, ka ko e kakai ia, 'Eiki Palēmia na'a nau fili 'ia koé, pea ko kinautolu na'a ke palōmesi ki ai te ke ha'u 'o fai e me'a kia nautolú. Fai ia.

Sea Kōmiti Kakato : Me'a mai, 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia : 'Ikai, 'oku 'ikai ke u 'uhinga atu au 'e ta'efai ha me'a kia nautolu. 'Oku ou talanoa atu au he 'uhinga 'oku hoko ai e palopalema ko eni. Ko e palopalema ko eni, ko e lahi 'a e kakai 'oku ō mai, kae li'aki honau ngaahi 'apí, kae ōmai 'o nofo hili 'o tupu ai 'a e 'ikai ke 'i ai ha ngāue 'e ma'ū

Lord Tu'ilakepa : Palēmia, 'e sai pē, 'e lava ke mau tokoni atu, he 'oku mo'oni e Feitu'u na. Ko e 'uhinga lahi taha 'oku nau omi ai e kakai ke fonua ní, 'Eiki Sea, he 'oku lahi ange hono tuku e lelei he fonua ni.

'Eiki Palēmia : Sea, ki'i fakamolemole pē mu'a kae tuku ke 'osi atu e me'a ko eni.

Lord Tu'ilakepa : Kapau 'e tau e ki'i fafangā, 'e 'i heni ki he, te nau nofo i motu. 'Oku ou tui 'e kau e Feitu'u na he foki ki motu.

Sea Kōmiti Kakato : Kole atu, Hou'eiki, ke tuku ke me'a mai ha taha ke mahino. Ka 'oku meime'i mahinó, tu'u koe 'o fakapiko. Mou me'a taha taha. Me'a mai, 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia : 'Oku mo'oni e

Lord Tu'ilakepa : Ko fē e fakapiko 'oku ke me'a ki ai? 'Ai ia ke fakatonutonu, ko fē e fakapiko ko ia ki he me'a ko eni 'oku mau, lolotonga me'a ki ai e Palēmia, pea ke me'a mai 'oku fakapiko.

Sea Kōmiti Kakato : Me'a mai, 'Eiki Palēmia.

Fokotu'u Palēmia 'oua 'e fafanga fānau kae tomu'a fai ha savea

'Eiki Palēmia : Sea, ko e me'a ko eni 'oku me'a ki ai 'a e Nōpele 'oku mo'oni. Ko 'etau faka'amú foki ia te tau lava 'o 'ave 'a e ngaahi me'a 'e fakatupu ke ma'u ai ha ngāue, 'o 'ave ki tahi. Ta'u eni 'e fiha 'etau fai e feinga ko iá mo e 'ikai pē ke lava. Ka ko e 'uhinga 'eku talanoa ki he me'a ko eni, he 'oku 'i ai 'a e kakai 'oku nofo 'i Tongatapu 1, te u talaatu. 'Asi ia he ō ko eni 'o fai 'a e savea holó. Ko e kau nofo hili. Ko e ni'ihi ko e ōmai mei Ha'apai, Niua, 'i ai mo e ni'ihi mei Vava'u. 'Oku ōmai pē ia 'oku 'ikai ke nau mateuteu pē ko e ōmai 'o ma'u ngāue mei fē. Kaikehe, ko 'eku lave pē 'a'aku ia ki ai, ki he 'uhingá, ki he taha e ngaahi 'uhinga 'oku hoko ai e palopalemá. Sai, kapau 'oku ne pehē ke tau fafanga kinautolu, 'oku ou fokotu'u atu. 'Oua 'e fafanga kātoa, kae tuku pē ki he koló ke nau hanga ange 'o savea'i mai, pē ko e Potungāue Akó, 'a e ki'i fānau ko iá. Ke vakai'i kinautolu pē ko e hā ha fa'ahinga tokoni ke fai kia kinautolu.

Na'e 'i ai e toko taha mei Kolomotu'a na'a ne fokotu'u mai e me'a ko ená, pea na'e 'osi kamata ia 'o 'ai 'o *breakfast* 'a e lautohi ko ena i Sopa. 'Ikai ke u tui au, mahalo kuo 'osi tuku ia. He'ikai ke kei lava 'e he to'utangata ia ko eni 'o fafanga e 'api lautohi.

Lord Tu'ilakepa : 'Eiki Palēmia, fēfē ke tuku e me'a maumau taimi ia, kae 'ai e me'a 'oku ke me'a ko ena, ke si'i tokoni'i e fānau kotoa. Mou tuputāmaki, lahi 'aupito.

'Eiki Palēmia : 'Ikai ko 'eku 'uhingá, faiako 'o līpooti he 'oku ne 'ilo lelei e tamaiki akó, pē ko e Kosilio faka-kolo. Ka ko e me'a ko eni ki he Pule'anga, 'oku 'ikai ke u tui ko e fougá ia. 'E lava he fengāue'aki mo e ngaahi siasi, mo e Potungāue Ako,

'Eiki Minisitā Polisi : Fakamolemole Sea, ka u ki'i tokoni atu, Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Me'a mai.

Faka'amu ki ha lipooti mei he Potungāue Mo'ui ki he tu'unga fakamo'uilelei fānau

'Eiki Minisitā Polisi : Tapu mo e Feitu'u na, Sea, pea pehē ki he Hou'eiki Kōmiti. Sea, ko e me'a pē 'oku tokanga ki ai e motu'a ni, ko e Fakamatala ko eni 'a e Patiseti, Sea, 'oku hā ai 'a e ngaahi vaivai'anga kehekehe, mo e ngaahi fiema'u kehekehe. Ko e me'a ko ē 'oku fai ki ai e tokangá ko e ...

<006>

Taimi: 2145- 2150

‘Eiki Minisitā Tānaki Pa’anga Hū Mai : .. ‘a e me’a ko ia te tau lava ‘o fakapa’anga. Ko hono ‘uhinga Sea ‘oku ‘i ai ‘a e tokanga ‘a e Hou’eiki Mēmipa ki he tukuhau mo ‘ene ola ko ē ‘i he kakai ‘o e fonua pea mo kitautolu kātoa pē ia. Ka ko e tokanga ko e ngaahi fiema’u ko eni ‘oku ‘omai ko eni Sea, ke tau ... ko e konga lahi ko e ‘o e ngāue ‘i he Patiseti ia ko hono faka’otu’otu pē *prioritize* ‘o e ngāue. Ka ko ‘etau tali pē ‘e tautolu ‘a e me’a ko ia ‘oku mu’omu’a, ko e pa’anga fakalukufua pē ‘atautolu Sea. Ko e me’a ko eni fekau’aki pea mo e fānau Sea, ko e siteititika eni ia ‘oku ‘asi hake ko eni. Na’a ku faka’amu ange Sea na’e pehē ange mai au ia na’e ‘i ai ha *quality* ‘oku ‘asi hake ko eni, ‘e ‘omai mei he Potungāue Mo’ui ‘o talamai kuo ‘i ai ha vavalo kuo hā ‘aki ko e ‘uhinga ko e pekia ko e *malnutrition* pē ko ‘ete fakatonuhia’i mālohi ha taha. “Oku mau fanongo ‘oku ‘i ai ‘eku fānau Sea. Ko e poini ko ia ‘oku ‘omai ‘oku ongo pehe ni Sea. Ko e ava pē ki he fo’i fafanga ko eni, ‘e faingata’a ‘aupito ke tau to e faka’ikai’i ha to e me’a kehe ‘a ia ‘oku pehe ni. Ko e afā, ko e koloa vala mo e me’akai ‘ene hu mai ki he fonua ni ‘oku ‘ikai ke *CT* ‘oku ‘ikai ke tute.

Ko e koloa langa ‘oku ‘ikau ke *CT* ‘oku ‘ikai ke tute. Ko e fakafuofua ko ia ‘a e kau ngāue, ko e vaha’a taimi pē ko ia na’e tō ai ‘a e afā ki he taimi ni, kuo ‘osi ‘ova ia ‘i he 1 miliona, ‘a e tukuhau na’e totonu ke tānaki ‘oku tukuange ko e ‘uhinga ko e *concept* ‘a ia ko e ngaahi ‘ū me’a pehē ko e fai ki ai ‘a e tokanga ko e fē ‘a e me’a ko ia te tau *prioritize* mo e tūkunga ko ia ‘oku ‘i ai ‘etau ki’i sēniti . Kapau ‘oku ‘i ai ha me’a ‘oku mou pehē ‘e moutolu, ko e ‘uhinga ‘oku ou sai’ia au ia he ‘omai ‘a e ngaahi fakakaukau. ‘A e ngaahi fakakaukau ko ia ‘oku ‘omai mei ‘Eua 11, ko e fakakaukau ‘oku ‘omai ‘e Tongatapu, ka ‘e *depend* kotoa pē hotau ivi Sea. Ka ‘oku mafatukituki ki he motu’a ni ‘a e me’a ko ia ko e ‘uhinga ko e ‘omai ‘a e lakanga tānaki pa’anga Sea. Na’a ‘ohovale pē kuo to e fakafisi tu’o 2 au.

Malava ke fakahoko e fakakaukau ke fafanga e fānau

Lord Tu’iha’angana : Sea fakamolemole ki’i tokoni mu’a kole tokoni ki he ‘Eiki Minisitā. Ko e ‘uhinga he me’a ko ena ‘oku ke me’a mai ‘aki. He ‘oku ou tui pē Sea hangē ko eni ne ‘osi me’a mai ‘a e ‘Eiki Minisitā Pa’anga ‘oku kei fai ‘a e ngāue ki ai. Fakamālō hono fokotu’u atu ‘a e ... Ka ko ‘eku tokoni pē ‘aku ia ko e ‘uhinga ‘e lava pē ke tau toe foki ki he hisitōlia ‘o ‘omai ha ngaahi me’a he hisitōlia ke ngāue’aki pea ‘oku ou tui ‘oku mea’i pē ia ‘e he Minisitā Ako. Taimi ko ē Sea he 70 ‘oku ou tui ko e ‘Eiki Minisitā hangē ko ia ‘oku tau lave ki he fafanga. Ko e fale’i ko ia ‘a e Minisitā Mo’ui ko e pelekifasi mo’ui lelei, ko e fo’i lesi, fo’i konga niu motu’u. Kapau ‘e fakapa’anga eni ke hū mai pea ko e fakalalakala eni ‘e ‘ikai ke lava ‘e he lesi ia, ‘e ‘ikai ke kei lesi ‘aki hono.. Ka na’e 70 tupu, na’e ‘i ai ‘a e ... ‘Oku ou tui na’e tokoni mai, mahalo na’e fakafou mai he Kolosi Kula pē ko e hā. ‘E lava pē ia mahalo ke toe kole ha tokoni pehē. Na’e ‘i ai ‘a e fanga ki’i pisikete hu’akau na’e tokoni mai pea na’e ‘omai mei Nu’usila, pea ko e Lautohi he taimi ko ia na’e mei tufa tu’o 3 he uike. Fiefia ‘a e fanga ki’i tamaiki mo e ma’u ako he ‘aho ko ia ‘o e tufa. Ko e tufa mai ai ‘a e tufa, ‘e tufa mai ai ‘ete ki’i pēketi pisikete hu’akau. Pea ko e ta’u mai kimui ni mai,. Ko u ‘ohovale he’eku hū atu ‘i Nu’usila he fale koloa ai ‘ohovale he’eku sio ki he fanga ki’i pēketi pisikete hu’akau pē ko eni na’e tufa ko ia he 70 tupu. ‘E lava pē ia mahalo ‘a e 2 kilu 5 mano ia ko eni. Ka fai ha alea ia mahino ‘oku kei ma’u pē ia ‘i Nu’usila. ‘E ma’u pē ai ‘omai ‘a e koniteina ‘e fiha ai pea tufa a’u ki Niua, kae tufa ‘aho 3. Ko ‘etau talanoa eni ki he ngaahi me’a ko ia ‘e hoko, ko e ‘uhinga mahino ka ko e pelekifasi ko ia ‘e fakapa’anga

pē ko e kongā mā pē ko e hā. ‘E ‘i ai ‘a e fanga ki’i me’a pehe ni, pea ‘oku ou tui ‘e ala tokoni mai ‘a e kautaha tokoni pē ko e kakai ‘o e fonua, ‘o tokoni’i ke tau kamata pē he fanga ki’i me’a. Ko ‘eku ‘uhinga ‘a’aku Sea na’e ‘osi fai ia ‘i Tonga ni pea na’e lele ia he ngaahi ta’u ‘a e tufa ko eni ‘a e fanga ki’i me’atokoni ko eni pea mahalo ‘oku fakatupu mo’ui lelei eni.

Losaline Ma’asi: Sea, ka u ki’i tokoni atu Sea.

Lord Tu’iha’angana : Tokoni mai ‘a e Fika 5.

Sea Kōmiti Kakato: Hou’eiki tau ki’i mālōlō ai.

(Na’e mālōlō heni ‘a e Fale)

<008>

Taimi: 2210-2215

Sātini Le’o: Me’a mai e ‘Eiki Sea ‘o e Kōmiti Kakato.

(Pea na’e me’a hake leva ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Kōmiti Kakato, Hon. Veivosa Light of Life Taka ki hono me’a’anga)

Sea Kōmiti Kakato: Hou’eiki, tapu pea mo e Tu’i ‘o Tonga, Tupou VI. Fakatapu ki he Ta’ahine Kuini kae ‘uma’ā e Fale ‘o Ha’a Mohefo. Fakatapu foki ki he ‘Eiki Tokoni Palēmia kae ‘uma’ā e Hou’eiki Minisitā, Hou’eiki Nōpele kae ‘uma’ā e kau Fakafofonga ‘o e Kakai. Hou’eiki fakamālō atu he kei kātaki pea ko u tui kuo ma’ala’ala ‘a e me’a kotoa ka tau ‘unu ā ki he’etau tohi ko ē ka tau kamata ‘etau ngāue ke tau ...

Lord Tu’i’āfitu: Sea ki’i fakahoha’a nounou pē, fakamolemole.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai.

Lord Tu’i’āfitu: Sea ‘oku, ki he motu’a ni ‘oku ou fakatokanga’i lelei pē me’a na’e fai ki ai ‘a e feme’a’aki ka ko u tui Pule’anga eni ‘oku nau vikiviki ‘aki, ‘a e Pule’anga eni e kakai. Ko e līpooti ko eni ko e līpooti ia mei tu’apule’anga. Me’a ni ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a ‘a e fonua ia ke tau fakatokanga’i ‘i he’etau langa mei loto ke tau fakalelei’i pē anga ‘a e ‘ātakai ‘a hotau fonua ni. Pea kapau ko e anga ē ‘a e fika ‘oku ‘omai ‘e he *UNICEF* ko e fika pē ia fakamāmani lahi ‘enau ōmai ‘o siofi ‘a e ngaahi fonua fekau’aki mo e vā mo ‘etau fekau’aki mo e Pule’anga Fakatahataha. Ko ‘eku fehu’i, na’e ‘i ai ha’anau līpooti ki he Minisitā Ako he ko e *UNICEF* ko e Va’a eni ‘oku nau Tokangaekina ‘a e Fakalalakaka ‘a e Ako ‘a e ngaahi fānau ‘i he ngaahi ‘otu fonua ‘oku nau kau he Mēmipa he Pule’anga Fakatahataha pē na’e ‘i ai ha’anau fetu’utaki mo e Minisitā Ako? ‘Oku ‘i ai ha’anau tokoni ki he’enau fika ko eni ‘oku ‘omai he setisitika ko eni ‘oku fokotu’u ki Tonga ni? Hangē ‘oku ne fu’u faka’ohovale’i kitautolu hangē ko e me’a ko eni ‘a e Minisitā Pa’anga. ‘Oku mo’ui pē fonua ia ‘i he’enau me’a pē ‘a nautolu. Ko e ngaahi fonua langalanga hake ‘a māmāni he taimi ni ko ‘etau me’a ‘oku fai ko ‘etau fakatau ‘a e ‘ū me’a mei tu’a ‘iate kitautolu ki he me’a ‘atautolu te tau lava ‘o fakalalakaka ‘iate kitautolu. Ko e me’a ko eni ‘oku ou tui ‘e Sea ke fai hono tokangaekina ‘a e fiema’u mo e fiemālie ‘a e fonua. Palopalema lahi ia ki he Pule’anga.

Na'e fai eni ia he ngaahi fonua lalahi 'i māmani, 'Amelika, 'a e fakafiemālie'i ha me'a kae lava ke mānava, ko u tui au ki he Minisitā, Minisitā 'i he *Commerce*, 'ai ha me'a ke ne fakamanako'i 'aki e kakai ke lava ke nau fai ai ha ngāue. He 'ikai te tau fafanga ai pē mo fakafiemālie'i ha fonua ko 'etau 'alu ia ki he fu'u ngutu lilifa. Ka kiate au, ko e līpooti ko eni 'ikai ke u ongo'i au ia 'oku ou mafasia ai. Ko e anga ia e sio 'a māmani ia kia tautolu ko 'etau *context*, 'a eni 'oku tuku ki ai 'etau, 'etau patiseti ko eni mahalo na'a tau *focus* ko eni, me'a ia 'oku ou tokanga ko e hā e me'a 'oku langa mei loto 'i he Pule'anga mo e me'a 'oku tau ma'u ko e me'a ia 'oku mahu'inga ki he motu'a ni. Ko e mānava pē 'a e kakai ia ...

Losaline Mā'asi: Sea fakatonutonu atu.

Lord Tu'i'āfitu: 'I he Tonga 'oku tau anga pē tautolu 'i he 'etau me'a 'a tautolu. 'Oku 'ikai mo'ui 'a e Tonga ia he me'a 'a e *India* pē ko e Fisi. 'Oku pehē anga e fokotu'u Sea, ka ko e fika ko eni 'oku 'ikai ke u ongo'i 'e au ko u mafasia ai.

Losaline Mā'asi: Ke u ki'i tokoni ...

Lord Tu'i'āfitu: Ko e anga ia 'a e sio 'a māmani ki Tonga ni. Ka 'oku 'ikai ke pehē 'a Tonga ni.

Sea Kōmiti Kakato: Hou'eiki ...

Lord Tu'i'āfitu: Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: 'O me'a mai ai pē koe ...

Polokalama tokoni ki he ngaahi lautohi pule'anga ke fafanga e fānau

Losaline Mā'asi: Mālō Sea ma'u faingamālie pea tapu atu ki he Feitu'u na kae 'uma'ā e Hou'eiki Minisitā 'o e Kapineti pehē foki ki he Hou'eiki Fakafofonga kae 'uma'ā 'a e Fakafofonga e Kakai. Sea ko 'eku fie tokoni atu pē 'a'aku ia manatu e finemotu'a ni he 2012 pē ko e 2011 na'e fai ai 'a e fengāue'aki pea mo e Potungāue Mo'ui 'i he *Tonga Health*. Pea pehē foki ki he Potungāue Ako. Pea na'a nau fai ai 'a e ki'i savea fekau'aki ko ia ko ē pea mo e *breakfast* ko ia ko ē 'a e fānau ako. Pea na'e 'i he pēseti 'e uofulu tupu 'a kinautolu 'oku 'ikai ke *breakfast* he pongipongi. Ko e fa'ahinga ko ē 'oku nau ma'u *breakfast*, 'i ai e ni'ihi ko e fo'i nūtolo pē 'oku ma'u. Kapau 'e to e nofo ke to e 'analaiso ko e hā e me'atokoni ko ia ko ē 'oku nau ma'u ko ia ko ē he pongipongi 'oku 'ikai ke palanisi ia. Ka koe'uhī ko u fie fakahā atu pē au ia ki he, ki he Fale ni na'e fai 'a e ngāue ko ia pea ko e ngāue leva na'e hoko atu ki ai he mahino ko ia ko ē 'oku tokolahi pē fānau lautohi 'oku 'ikai ke ma'u ...

<009>

Taimi: 2215 – 2220

Losaline Mā'asi: .... me'atokoni he pongipongi pea uki leva 'a e polokalama tō 'akau, tō 'a e siainé ko e lesí, vesitapolo kehekehe 'i he ngaahi 'apiako kotoa pē tautefito pē ki Tongatapu ni. 'I he ngāue fakataha ia ko ē pea mo e Tonga *Health*. Ko u tui pē mahalo ko e taimi ia na'e Minisitā

Mo'ui ai 'a e Fakafofonga Nōpele mei Vava'ú pea fai ai 'a e fengāue'aki ko ia 'i he *project* ko iá. Pea ko u tui au 'e kei mahu'inga pē ia ke to e hokohoko atu ai pē 'a e ngāue ko iá pea mo e ngāue fakataha ko ia mo e ngaahi 'apiako ko ia ko ē, lautohi pule'angá. 'Ikai ngata pē 'i hono to e, he 'oku 'i ai 'a e ngaahi 'apiako lahi ia 'oku 'osi tō ai 'a e kalasi kehekehe ko ia 'o e siainé, he na'e fakataumu'a pē ia koe'uhí ko kinautolu ko ia ko ē 'oku 'ikai ke ma'u *breakfast* ko ia he pongipongi, ko 'enau ō atu ko ē ki he akó te nau lava 'o ma'u ha *fruit* pē ko e hā e me'a ko ē 'oku 'i ha 'apiakó ke nau lava 'o ma'u me'atokoni ai. Ko ia pē Sea 'a e ki'i tokoni ki he pō ko eni. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Hou'eiki, kuo tau maau.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Minisitā Ako.

Fakafiefia tō he ngaahi lautohi fua'i'akau ke nau mo'ui

'Eiki Minisitā Ako: Tapu mo e Sea e Kōmiti Kakato. Tapu ki he 'Eiki Tokoni Palēmia kae 'uma'ā e Hou'eiki Minisitā e Kapinetí, Hou'eiki Nōpele kae 'uma'ā e Hou'eiki Fakafofonga e Kakaí. Ko e mo'oni 'aupito e me'a ko eni kuo me'a ki ai 'a Tongatapu 5. Kuo fakamamafa'i 'e he Potungāue 'a hono tō e 'akau fuá. Pea na'a ku 'a'ahi atu ki he ngaahi vahefonuá pea mo e, a'u ki he 'Otu Motú 'eku sio mo 'eku fiefia ki he momoho 'a e fua 'o e 'akau pea ma'u mo'ui mei ai e tamaikí.

Teu lele Ako Tokamu'a Pule'anga he ta'u fo'ou ke fakaivia sekitoa ako

Ko 'ene tu'u he taimi ní 'oku 'i ai e fakakaukau ke fokotu'u 'a 'etau Ako Tokamu'a kamata he ta'u fo'ou 'a e Pule'angá. 'Oku 'osi mai e toko 20 mei he Kolisi Faiakó mo e faka'ilonga *BA* pea 'oku tuku ki he Talēkita Pulé mo e kau 'ofisa ma'olungá ke fai ha sio ki ai ke fokotu'u 'a e Ako Tokamu'á. Pea 'ikai ko ia pē ka kuo ma'u *allowance* 'a e fa'ahinga 'oku 'i he Kolisi Faiakó. Ko e feinga'i eni ke tau ma'u 'a e *quality* 'a e ako ko ē 'oku leleí ke lava e kakaí 'o fakakaukau 'iate kinautolu ke nau tu'u 'o ngāue. Pea 'oku ako'i kinautolu he ngaahi tafa'aki kehekehe 'o e Potungāue hangē ko e folau tahí na'e 'ohake 'a e fai e feme'a'aki ki ai. Pea hangē ko e ako ko eni ki he fakatufunga mo e ngaahi me'a ko iá ke lava 'a e tamaikí 'o fakakaukau. 'Oku 'i ai 'emau Va'a ko e Ako Ma'olunga angé 'oku ako'i ai e kukí mo e tuitui mo e hā fua mo e me'a ko iá. Ko hono teu'i ia e tangatá ke tu'u mo e lau ki he kaha'u. Ko ia Sea mālō.

Mo'ale Finau: Sea kātaki ke u ki'i..

Sea Kōmiti Kakato: Hou'eiki ko e 'ai ení ke u hoko atu ki he me'á. Pea kapau 'oku mou kei fie me'a mai pē he me'á, mou me'a mai.

Mo'ale Finau: Ki'i fakahoha'a pē 'Eiki Sea ha ki'i miniti pē 'e ua.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai 12.

Taukave ngafa fatongia Pule'anga ke mo'uilelei hono kakai ka ko e ivi fakapa'anga fonua

Mo'ale Finau: Sea ko e me'a ko eni 'oku 'ohake 'e he Fakafofonga Fika 3. Ko e *issue* matu'aki mahu'inga 'aupito 'aupito ia 'Eiki Sea. Ko e me'a 'oku ou fakakaukau ki ai 'Eiki Sea 'oku pehē ni. 'Oku 'ikai ke u 'ohake 'e au ia 'a e fiekaiá pea mo hono filifili 'o e fānau ko ē ke fafangá. Ko e fatongia pē ia 'o ha Pule'angá ke ne fakapapau'i 'Eiki Sea 'oku palanisi pea ma'u 'a e mo'uilelei 'a e fa'ahinga 'o e tangatá 'i he fonua ko iá, pē ko e fānau ako pē ko ha ni'ihi matu'otu'a. Ko e fo'i tōpiki ko eni 'Eiki Sea 'oku fu'u pelepelengesi, koe'uhí he kapau ko kinautolu ko ē te nau poupou ki ai, 'e 'i ai e ni'ihi e kakaí te nau fiefia ai. Ko e ni'ihi ko ē he 'ikai ke nau poupou ki ai 'i ai e ni'ihi e kakaí te nau fehu'ia. Me'a ní 'oku'ikai ke nau 'ofa. 'I he'ene pehē 'Eiki Sea, te u hanga leva 'o taki atu 'etau tokangá 'Eiki Sea ki he me'a ko ē 'oku pulé. Pule'anga 'Ameliká 'Eiki Sea 'oku nau fafanga 'enautolu ia e fo'i houa kai 'i he *breakfast* mo e *lunch* 'i he *high school* pea pehē pē ki he *elementary school*. Ko e Pule'anga tu'umālie eni 'Eiki Sea. 'Oku 'ikai ke to e fehu'ia 'e he kau taki e fonua ko eni 'Eiki Sea, pē kohai na'e 'ikai ke kai he pongipongí, pē ko hai na'e kai pongipongí. 'A ia 'oku ope atu 'a 'enau, 'enau tokangaekina ko ē mo'ui ko ē 'a e 'Ameliká 'o.....

<001>

Taimi: 2220-2225

Mo'ale Finau: ... 'ova atu ia 'Eiki Sea 'i he'enau nofo ke fakamaau'i 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'a e tangata'i fonua 'Amelika 'Eiki Sea. Māhino ki he fonua ko eni ko honau fatongia ke mo'ui lelei 'a e ki'i tamasi'i koe'uhí ke lava fakakaukau lelei pea ne lava leva 'o ako lelei pea nau hanga leva 'o fakahoko 'a e ngāue ko eni 'Eiki Sea.

Kā 'oku a'u foki 'enau patiseti 'anautolu 'Eiki Sea mo 'enau pa'anga ki he fakakakato 'aki 'a e fatongia 'a eni na'a ku lave ki ai 'Eiki Sea. Ko e fakakaukau ko eni 'oku 'omai 'Eiki Sea meimei mamafa e fakakaukau ki he *lunch* koe'uhí he ko e *breakfast* foki ia 'oku te 'ā pē kita 'i 'api 'o kai 'ete ki'i fo'i lesi pē ko e hā hangē ko e me'a 'oku fa'a 'ohake pea te ha'u mālohi pē kita ia. 'Eiki Sea fakatokanga'i 'i Ha'apai 'Eiki Sea *lunch time* ki he fakaholo mai 'a e fānau mei he Ha'apai *High School* pea mo e Taufā'āhau mo e, ko 'enau hangatonu mai pē ki he falekoloa Siaina ko 'enau *lunch* 'oku ... ko e kofu nūtolo 'Eiki Sea 'e taha.

Sea ko u fakapapau atu mei Sanuali mei he fokotu'u 'a e ako ki he 'aho ni ko e lahi taha 'o e fānau ako ōmai mei Foa mo e ngaahi feitu'u mama'o mei Pangai ko 'enau *lunch* ko e kofu nūtolo 'e taha. Ko 'enau ōmai ko 'ete fanongo atu he faletolo nau ta'utu pē he faletolo 'o kai 'enau kofu nūtolo. 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke mo'ui lelei ia. Ko e poini 'oku 'ohake 'Eiki Sea ke tau hanga mai ke tau tatali nai ke tau, 'Eiki Sea 'oku 'i ai 'a e polokalama 'i he ngaahi tui lotu 'e ni'ihi 'Eiki Sea 'oku pehē ni. 'Oku 'alu 'a e kau 'a'ahi 'onau 'a'ahi ki he ngaahi 'api pea nau lipooti mai 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'a e ngaahi 'api 'Eiki Sea mo 'enau tu'unga māsivesiva pea fakahoko leva e tokoni 'alu mo hono ako'i. 'Oku ou mālie'ia he me'a ko eni 'oku 'ohake he Minisitā Leipa 'Eiki Sea. 'Oku 'i ai pē 'a e tu'unga 'Eiki Sea 'etau mo'ui 'oku 'i ai 'a e ngaahi me'a ai 'oku *realistic* ngaahi me'a ia 'e hoko. 'Oku 'i ai ngaahi me'a ia 'Eiki Sea he 'ikai pē ke hoko ha ngaahi taimi. Ko ia he'ene pehē 'oku ou hanga leva 'omai 'eku ki'i tūpeiti ko eni 'Eiki Sea 'i he ki'i fo'i momēniti ko eni ke u faka'osi 'aki. 'Aho pē hono 'ohake e fokotu'u lelei ko eni 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke tau lava tautolu 'o a'usia he'etau ivi fakapa'anga ke tau hanga 'o fakalato'aki.

‘A ia ko e me’a ia ‘oku totonu ke fakahoko ki he kakai ‘o e fonua koe’uhí ke nau fiemālie. ‘Oku hangē pē ‘Eiki Sea ko ha tamai na’e vili hono foha ke ‘oange hano sū pea ko e me’a ko ē ‘oku *afford* ‘e he tamai he’ene ki’i patiseti ko e silipa. Pea na kē ‘o na fakafēkiki loto e foha ke sū ‘oku mamafa loto e tamai ke silipa ‘oku ma’ama’a ange ko e me’a pē ia ‘oku ne lava ‘o ma’u. Ko ia ai ‘Eiki Sea ko e poini ia te u tu’u ai au ‘Eiki Sea ‘oku ou fokotu’u atu leva hangē ko ‘etau ko e me’a na’e fai ki ai ‘a e fēme’a’aki ‘anenai. Ko ‘etau talanoa fakataha ke langa fonua pea ‘oku tau felingiaki fakakaukau.

‘Oku ou fokotu’u atu ‘Eiki Minisitā Ako fēfē ke ki’i fakasi’isi’i ‘a e tānaki pa’anga ko ē ‘a e ngaahi mātu’a ‘i he ngaahi lautohi kae ‘oatu e fo’i *message* ko eni ‘o talaange ke nau foki ‘o ‘ai ‘aki ha’anau me’akai pongipongi pea mo e ho’atā. Ko ‘etau lingi fakakaukau foki he ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’atau pa’anga fe’unga ‘Eiki Sea ke fakahoko ‘aki ‘etau ‘a e fakakaukau ko eni. Ko ia ai ‘oku ou ‘oatu ‘a e fakakaukau ko eni Hou’eiki ‘oku mahu’inga ‘a e fakakaukau ko eni. Ko e vahe ko ē ‘a e kau vaivai na’e talanga’i laui ta’u ‘ohake pea tau fononga mai pea tau fihi ai ‘ikai ke ‘i ai hano silini ‘o’ona. Kae fai mai fai mai ta’u eni ‘e tolu kuo ‘oatu ‘enau ki’i vahe pea ‘oku ou tui ‘e pehé ni pē ‘etau misi ko eni. ‘E ‘i ai e taimi kuo tau tu’u ve’e ua ‘etau Patiseti mo hotau ivi fakapa’anga. ‘E ‘oatu e *lunch* ‘a e fānau ke ‘oua na’a nau to e ōmai ‘o fakatau hanau kofu nūtolo ‘e taha ‘oku faka’ofa ia pea ‘oku mahamahaki ai ‘a kinautolu ia. Mahalo pē na’a ta’u ‘e ua pē tolu mei heni hangē kiате au na’e ‘ohake ‘e he Fakafofonga Vava’u ‘anenai fekau’aki mo ‘enau polokalama patiseti.

Fokotu’u ke vakai’i fakalelei Patiseti he kaha’u ke malava fafanga fānau ako

Hou’eiki Minisitā ko u ‘ilo au ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi polokalama hē ‘oku *unnecessarily* lahi e ‘ū polokalama ia hē ‘oku ou tui au ia na’a *priority* ange ha *lunch* ‘a e fānau he polokalama ko iá. Ka neongo foki ia kuo tau ‘osi ha’u tautolu mei he Patiseti. Ko e fokotu’u ki he kaha’u tau foki ‘o vākili ‘etau Patiseti ko eni hono *detail* he ‘oku ‘i ai pē ‘a e ngaahi polokalama ia ai ‘e tuku kae ‘ai ha *lunch* ‘a e fānau ako.

Fehu’ia e polokalama he patiseti ngali to’o mei ai hano tokoni’i fafanga fānau

Lord Tu’ilakepa: Sea ‘e sai pē ke u tokoni atu ki he Feitu’u na ?

Sea Kōmiti Kakato: Tali e tokoni ? Me’a mai.

Lord Tu’ilakepa: Fēfē paaka? Ke tuku ia he ‘oku ‘ikai hano ‘aonga ‘o’ona kae tokoni’i e me’a ko ena ‘oku ke tui ki ai ‘oku mo’oni ia kae fai he taimi ni.

Mo’ale Finau: Sea ‘ikai ke ‘i ai ha ...

<002>

Taimi: 2225 – 2230

Fokotu'u ke tu'usi hifo ngaahi totongi mataotao kae lava fafanga fānau

Mo'ale Finau: Ko e taimi ko ē 'oku tau talanoa ai 'Eiki Sea 'i ha ngaahi polokalama. 'Oku 'i ai e *priority* 'a e Pule'angá. Pea 'oku 'i ai mo e ngaahi me'a 'oku 'ikai ke tau, 'oku, kuo pau ke fai. Kapau te u 'atu e fakatātā e polokalama ko u 'uhinga ki aí. Tuku pē ke u 'atu e fakatātā ke lotu ki ai. 'Oku 'i ai e polokalama hē polokalama ki he *consultant*. Ko e, kapau te tau hanga 'o tu'usi e ngaahi polokalama ko iá pea ko u sio hifo 'oku 'i ai e ngaahi fo'i, 'oku 'i ai e ngaahi fo'i *Ministry* 'oku 'osi noa mai ho'o *consultant* 'a koe. *That's it*. 'Asi pē ai na'e lau kilu he fo'i ta'u 'e 2, tolu ko ení, noa pē fo'i tolu ia ko iá. 'A ia 'oku mahino 'oku nofo hifo leva e Minisitā 'o fokotu'utu'u lelei 'ene *priority* pea talamai, 'osi ē, 'a ko 'eku 'uhinga pehē. Kapau 'oku 'i ai ha ngaahi polokalama pehē, pea fakaukau'i e 2 kilu ko ia na'e 'o hake 'e he Minisitā ke 'oange ha *lunch* 'a e fānau akó koe'uhí ke 'oua te nau to e ōmai 'o kumi e me'akai 'oku 'ikai ke mo'uilelei koe'uhí he 'oku 'ikai ke 'i ai ha *income* lelei 'i honau ngaahi fāmili. Kae 'i he taimi tatau, ko 'eku poiní. He 'ikai ke tau lava 'o fakapa'anga ia he taimi ni, koe'uhí he 'oku 'ikai ke 'i ai ha pa'anga fe'unga ia. Ki he kaha'ú, totonu ke tau vivili pea tau feinga ki ai he 'oku 'ikai ko ha me'a ia 'o e tu'umālie pē ko e masiva. Ko e ngafa fatongia ia 'o ha Pule'angá, ke ne fakapapau'i 'oku mo'uilelei 'a e tangata'i fonua mo e fefine'i fonua 'o e fonua ko iá. He ko e langa fonuá 'oku fai ia 'e ha ni'ihí 'oku mo'uilelei pea 'atamai maama pea 'atamai lelei. Mālō Sea.

Vātau Hui: Sea ka u ki'i fakahoha'a atu.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai.

Poupou ke fakaivia kau lālanga mo e kau ngoue

Vātau Hui: Tapu mo e Seá. Tapu mo e fakataha 'eiki ni. Sea ko u poupou lahi au ki he me'a ko ia na'e me'a ki ai, Fakafofonga ko ia 'o Tongatapu 5. Pea hangē pē ko ia ko e Fakafofonga 'o Ha'apai, 'oku felāve'i eni pea mo e fiekaia ko ia 'a e fānau 'ikai ma'u ha me'atokoni ke nau ma'u me'atokoni mei aí. Sea ko u tui, kamata ke u nofo atu au 'anenai 'i he me'a 'a e Minisitā Leipá. Na'a ne me'a mai'aki 'oku 'i ai 'ene fokotu'utu'u 'a'ana ke tokoni'i 'a kinautolu ko ia lālangá, kau ngoué. 'Oku tau hanga foki tautolu ke tau fakakaukau tautolu ia ke tau hanga 'o to'o mai ha ngaahi me'a ke fakapa'anga'aki. Ka ko u tui ko 'etau fakakoloa pē 'a e kau ngoué mo e kau lālangá 'i he fokotu'utu'u ko eni 'oku fai 'e he Minisitā ko ení, 'oku ou tui ko 'ene tokoní ia. Na'a tau tupu hake pē tautolu ia Sea na'a tau 'osi anga pē, ko e motu'a ko ení, talu e kei si'i hake, mau lue mei Falehau ki Hihifo he akó. Pea ko 'emau lue ko ē he pongipongí 'ikai ma'u ha me'atokoni ko e fahi 'uto pē he halá mo a'u ki he akó. Sea, lava ai pē kai pongipongí ai mo e kai ho'atā pea mo e fakaefiafi.

Ko e me'a hono uá Sea 'oku ou tokanga atu ki aí 'oku ou fiefia lahi he me'a na'e me'a ki ai e 'Eiki Minisitā. Ko 'ene tokoni'i 'a e ako, kau faiako ko ia na'e teu'i 'i Kolisi Fakafaiako ke nau to e tokangaekina 'a e ako tokamu'á. 'Oku 'i ai e kau tipiloma 'i homau vahefonuá 'i Niua mo Tafahi. Ka 'oku ou tui kapau 'e hoko eni, masi'i ko e matu'aki fakakoloa ia ma'a e kau faiko tipiloma ko ia na'e teu'i ko ia. Pea 'oku ou fakamālō lahi au Sea 'i he me'a kuo me'a mai'aki 'e he 'Eiki Minisitā. 'Oku 'i ai pē mo e ako tokamu'a 'i Niua. Pea 'oku ou fokotu'u atu Sea, tau fakatatafe ā e me'a kotoa Sea kuo maau mālie 'etau Patisetí ka tau hoko atu ā mu'a Sea. Fokotu'ú ia Sea mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Fakafofonga Niua 17. Hou'eiki, ko u kole atu, tau hoko hifo ki he'etau Patisetí ki he Polokalama Patiseti 'a e Pule'anga Tongá pea mou me'a mai ai ka tau fakahoko 'etau ngaahi ngāue ko ia. Kuo maau mālie Fakamatala Patisetí ka mou me'a mai 'i he'etau Patiseti mo e Ngaahi Voutí.

Tevita Lavemaau: Sea fakamolemole. Mai ha ki'i faingamālie.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e hā e to e me'a 'oku ke fie me'a ki ai Minisitā, me'a mai pē he fānau akó?.

Fehu'ia e fokotu'utu'u Pule'anga ke langa ngaahi nofo ne uesia 'ia *Gita*

Tevita Lavemaau: 'Ikai 'Eiki Sea. Ko u tokanga au ia ki he, tapu mo e 'Eiki Sea pea tapu pea mo e Hou'eiki Mēmipa e Fale ni. Sea ko u talanoa eni he peesi 54 mo e peesi 55 'o e *Budget Statement*. Ko e kaveinga ngāue ko eni 'etau Patisetí ki he ta'u ní, Ko e Fakaakeake ki ha tu'unga 'oku malu angé. Ko e 'uhingá ko e matangi faka....

<004>

Taimi 2230-2235

Tevita Lavemaau: ...fakatalopiki ko ia ko *Gita* na'e uesia ai 'otu Tonga. Ko e fokotu'utu'u ngāue eni 'a e Pule'anga 'Eiki Sea. 'A ia 'oku 'omai ke fo'i ta'u 'e tolu ko eni 18/19, 19/20, 20/21. Pea ko 'eku tokangá 'Eiki Sea, ki he fakamatala ko ia 'oku 'omai 'e he tēpile 'uluaki pē ko ia 'i he peesi 54, 'a e fakaiiki ko ē ngaahi maumau, tēpile hoko leva 'Eiki Sea, 'oku ne 'omai ai 'a e fakafuofua ki he ngaahi pa'anga tokoni pea mo e koloa 'e ma'u 'i he 18/19. Palakalafi fika 2 Sea, 'oku lave ai ki he lahi taha 'o e maumau ko ē na'e hokó peseti 'e 61, ko e hoko ia ki he ngaahi nofo'anga ko ē kakai 'o e fonua, tautefito eni ki 'Eua, pea mo Tongatapu ni, lahi 'aupito 'a e maumau 'i 'Eua. Pea ko e fika 2 ki ai ko e peseti 'e 13 ko e Takimamata na'e fai 'a e tali 'anenai 'e he 'Eiki Minisitā, 'a e tokangaekina mavahe 'o e tafa'ako ko eni ki he Takimamata.

Ka ko e lahi ko ē mole faka'ikonōmika ko e ngoue 'Eiki Sea, fie 'ilo pē 'e au 'Eiki Sea, ki he ke tokoni mai 'a e 'Eiki Minisitā Pa'anga ki he pa'anga ko eni 'oku fakafuofua 'e ma'u 'i he 18/19, ko e pa'anga kātoa 'oku nau fokotu'u 'e he Pule'anga ko e pa'anga 'e teau mā fitu (107) miliona, ki he fo'i ta'u 'e tolu ko eni, 18/19 'oku fakafuofua 'e ma'u ai 'a e 59.5 miliona, 32.78 ai ko e pa'anga ia, pea tānaki atu ki ai mo e ngaahi koloa ka 'oku ou tokanga eni ki he ngaahi pa'anga 'Eiki Sea, fie 'ilo pē motu'a ni 'Eiki Sea ko e 'uhinga ko e fakamālō ki he Pule'anga he tufa pa'anga ku o fai, hua'i atu 'a e 3.4 ke tokoni'i 'a e ngaahi ako'anga 'ikai fakapule'anga, ki he siasi, 'oku ou tui 'oku tokoni lahi eni ki he langa 'a e fo'i ngaahi maumau na'e hoko. 'Ikai ke ngata pē ai to e tuku atu mo e 4.8 ko e 'uhingá ko e kakai na'e uesia honau ngaahi nofo'anga 'Eiki Sea.

Ko e fakamatala 'oku ou 'omai 'e hoko atu 'a e Pule'anga ki hono langa 'a e ki'i palepale 'e 256, fakafuofua hono mahu'inga fakapa'anga ofi nai 'i he pa'anga 'e fā afe (4000). 'I ai foki 'a e lēsoni kuo tau ako 'Eiki Sea, mei he ngaahi matangi mo e ngaahi faingata'a fakaēnatula ku o tau fou mai ai. Talu mei he afā ko 'Aisake 'o a'u mai ki he 'aho ni, 'oku tala fakatakutaku 'aki 'a e fo'i lao tokoni kia 'Aisake,'i he sīpinga hono fale hono lahi mo e founa na'e fakalele 'aki. Na'e tokoni

‘a e kakai ia ‘o e fonua ke *deposit* pa’anga ‘e 700 kae langa honau fale. Tau hoko mai ki he sunami fakahoko ‘a e ngaahi tokoni ko ia ki Tokelau, ko ‘etau ako fakamuimui eni mei he matangi ko ‘Ieni mei Ha’apai. Kuo talanoa’i ‘a e langa afā mo e tokoni ki Ha’apai, langa ‘a e ngaahi fale pea kananga’aki Sea ko e matapā, ko e fale matapā taha. Pea ‘oku mea’i pē ‘e he hou’eiki te tau to e lava kotoa pē ki Ha’apai.

Ko e fifili ‘a e motu’a ni ia ‘Eiki Sea, ko e hā ‘a e fokotu’utu’u ngāue ‘a e Pule’anga ki he ta’u 18/19 ki he *reconstruction*, to e langa ‘a e nofo’anga ‘o e kakai, mālō ‘aupito pē ‘a e tufa pa’anga ia, ko eni ‘e a’u ‘o 5.9 miliona ko e 6 miliona. Ka ko hono mo’oni eni ‘Eiki Sea, kā ‘osi ha māhina ‘e 3 pē māhina ‘e 6 mei heni ka tau muimui’i ‘a e ngaahi fāmili ko eni. Mahalo ‘oku lava pē ha ngāue ‘o fai ‘a e fanga ki’i monomono, ko e fa’ahinga ko ē na’e ‘ai ke langa fo’ou ‘ikai ke lava ‘e he toluafe (3000) ia ke langa ha fale, kuo ‘osi mea’i pē ia ‘e moutolu. Kuo pau ke fai ‘e he Pule’angá ia ke ‘ai ha tokoni ki hono langa hake ‘a e ngaahi fāmili tūkuhausia ‘i he fonua ko eni, ko e hā hono ‘uhinga? kā lava ha fo’i fāmili ‘e uaafe, te tau lava leva ‘o fakapapau’i ‘o hangē ko e kaveinga ‘i he patiseti ko eni ka to e hoko mai ha matangi tatau ‘i he ta’u kaha’u ‘e *category 5*, ko e fāmili ‘e uaafe ko eni ‘oku malu. 1920 to e langa mo ha uaafe ai ko e fāmili ia ‘e fāafe kuo nau nofo malu he’ikai ke to e ‘i ai ha tulungia.

Ko ia ‘oku pehē ‘a e fie’ilo pē ia ‘a e motu’a ni ‘Eiki Sea, ko e hā ‘a e fokotu’utu’u ‘a e Pule’anga ki he langa ko eni ‘a e nofo’anga ‘o e kakai na’e tūkuhausia ...

<005>

Taimi: 2235-2245

Tevita Lavemaau: Pe uesia ‘enau nofo ‘anga ‘aki e pa’anga kuo vahe mai ki he 18/19. Mālō ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō me’a mai ‘a e Fakafofonga 16 ‘o Vava’u

Ke potupotu tatau tokoni ‘oku ‘inasi ai kakai tangata mo fefine

‘Akosita Lavulavu: Tapu mo e Feitu’u na Sea. Fakatapu heni ki he ‘Eiki Tokoni Palēmia mo e Hou’eiki Kapineti pehē foki ‘eku fakatapu heni ki he Hou’eiki Nōpele mo e fakatapu heni ki he Hou’eiki kau Fakafofonga e Kakai. ‘Eiki Sea ko e ki’i pe eni ia ko u faka’amu ke u fehu’i ki he Pule’anga. Ko si’oku kainga ko ia mei Vava’u si’i ngaahi fa’e nau fakafetu’utaki mai ‘enau fakahoko mai ‘enau fiefia lahi ‘aupito ‘i he me’a e ‘Eiki Minsita Leipa ki he fale lālanga. Sea ka ko e fehu’I pe ‘oku ou fiu au he kumi pe ‘oku ‘i fe’ia he Patiseti ‘oku ‘asi ai fale lālanga. ‘UHINGA pe Sea ke fakapapau’i pe Sea. ‘Oku ‘ikai te u loto au ke u fu’u fiefia pea mau fiu tali. ‘Ikai ha langa ha fale lālanga. Ko u fie fakapapau’i pe eni Sea. ‘I he taimi tatau pe Sea ‘oku lahi ‘etau tālanga’i ‘e ngaahi fiema’u ke tokoni’i e kakai fefine mo e hā fua mo e ngaahi me’a pehē. Ka ko eni Sea ‘oku tau tokoni’i e matu’a tangata ‘oange ‘enau ngaahi palau tokoni kia kinautolu ‘i ‘uta, ‘oatu e tisolo mo e ha fua e ngaahi me’a ko ia. Ka ko e ‘osi ange ‘a e me’a ia Sea. ‘Oku ‘ikai ha tokoni ‘e taha kia kinautolu kakai fefine kae tautefito ki he fale lālanga pea ko u faka’amu pe Sea ki he Pule’anga ken au fakapapau’I mai pe koe’uhi ke mau ma’u ha nonga mo ha fiemālie ‘i

Vava'u 'e 'i ai ha fale lālanga 'e langa 'i Vava'u he ko e talu eni 'eku fakatangi he ngaahi ta'u kuo hili ki he fale lālanga. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō me'a mai Nōpele 'Eua

Lord Nuku: Tapu atu Sea pea tapu atu ki he Hou'eiki Mēmipa e Kōmiti Kakato 'Eiki Sea ko e fakahoha'a e motu'a ni. Ne u malie'ia he feme'a'aki 'anenai fekau'aki mo e savea. 'Eiki Sea ko e savea ko ia na'e fai ia 'e he Sitesitika pea 'oku fakalao ia pea na'e tukumai ke mea'i 'e he Feitu'u na pea mo e Fale 'a e tu'unga 'oku 'I ai e kakai e fonua. 'Oku ne hanga 'o 'omai 'oku 'i ai e fiekaia

'Eiki Minisita Tānaki Pa'anga Hū Mai: Sea kātaki fakamolemole pe mu'a ke u kole ki he Feitu'u na mo e 'Eiki Fakafofonga Nōpele pe 'e sai pe ke fai ha ki'i lave ki he Fakafofonga ko eni 'o Vava'u pea toki me'a ia na'a me'a ia kae ta'omia e ki'i me'a 'oku 'eke mai ko ē fekau'aki mo e tokoni ki he kakai fefine. Fakamolemole pe 'Eiki Nōpele te u feinga pe ke vave. 'E laumālie lelei pe 'a e Feitu'u na ia? Na'a me'a e Feitu'u na kae ta'omia ia ka tau 'alu'alu ...

Lord Nuku: Ko ē ha me'a 'oku fiema'u 'e Vava'u na'e 'ikai afā? Kae tuku 'a 'Eua na'e afā

'Eiki Minisita Tānaki Pa'anga Hū Mai: Sea 'e sai pe ka u ki'i... Sea ko 'eku ki'i pou pou vave pe

Lord Nuku: Sea na'e 'uhinga pe 'eku 'ohake 'e au koe'uhi ko e ngāue 'i he ngaahi ministry e Pule'anga 'o lipooti mai ki he Fale ni pea 'oku tonu ke tau hanga 'o fakatokanga'i he Fakamatala Patiseti. Ko e me'a pe ia na'e fai ki ai e lave pea kapau 'oku fie lave koe ki he fale me'a ko ē pau ... mālō 'aupito

Fokotu'u ke potupotu tatau tokoni ma'a tangata mo fefine

'Eiki Minisita Tānaki Pa'anga Hū Mai: Tapu mo e Feitu'u na Sea 'oku 'i ai 'eku pou pou Sea ki he me'a ko eni 'oku me'a mai ki ai 'a Vava'u kae tuku pe mu'a ki he Minisita Pa'anga mo me'a ke toki tokoni koe'uhi 'oku 'aonga ke *gender equality* 'etau tokoni. 'Oku faka'ofa 'ene fakatangi mai 'oku 'i ai e tokoni fakapalau ki he kakai tangata ki he ō ki 'uta ko ē tokoni vahevahe ko e tokoni vaka ke ō ki tahi. Tokoni mai mo 'enau tīsolo he 'utu e vaka to e mai mo e tīsolo ki he 'utu e palau. 'Oku nau tokanga mai eni e kakai fefine he 'oku 'i ai mo falehanga ka ko u pou pou pe au ki si'ene tautapa 'oku fai na'a 'oku 'i ai ha feitu'u 'oku 'ikai te u fakatokanga'i kae tokoni mai pe mu'a e 'Eiki Minisita Leipa mo e... Ki'i pou pou pe Sea mālō

Sea Kōmiti Kakato: Sai pe Hou'eiki na'a ku tuku 'e au ke mou ki'i hikihiki hifo 'e he kau Minisita 'a e ngaahi fiema'u pea mou mai pe 'o fakahoko faka'angataha. Kae lava ke lava atu 'a e kau ... na'a ku fakakaukau au he 'ikai ke to e me'a hake ha Minisita kae me'a mai ai leva e Minisita Leipa.

'Eiki Minisita Fefakatau'aki: Mālō 'aupito Sea pea ko u tui au ko ē anga ia 'etau me'a 'oku 'ikai ke tau to e 'ai kehekehe ko e me'a mai 'a e Fakafofonga mei Vava'u ko e hā ...

<006>

Taimi: 2245-2250

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : ... ia ki he Patiseti ko ia 'a'aku ka 'oku ou fie talanoa atu ki he founa ko ia 'oku ou hanga 'o ngāue'aki. 'Uluaki, te u talaatu heni ko e silini lahi taha 'i he 'ū *donor fund* 'i māmani tautefito ki he Pasifiki, ko e *EPA*, pē ko e silini 'oku ha'u mei he *European Union* 'o fou mai he Pasifiki, Kalipiane pea mo e kau 'Afilika, pea ko 'enua fakataha ko ia pea mo e fonua 'e 28 'o e *EU* 'oku meimei ki he 8 piliona 'a e silini ko ia. Ko 'etau palopalema ko ia 'atautolu, 'ikai ke 'i ai ha'atau fokotu'utu'u ia 'atautolu ki ha'atau 'ū *project* ki he ngaahi me'a peheni. Pea 'oku ou fie fakahā atu pē, ko e me'a ko eni na'a ku lele atu ki he fakataha ko ia na'e fai 'i *Tongo* 'o mau lave ai. Pea na'a ku fai ai 'a e *intervention* 'o ki'i lahi 'o fekau'aki tofu pē pea mo e *issue* ko eni. Ko e taha eni 'o e founa ke tau hanga 'o fakapapau'i ai. Ko e kole ko ia ki he kau *donor* 'oku nau fiu nautolu he kole. Kole atu 'a e fo'i *project* ha'u 'ikai ke lava ha me'a. Ko e founa ko ia 'oku ou fakakaukau ki ai, pea na'a ku fakatangi pē ki he Minisitā Pa'anga, mai ha ki'i sēniti ke langa'aki ha fale lālanga 'e taha ke tau fai mo sio ki ai. Ko e hā hono 'uhinga, ka lava 'oku fei mo kole 'a e silini ke 'omai. Ko u 'osi kole ki he *ADB* ko e *World Bank* kuo nau talamai te nau 'omai 'a e 5 miliona 'Amelika. Pea 'oku lahi 'a e ngaahi *donor* ia 'e 'omai ko e hā 'a e 'uhinga? Fo'ilea ko eni 'oku tau sio ki he *TSDF* ..

Siaosi Sovaleni : Kātaki pē 'Eiki Minisitā 'oku 'asi koā he peesi fiha 'a e fo'i 5 miliona ko ena? 'Oku ou sio hifo au ki he *donor funded project* 'oku 'ikai ke kau ai ha me'a ia ki he langa fale. 'A eni ko ē na'e kole 'e Vava'u 16. Ko e 'uhinga pē 'oku 'i ai koā pē ko e 'ai ke toki kole.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : 'E Sea 'oku ou ma'u 'aupito ho'o fehu'i. Ko 'etau Patiseti foki 'oku tau mahino'i. Ko e Patiseti 'e taha ko e *recurrent operation*, pea ko e patiseti 'e taha ko e *development*. Ko e *development* 'oku ha'u kotokotoa ia mei he *donor fund*. Ko 'etau palopalema he 'oku 'ikai ke 'i ai ha'atau kau ngāue ke fai 'a e me'a ko ia. Kau *Ministry* kotokotoa 'oku 'ikai ke 'i ai ha taha ia 'e ngāue ki he ngaahi *donor fund project*. Ko 'etau palopalema ia. Sai, ko e hā 'etau founa te tau fakahoko? Ko 'etau ō 'o feinga'i mai ke ha'u 'a e fu'u silini ko ia kiate kitautolu. Pea ko e pehē mai ko ia kiate au pē 'oku 'osi 'asi atu, 'oku 'asi ia 'i he Patiseti, te u feinga'i 'a e *project* ko ia ke lava. Ko e founa ko ia ke fakahoko'aki ...

Lord Tu'ilakepa : Sea, fakatonutonu atu 'a e Minisitā. Kole atu ki he Minisitā ke tuku 'aupito 'aupito 'a e founa ko ia 'oku ne ngāue'aki. Founa ta'epau, ta'emahino 'ikai mahino ki he kakai 'o e fonua, 'a e me'a ko ia. Ko e faka'alingelingā lelei pē eni ia ke fanongo 'a e kakai 'oku fai ha langa fale lālanga. Fiema'u 'e he Fakafofonga ke fakapapau'i mai 'a e me'a. Ko eni 'oku ke me'a mai te ke 'ai ho'o Patiseti, ke ke 'ai fakakū? Ko ena ko e Minisitā Pa'anga ena pea 'oku ke tukuhifo 'a e Hou'eiki Minisitā pehē 'oku 'ikai ke nau lava 'ikai ke 'i ai ha taha nau lava 'o kole 'a e *fund* 'o fekau'aki mo e... Kau ia he me'a 'oku 'ikai ke fu'u sai 'Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Sea kātaki kole ange ki he Fakafofonga, taumaiā ka u ka 'eke atu ha founa ke fai'aki ha ngāue 'oku 'ikai ha'o founa. Kapau na'a ke me'a mai ha founa ke fai'aki 'etau ngāue.

Lord Tu'ilakepa : 'Oua te ke lau ako pea te u 'oatu. 'Oku 'ikai ke u lau ako au ..

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : 'Oku ou lau fokotu'utu'u ngāue.

Lord Tu'ilakepa : Ko e 'uhinga ia 'oku ke lau fokotu'utu'u ngāue ko ho'o 'ai ke pehē 'oku ke poto pea 'oku lava he fonua ni 'o fai ha me'a. Tuku ho'o 'ai noa'ia. Te ke lau ako ... pea 'e faifai pea te ke ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Na'e 'ikai ke lau ako atu ha taha. Ko e tu'unga pē 'oku ke 'i ai 'oku ke fakamatala mai. 'Oku 'ikai te u lau ako au.

Lord Tu'ilakepa : Ko ena 'oku ke me'a mai pē 'oku ou lava 'o ... fēfē lava 'a e fu'u kau ngāue ko ē ., Na'e toki 'osi 'a e kole ne tali mai 'e he *UNDP* ma'a e Fale Alea.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : 'Oku ou 'eke atu ke ke 'omai ha founa ngāue.

Lord Tu'ilakepa : Ko e founa ngāue ...

Sea Kōmiti Kakato : Mo me'a ki lalo.

Lord Tu'ilakepa : Tuku ā foki ho'o 'ai noa'ia 'Eiki Minisitā he 'oku ke pehē 'oku ke tika pē koe he kau Minisita mo e faka'ofa pe ho'o to'onga.

Sea Kōmiti Kakato : Mo me'a ki lalo 'Eiki Nōpele./

Lord Tu'ilakepa : 'Oku faka'ofa 'aupito 'aupito 'aupito ho'o tō'onga.

Sea Kōmiti Kakato : Me'a ki lalo 'Eiki Nōpele.

Lord Tu'ilakepa : ... Fu'u fakavalevale 'aupito ho'o to'onga mo fu'u faka'ofa 'aupito.

Sea Kōmiti Kakato : Me'a mai koe Minisitā Leipa. 'Oku ke me'a pē 'Eiki Nopele hangē 'oku laumālie hala 'etau .. ;

Lord Tu'ilakepa : 'E Sea 'oku 'ikai ke laumālie hala. .

Sea Kōmiti Kakato : 'Oku fe'unga ..

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Kātaki mu'a 'o me'a ki lalo kae lava ke faka'osi atu eni.

Lord Tu'ilakepa : Mo kau ā mo ua.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Ko e 'uhinga eni 'eku tokanga atu ke fakamooni'i pē ia 'e he Minisitā Pa'anga. 'Oku 'osi 'i ai 'a e patiseti pau pea 'e fai 'a e *ground breaking* 'e fakahoko 'i he uike kaha'u, 'o fekau'aki mo e fale lālanga. Fika 2, 'e fai 'a e *ground breaking* 'i he uike kaha'u 'o fekau'aki mo e fale 'oku fai ai 'a e *pack* mo e ngaahi me'a kehekehe 'e fai ma'a e kakai faingatā'ia ko ē 'oku ou talanoa ki ai. Fē leva 'a e kongā 'oku ...

<008>

Taimi: 2245-2250

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: mahino mo ‘etau patiseti. ‘E fakahoko ia.

Siaosi Sovaleni: ‘Ai ke u ki’i tokoni ki he ...

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea fika ua ...

Siaosi Sovaleni: Sea ko ho’o *statement* ‘e lava pē Kalake ‘o to e ... ko e Fakatonutonu Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu, me’a mai.

Kole fakamahino pe ‘e langa fale lālanga Minisita Fefakatau’aki

Siaosi Sovaleni: ‘E lava pē ‘o to e fakakau atu ho’o *statement* ‘anenai. Te ke langa ‘a e ‘ū fale lālanga pea ko e ‘uhinga ia ko ē na’e me’a hake ai ‘a e Fakafofonga ko eni ‘o Vava’u ‘o ‘eke atu ke ke fakapapau’i mai. Ko e me’a ia ko ē, ‘uhinga ‘oku tau lōloa ai ko e ‘ikai ko ē ke ke fakapapau’i mai.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea, ko e ...

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai Minisitā.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Ko e poini ko ē ‘oku ou feinga atu ki ai ‘oku te’eki ai ke ‘i ai ha Pule’anga te nau fa’u ha fale lālanga ‘e taha ma’a e kakai fefine. Ko e fokotu’utu’u ‘o e *corporate plan* ko eni ‘oku ou fai ma’a ‘eku Potungāue ko e ta’u ‘e tolu ki he ta’u ‘e fā. Ko e ta’u ‘e taha ko eni ‘oku ‘omai e patiseti ko eni mei he fokotu’utu’u ngāue. Ko e hā e me’a ‘oku fakapapau’i atu? ‘E langa ‘a e fale lālanga ‘i he uike kaha’u. Ko e hā leva e me’a ‘oku ta’emahino ai, sai, ko e hoko atu.

Lord Tu’ilakepa: Sea, ki’i fakatonutonu atu he me’a.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu.

Lord Tu’ilakepa: Ko ‘ene ta’emahino he ‘oku te’eki ai ke ke fakapapau’i mai. Hangē eni ia ha fo’i me’a ‘a e kau ‘Amelika ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e hā ‘a e fakatonutonu?

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Ko e hā ‘a e fakatonutonu?

Lord Tu’ilakepa: Ko e fakatonutonu hangē eni ia ha fo’i me’a ‘oku mou me’a mai ‘a e ni’ihi na’e o *educate* ‘i ‘Amelika ke nau me’a mai ‘o ‘ai e ‘ū fale lālanga ko eni. Na’e pehē pē Minisitā kimu’a ...

Sea Kōmiti Kakato: ‘Oku ‘ikai ke u tali e fakatonutonu. Me’a mai Minisitā ...

Lord Tu'ilakepa: Pe 'i tuku 'oua 'e 'ai noa'ia he Fale 'Eiki Sea fakamolemole. Kole atu ki he Feitu'u na ka tau hoko atu.

Palōmesi Pule'anga kuo pau ke a'u ki Vava'u 16 langa fale lālanga

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'E Sea, 'oku ou tui 'oku 'ikai ko e hoha'a mai 'a e Fakafofonga mei Vava'u koe'uhī ko Vava'u pē, 'oku ne fakahoko mai 'a e le'o 'o e kakai fefine. Ko e ki'i Potungāue 'a e motu'a ni 'oku ou tu'u ai 'a e fo'i lea ko eni ko e *inclusive growth*. Ke fakakau 'a e tokotaha kotokotoa. Na'e 'uhinga lahi 'a e me'a ko eni ki he kakai fefine 'oku fa'a li'ekina kinautolu. Pēseti lahi 'a e fonua ni ko e kakai fefine 'oku ō lālanga ke ō ma'u ai ha'anau mo'ui. Hā leva e me'a 'oku kovi ke u pehē atu 'e taumu'a ki ai 'eku ngāue? Pea 'oku ou fakapapau'i atu Vava'u 16 ko u kamata 'i Tonga ni pea 'e fakahoko ia. Pea 'oku ou palōmesi atu 'e a'u atu kiate koe ...

'Akosita Lavulavu: 'Eiki Sea ki'i tokoni pē ki he 'Eiki Minisitā.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai.

'Akosita Lavulavu: Tapu pea mo e Feitu'u na Sea kae pehē ki he Kōmiti Kakato. Ko u tui Sea te u toki tui mo'oni ki he fo'i me'a ko eni kapau 'e me'a 'a e 'Eiki Minisitā pea mo e finemotu'a ni, te ma lele atu ki Vava'u 'i he uike kaha'u 'o kamata e langa e fale lālanga 'i Vava'u, ko 'eku toki tui mo'oni ia ki ai. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Fakamahino Minisita Fefakatau'aki kau fale lālanga he'ene taumu'a & palani ngāue

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Mālō Sea, fakamālō ki he, ke ma lele atu ki Vava'u kae tau toki sio pē ki ai, ko e, ko u fie 'ai atu pē au ke mahino'i Sea ko 'eku taumu'a ngāue 'oku 'ilo pē ia 'e Fakafofonga mei Tongatapu 5. 'Oku me'a ange pē meimei 'aho kotoa ki 'ofisi ko e kole ke 'ai ha fale lālanga pea ko e ngāue ia 'oku mau feinga ki ai. Pea 'oku ou kole atu ko e ta'u 'e fā ko eni 'oku tau palani ki ai, ta'u 'e taha eni 'oku tau 'omai ko eni 'etau *corporate plan*, ko 'etau taumu'a ngāue ia. Ka 'oku fiema'u ke tau hanga 'o 'ai 'a e ngaahi hala fononga. Te u fakatātā 'aki eni pea te u fe'unga leva ai. Ko 'etau palopalema ko eni ko ē mo e *EU* he 'oku te'eki ai ke tau *sign* tautolu 'i he me'a 'oku ui ko e *EPA* pē ko e, ko 'etau talanoa ko ē fekau'aki pea mo e tu'unga 'o e *EU* mo 'Afilika mo Kalepiane pea mo e Pasifiki. Te'eki ai ke *sign* e me'a ko ia. Tāne'ine'i ke 'ikai ke ha'u ha me'a ia ka tautolu, pē ko e hā e me'a kuo 'osi lēsisita 'i he *EU* 'oku ou talaange ka nautolu mou tokangaekina 'a e *informal* sekitoa ke kau ai 'a e lālanga 'a e kakai fefine.

Lord Tu'ilakepa: Sea ki'i fakatonutonu atu e Minisitā. Minsitā ko e tu'u ko eni 'ikai ke 'i ai ha taha ia he Hou'eiki e Fale ko eni ta'ekau ki he 'ū polokalama ko ena 'oku ke me'a ki ai. Ko e palopalema taha 'o 'etau kau he polokalama ko eni ko e *majority*, tokolahi ange e ngaahi fonua 'Esia mo e ngaahi fonua ko ē pea nau hiki nima pē, ko 'ene 'alu ia 'a e tokoni ki he faha'i ko ē. Hoko he *CPA*.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea ka u ki’i tokoni atu mu’a ‘oku te’eki ke ‘alu ki ha fakataha pehē ...

Lord Tu’ilakepa: ‘Ikai ko ‘eku fakamatala atu na’a ke pehē ‘oku mau valekua he Fale ni ‘oku ‘ikai ke mau mea’i he Fale ni ‘a e me’a ‘oku ke me’a ki ai mo e valengangau. Fakatupu’ita mo’oni Minisita.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Kātaki kātaki Nōpele ... ‘oua ‘e ‘ita

Sea Kōmiti Kakato: Kātaki fakamolemole ‘o ngāue’aki e lea faka’apa’apa he Fale ni.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Ko ia.

Lord Tu’ilakepa: ‘Ikai ke fai ha lea faka’apa’apa ka ko’euhī ‘oku ha’u ke fakafahufahu he o’i e Fale ni ...

Sea Kōmiti Kakato: Kuo ke fahu koe he fonua ni pea mo e Fale ‘Eiki.

Lord Tu’ilakepa: Sea ko e longomo’ui ia hotau Fale ni ke fai ha tipeiti he Fale ni.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a ki lalo. Ko hai koe ke ke ha’u ‘o lea pehē he ...

Lord Tu’ilakepa: Sea ko u kole fakamolemole ...

Sea Kōmiti Kakato: Me’a ki lalo.

Lord Tu’ilakepa: Ki he Feitu’u na ...

<009>

Taimi: 2250 – 2255

Lord Tu’ilakepa: Ko u kole fakamolemole atu.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai koe Minisitā Polisi.

Lord Tu’ilakepa: ‘Ai ke ke tali ‘eku kole fakamolemolé ‘Eiki Sea he ‘oku kātaki’i ngata’a e me’a ‘oku fai ‘e he Minisitā ko eni ho Falé.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a koe ki lalo.

Lord Tu’ilakepa: Pea kapau ‘oku ‘ikai te ke tali Sea, pea tau tuku, he ‘oku ‘ikai ke ke tali.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Alu koe ki homou ‘apí.

Lord Tu’ilakepa: Ko ‘eku ‘ai atu ki he Feitu’u na.

'Eiki Minisitā Polisi: 'Eiki Nōpele 'ai ka u ki'i tokoni atu ki he Feitu'u na

Sea Komiti Kakato: Me'a mai koe Minisitā Polisi.

'Eiki Minisitā Polisi: Ki'i tokoni atu pē. Ko e me'a ko ē 'oku feinga ke fakamatala'i 'Eiki Nōpele, na'e me'a atu ki he fakataha 'i Pelisiume, 'i *Brussel*, 'o 'ilo ai 'a e palopalema ko ení he *EU*, 'oku 'i *Brussel* ia. Ka 'oku 'ikai ke 'i ai ha'atau Fakafofonga tonu 'o tautolu ai 'oku 'i Lonitoni ia. Ko Fisi, Ha'amoā mo e ngaahi, 'oku nau 'i ai kinautolu. 'A ia na'a nau 'ilo 'enautolu ia e matavai lahi tahá, 'ave 'enautolu 'enau Fakafofonga ki ai. 'A ia 'oku 'omai eni 'o mali mo e fale'i ko eni 'o e *Foreign Affairs* he taimi ní. Pea ko e 'uhinga ia ko ē 'ene me'a maí ko 'etau feingá ke tau *tap in* ki he feitu'u ko iá. Na'e ki'i pelepelengesi eni Hou'eiki he na'e tuku hifo 'e Pilitānia ia honau fuká pea nau foki nautolu mei Tonga ni kae kei tu'u pē hotau 'ofisi 'o tautolu 'i Lonitoni. Kae ha'u e 'ū tokoni lahi taha ia ta ko e matavai lahi taha ia 'i he fou mai ai 'i loto 'Iulope. 'Ilo'i ia 'e he ngaahi 'Otu Motu Pasifiki pea nau *move* nautolu ki ai. 'A ia ko e 'uhinga ko ē me'a ko ē 'a e Minisitā, ko 'etau feinga ke tau ō 'o fakamo'oni ai pea 'i ai hatau taha tonu ai. Na'e 'ohake eni 'o fai e feme'a'aki ki ai e Kapinetí. Ko e taumu'á pē ia ke tau *tap in* ...

Siaosi Sovaleni: Sea, fakatonutonu Sea.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea ka u ki'i ...

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Minisitā Polisi.

Siaosi Sovaleni: Minisitā Polisi eni na'e toki 'osi me'á Sea na'e 'ai ke u fakatonutonu.

Sea Kōmiti Kakato: 'E Minisitā *Finance*.

Siaosi Sovaleni: 'Io tuku ā 'eku fakatonutonú 'a'aku Sea.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Mālō Sea. Ko u fakatapu atu mo e Feitu'u na. Ko u sio 'oku ki'i māfana ho'o Falé. Ka ko u, ko e taimi ko ē te ma fakaava ai 'a e, te ma *ground breaking* ai mo e Minisitā 'a e ki'i fale lālangá mo e me'á, te u fakaafe'i kotoa kimoutolu ke mou me'a ange, mou me'a ange ke tau sio pē, ko e me'a foki ke tau 'uluaki sio kamata ha me'a hangē ko e me'a ko ia 'oku fai ki ai e tokangá. Ko e taimi ko ē 'oku kamata ai ha me'á, 'e sio mai leva 'a e ngaahi *donor* ko eni 'oku tau tokanga ki ai pea nau hoko atu e ngāue. Mālō Sea.

Vātau Hui: Sea ka u ki'i fakahoha'a atu mu'a Sea. Tapu mo e Sea, tapu mo e fakataha 'eiki ni. Sea 'oku ou fiefia lahi au 'i he me'a ko eni 'oku me'a mai'aki 'e he Minisitā ko ia e Leipá. Ko u kole atu pē 'Eiki Nōpele ki'i fakamokomoko hifo pē na'a to e mole fale lālanga ia ko ení. Ka ko u kole atu, 'Eiki Minisitā 'ai ke tau kamata mei Niua he ko e taupotu tahá ia. Taha ai pea toki taha 'a Vava'u ka tau toki hoko mai. Mālō.

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'E Fakafofonga, te ma kamata 'i Talasiu ko e me'a ko ia Hou'eiki.

Sea Kōmiti Kakato: Fakafofonga 16.

'Akosita Lavulavu: Sea.

Lord Tu'ilakepa: 'Ai ka u ki'i faka'osi atu au Vava'u 16, faka'osi pē au pea ke toki me'a e Feitu'u na.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai 16.

'Akosita Lavulavu: Tapu mo e Feitu'u na Sea. 'Eiki Sea ko u fie fakamālō pē heni ki he 'Eiki Minisitā Leipá. Ko u tui Sea ko e me'a mahu'inga taha eni 'oku ou tui 'oku fakahoko 'e he 'Eiki Minisitā. Ko e 'uhingá Sea, ko e me'a mahu'ingá Sea ke 'i ai ha tokotaha 'oku ne lava 'o fakakaukau'i ha fo'i *project* pehē ni Sea. Ko e talu eni 'etau tālanga'i e fale lālangá mei 'anefē'ia. Ka ko e mālō eni mo e me'a mai 'a e 'Eiki Minisitā Leipá Sea 'e lava 'o fakahoko 'a e fale lālanga ko eni pea ko u, mautolu ko eni ko ē 'i Vava'ú Sea, mau fiefia lahi 'aupito mautolu ia he ko ena 'e kamata e langa ia 'i Vava'u he uike kaha'ú Sea. Pea ko u fakamālō heni ki he 'Eiki Minisitā mālō.

'Eiki Sea Komiti Kakato: Mālō. Me'a mai Nōpele Fika 1 'o Vava'ú.

Lord Tu'ilakepa: 'Eiki Sea. Fakamolemole pē ki he Feitu'u na ko u tu'u pē 'Eiki Sea ko u, 'oku ou ongo'i lahi 'aupito e me'a ko eni na'e hoko 'anenaí. Pea ko u tu'u pē ke u kole fakamolemole atu ki he Feitu'u na. Totonu pē ke ke lava pē 'o tali 'a e kole fakamolemole 'oku fai atu ki he Feitu'u na. Ko e 'uhingá pē Sea 'oku ou ongo'i pē 'e au 'Eiki Sea 'oku hangē ko ē 'oku to e 'ai ke to e fai ha to e fakalelei'i e Hou'eikí hono kotoa. Pea ko e me'a 'a e Minisitā Leipá ko u me'a ko u lave ki aí, kuo tau 'osi lesisita e *CPA*, ko e *organization* ia 'oku 'i ai e pa'anga 'e teau tupu *pounds*. Ko e taimi ko ē hono vahe, 'Iulope eni. Taimi ko ē hono vahevahé, taimi ia 'oku tau faka'ofa taha aí. 'Oatu, me'a atu 'etau kau Mēmipa, tokolahi ange 'a e ngaahi Mēmipa ia 'o e ngaahi fonua ko ē, 'Afilika, 'Esia mālohi ma'u pē nautolu. *APPU*, tau lesisita, totongi...

<001>

Taimi: 2255-2300

Lord Tu'ilakepa: ... hono falé 6000 'Amelika 'apē pē meimei ofiofi ki he 1 mano 'Eiki Sea ke tau mēmipa he *APPU*. Me'a atu e Fakafofonga ko eni mei Vava'u 'o fokotu'u ke kau he tamate'i e tofua'a. 'Oku nau kei pehe'i holo pē koe'uhí he 'oku fakaaaoa 'a 'Esia Siapani mālohi 'aupito 'a Siapani ia. Ko e me'a ia 'oku faingata'a ai 'etau mēmipa mo 'etau lēsisita 'o hangē ko e me'a 'oku ke me'a 'aki he kuo 'osi mea'i he Fale ni ia 'a e tu'unga ko ē ...

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki: Sea ko e ki'i fakatonutou atu kātaki.

Lord Tu'ilakepa: 'Enau hoko ko e ka u mēmipa he *organization* pea ke fakamolemole ki he Feitu'u na ko e 'uhinga pē 'eku 'oatu ko u sio au 'oku ke fu'u vilitaki...

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki: Ka u ki'i ... Sea ki he ...

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai 'Eiki Minisitā.

Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Ko ‘eku hoha’a atu pē mu’a ke ke mea’i ke tau mea’i ‘oku ‘ikai ko ha’atau fakamahamahalō ‘eni. Ko e ‘uhinga ‘a e fa’u ‘a e Pasifiki ke nau taha ‘oku ‘ikai ke nau kē ‘i loto ‘ia nautolu. Ko e ‘uhinga ‘a e fa’u ‘a e Kalipiane ke nau taha ko e *African Union* ‘oku vahe fā ‘oku nau fakatahataha mo nautolu pea ko e ‘uhinga e lalanga ‘a e *ACP* fakataha ke taha ‘i he taimi ‘oku nau alea ai mo e *EU*. ‘Oku ‘ikai ke nau ō nautolu ‘o fē’au’auhi ka ‘oku tau ‘alu ki ai pea ‘oku ‘i ai ‘a e fo’i laini ‘e fā ‘oku ‘omai e silini kiate kitautolu.

Lord Tu’ilakepa: Sea.

Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: ‘Oku ‘uhinga foki ‘eku talaatu na’a ku a’u ki ai ka ‘oku te’eki ai a’u ki ai ko ‘ene fakamahamahalō. Ko ‘etau palopalema ia.

Sea Kōmiti Kakato: ‘E Minisitā mālō. Ko e me’a ko ē ‘oku māhino ki he motu’a ni ‘oku ‘ikai ke laumālie lelei homou fēme’a’aki.

Siaosi Sovaleni: ...

Sea Kōmiti Kakato: Me’a ki lalo Fika tolu.

Siaosi Sovaleni: ‘Ai ke u fakatonutonu. Mālō

Sea Kōmiti Kakato: Me’a ki lalo. Ko e me’a ‘oku fiema’u tukuange ke fai e me’a ko iá ko e tokotaha kehe ia na’e me’a mai ki ai e Hou’eiki. Ko e me’a kehe ē. He ‘ikai ke tatau aipē ‘etau ngāue. Ka ko u kole atu ke mou laumālie lelei ke mou fēme’a’aki hangē ‘oku ‘ikai ke loto e tokotaha ko ē ke lea ke me’a mai e tokotaha ko ē. Ka ko ‘eku ‘oatu tuku ke tau sio he ‘ikai ke tunu pē ‘unga pea kula.

Lord Tu’ilakepa: Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Ka ko e me’a ko ē ‘oku fiema’u ke tau ngāue fakataha pea mou me’a mai ke tau ifo ‘etau ngāue.

Lord Tu’ilakepa: Sea ki’i fakamolemole pē Sea koe’uhí ‘oku mālie ‘a e fēme’a’aki he koe’uhí ke fakatonutonu pea ke māhino’i he kakai ‘o e fonua ‘oku mea’i he Fale tautautēfīto ki he Feitu’u na.

Sea Kōmiti Kakato: Hou’eiki.

Lord Tu’ilakepa: Ko ‘etau kau ko ē ‘Eiki Sea ‘i he polokalama ko eni ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Tui homou kote.

Lord Tu’ilakepa: Pea ‘oku tau faka’amu ‘Eiki Sea Minisitā ke ‘osi mea’i lelei pē ‘oku ‘ikai pē loto taha e Pasifiki ia ‘asi ia he *CPA*. Kuo mavahe ‘a ‘Aositelēlia nau fokotu’u ‘a e *CPA* pē ‘a ‘Aositelēlia koe’uhí ‘oku nau ongo’i ‘oku li’ekina e Pasifiki he polokalama *Commonwealth Pacific Association* ‘a e *Parliamentarian*.

Sea Kōmiti Kakato: Tui homou kote Hou'eiki.

Lord Tu'ilakepa: Ke me'a ki hē kei fai e feme'a'aki ...

Sea Kōmiti Kakato: Tau **Liliu 'o Fale Alea.**

(Na'e liliu 'o Fale Alea.)

'Eiki Sea: Mou ki'i me'a hifo Hou'eiki. Mou fakamolemole Hou'eiki ko 'auhu te tau faka'osi e me'a ko eni 'auhu pē ko e hā hotau lelei taha. Ka ko u kole atu pē Sea Kōmiti Kakato nofo pē Feitu'u na ia ho fatongia. Tukuange e kau Mēmipa ke nau fēme'a'aki. Ko e 'uhinga 'oku a'u ki he tu'unga pehē koe'uhí ko e 'ikai ke māhino ki he Hou'eiki 'a e tu'unga ko ē 'oku 'i ai 'a e fakamatala ha Mēmipa he Fale ko eni pea ke tau fakatokanga'i pea ko e me'a 'a e Feitu'u na mo e motu'a ni ke ta fakatonutonu pē. Taimi pē ko u hoko ki he fatongia ko u faka'amu au kapau nau Sea Kōmiti Kakato ka u tukuange atu e fatongia ke fai ki he lelei taha 'o 'ikai ke u kau au ki ha fa'ahi 'e taha 'ikai ke u kau ki ha to e faha'i 'e taha nofo pē 'i loto. Ko 'eku faka'amu ia. Tau tōloi e Fale ki he hengihengi 'auhu.

Kelesi

(Na'e kelesi tuku aipē 'e he 'Eiki Tokoni Sea, *Lord Tu'ilakepa.*)

<002>

Fakamā'opo'opo Feme'a'aki Fale Alea 'o Tonga

Efiāfi Tūsite 18 Sune 2019

Hū 'a e Fale he 6pm

01. Lotu 'a e 'Eiki

02. Ui 'o e Fale.

Poaki 'a 'Eiki Nēpele Fusituá

03: Me'a e 'Eiki Sea(Tokoni Sea)

Ne lolotonga me'a 'a e Tokoni Sea ne fehu'i 'e he fakafofonga Nōpele fika 'uluaki 'o Vava'u pe 'oku fai ha vahe 'ovataimi. Pea ne tali mai 'e he 'Eiki Minisita Polisi ko e Hou'eiki Mēmipa pe 'oku vahe 'ovataimi kae 'ikai ke kau ai e Hou'eiki Minisita. Ne tu'utu'uni 'e he Sea ke lau 'a e fokotu'u Faka-Fale Alea fika 9/2018.

04: Fokotu'u Faka-Fale Alea 9/2018

Ne me'a 'a e Fakafofonga 'o Ha'apai 13 koe'uhi ko e fakahū mai 'a e fokotu'u ko eni kae 'ikai ke hoko atu e feme'a'aki he patiseti. Ka ne fakamahino 'e he Tokoni Sea ko e ngāue ia ne tuku mai 'e he sea pea fakatatau ki he tohi tu'utuuni 'oku fekau'aki eni pea mo e Patiseti. Ne tali pe ia 'e he 'Eiki Minisita Polisi mo Tānaki Pa'anga Hū mai 'a e fokotu'u 'o ne fakahā ai kuo 'osi tali ia 'e he Pule'anga ke holo. Ne tu'utu'uni e Sea ke tukuphifo e fokotu'u ki he Kōmiti Kakato

05: Kōmiti Kakato

Ne liliu 'a e Fale Alea ki he Kōmiti Kakato pea ne kamata 'aki e me'a 'a e Minisita Ako 'aki 'ene tokanga ki he totongi ako 'ene pehē ne 'ikai ke uesia e ma'u'anga pa'anga ia 'a e fonua pea ne 'ikai fetu'utaki ange ha taha ne 'ikai lava ke totongi e ako.

Ne me'a mai e Fakafofonga 'o 'Eua 11 fekau'aki mo e me'a 'a e Minisita Ako 'aki 'ene fakahā ne uesia 'a e ma'u'anga mo'ui ia 'a e kakai 'o 'Eua. Ne hoko atu ai pe ki he tu'unga 'o e ngaahi mo'ua fakalotofonua. Ne fokotu'u 'e he Minisita ke to e fai ha kole ki Siaina ke toloi atu hono tā fakafoki 'o e nō kae to'o mai e silini ia ne patiseti ke fai'aki e totongi nō ke fakaivia'aki e ngaahi sekitoa ki he toutai, takimamata mo e ngoue. Na'a ne to e fehu'ia e 'uhinga 'oku malu'i ai 'e he Pule'anga 'a e nō fakafotiuitui he 'oku 'ikai ko ha fatongia ia 'o e Pule'anga. Ne to e fehu'ia 'e he Fakafofonga fika 'uluaki 'o e Hou'eiki Nōpele 'o Tongatapu 'a e me'a tatau. Na'a ne to e hoko atu ki he pa'anga 447 miliona 'oku 'i muli ko e pa'anga 'a e Pule'anga pea 'oku hā 'i he peesi 31.

Ne tokanga 'a e Fakafofonga 'o e Hou'eiki Nōpele 'o 'Eua ki he tu'unga 'o e masiva pe *poverty line* he ko e 8000 ia 'oku fu'u ma'olunga ia fakahoa ki he ngaahi fonua lahi 'i māmani. Na'e to e fokotu'u ai e he Fakafofonga Nōpele 'o 'Eua ke 'omai ha silini ke fai'aki e fakaakeake he 'oku 'ikai hā mai ha silini ia he fakamatala patiseti.

Ne tali mai leva e he Minisita Pa'anga 'a e 'uhinga ki he tukuphifo he moa pea ne 'osi tali ia 'e he Pule'anga. Ko e me'a ki he totongi nō, ne 'osi fai e fakataha pea moe 'Amipasitōa Siaina pehē

ki he *EXIM Bank*. Na'a ne me'a kuo 'osi e kole ia ki hano fakamolemole'i 'o e nō pea kau mo e toloi, ka te nau to e fakataha 'i ha maau ange 'a e pepa ke felotoi ki ai e Puleánga, Pangike pea mo e 'Ofisi 'o e 'Amipasitōa.

Fekau'aki pea mo e tokanga ki he ngāue 'a e Pule'anga ki he *private sector* ko e *policy* pē 'e lava 'e he Puleánga ke fá'u ke tokoni'aki ki he *private sector* pea ka toki 'i ai ha pa'anga pea toki fai ha tokoni ka 'oku 'ikai ha pa'anga lahi ia 'a e Puleánga.

Fekau'aki mo e nō malu'i 'e he Pule'anga ne me'a e Minisita 'oku hanga 'e he Lao ki hono Pule'i 'o e Pa'anga 'a e Pule'anga 'o fakamafai'i 'a e Minisita ke ne faka'atā ke malu'i 'a e nō ka 'e fai pe talatalanoa pea mo e pangike.

Ne me'a mai e Palēmia fekau'aki mo e Fokotu'utu'u ko ia ki he kole ke fakamolemole'i 'a e nō, ka ne 'ai e fale'i ke 'oua 'e fakahoko 'a e kole ko eni. Na'a ne to e me'a ke malu'i e *middle class* 'a e kau pisinisi he fonua ni. Na'a ne fokotu'u ke 'oange ha monū'ia makehe ma'a e fa'ahinga ko eni.

Ne fehu'i 'e he Fakafofonga Nōpele fika 'uluaki 'o Vava'u ki he Palēmia ki he tu'unga 'oku 'i ai hono malu'i 'o e ngaahi pisinisi he fonua ni.

Ne hoko atu ki he fehu'i mei he Fakafofonga 'o Tongatapu 3 ki he hiki ko ia 'a e pa'anga tokoni fakafo'i 'ulu ki he tu'unga 'o e masiva 'a e fānau ka ko e 'apiako ia 'e tokoni ki ai pea kau ai mo e vāhenga 'o e kau faiako.

Ne hoko atu e feme'a'aki ia ki he faito'o konatapu pea ne me'a ai e Minisita Polisi 'oku ne tui 'e a'u ki he ta'u 'e 4 mei heni kuo liunga ua e *drugs* ia he fonua ni. Ne tukuaki'i foki 'e he Fakafofonga Houéiki Nōpele fika 'uluaki 'o Vava'u koe'uhi ko e ngaahi polokalama he letiō 'a e Minisita Polisi mo e Palēmia 'oku nau 'ilo ki he ni'ihi 'oku nau hū holo 'a e *drugs* pea ne me'a mai Minisita Polisi 'oku nau fengaue'aki pe mo e Komisiona Polisi. Ne fokotu'u ai 'e he Fakafofonga 'o 'Eua 11 ke fakaivia 'a e Potungāue Polisi ke tokoni ki hono ta'ota'ofi 'o e hū, tufaki mo hono ngaue'aki 'o e faito'o konatapu.

Ne liliu 'o Fale Alea pea toloi miniti é 30.

Mālōlō Miniti 'e 30.

Fale Alea

Ne me'a 'a e Tokoni Sea ke hokohoko atu 'a e feme'a'aki ke a ú ki he 11pm pea liliu mei he Fale Alea 'o Kōmiti kakato

Kōmiti kakato

Ne kamata'aki e feme'a'aki 'a e fakama'ala'ala 'e he Minisita Tānaki Tukupau ne 'osi to'o e tute mo e *CT* he moa 'i he 'aho 2 'o Mē. Ne hoko atu ki he founga ke fakamālohi'i'aki 'etau pa'anga pea ko e fale'i ne ma'u 'e he Pule'anga 'oku kei sai ange pe tu'u nga lolotonga koe'uhi 'e malava ke uesia e pa'anga 'oku līmai mei he kakai Tonga mei muli.

Ne fehu'i 'e he Palēmia mo 'ene kole ki he Minisita koe'uhi ko e to'o e tukuhau mei fuluti kae holo e totongi ka 'oku kei mamafa pē totongi ia. Ne to e fehu'i 'e he Fakafofonga 'o Tongatapu 3 kapau ne to'o e tukuhau 'i Mē pe ko e hā 'oku kei mamafa ai pe totongi ia. Ka ne toki fakahā 'e he Minisita Tānaki Pa'anga Hū Mai na'a ne toki fakamo'oni ki heni he uike ku 'osi pea 'e toki kamata ngaue'aki ia he 'aho 1 'o Siulai.

Ne hoko atu e feme'a'aki 'o me'a mai ai 'a e Fakafofonga 'o Vavaú 15 ki he fakataha ne fai mo e Pangike Pule fekau'aki pea mo e totongi 'o e sipi he ko e 'osi ange 'a e *landed cost* ne tonu ke pa'anga pe ia 'e 7 pea oku ne tui ko e me'a tatau 'oku hoko ki he fo'i 'akau (*fruits*) hangē ko ia ne me'a ki ai e Palēmia.

Ne meá mai e Fakafofonga fika 'uluaki 'o e Houéiki Nopele 'o Ha'apai 'o ne tukuaki'i e Fakafofonga 'o 'Eua 11 ko e Minisita Mo'ui ko e hiki ko eni ko kinaua, ka ne nau 'osi kole ke holo kae tu'uma'u pe.

Ne hoko atu e feme'a'aki ki he fokotu'u mei he Fakafofonga fika úluaki e Hou'eiki Nōpele ó Vava'u fekau'aki pa'anga 'oku tuku mai ke nō mai ai e kakai mei he Pangike Fakalalakaka pea ke ai ha 'inasi e ngaahi vāhenga kehe pea te ne ngāue ki ai.

Ne tokanga 'a e Fakafofonga 'o Eua 11 ki he me'a 'a e minisita Tānaki Pa'anga tukuhau 'oku 'amanaki ke 'i ai e ngaahi tukuhau 'e *effective* 'i Siulai, ka 'oku ne tui kapau oku 'i ai ha tukuhau 'oku tonu ke 'omai ia ke alea'i fakataha pea mo e patiseti.

Ne me'a mai 'a e Minisita Tānaki Pa'anga kuo fakatonutonu 'a e Kupu ia ko ia ka ne me'a mai Fakafofonga Kakai 'o 'Eua 11 'oku 'i ai e fetō'a 'i he faka'uhinga he ko e Fale Alea ko ia á e mafai ma'olunga taha 'oku pule ki hono hilifaki 'o e tukuhau.

Ne fokotu'u atu e he Fakafofonga 'o Tongatapu 3 ki he Puleánga ke vahe'i ha pa'anga ke fai hono tokonia 'o e fānau ako hangē ko ia 'oku hā he Līpooti á e Potungaue Setisitika pea ko e fika ia ko ia ko e 2016 ka koe hili 'a e afā 'oku ne tui 'oku to e lahi ange fika 'o e fānau mo e ngaahi fāmili 'oku uesia. Na'a ne fokotu'u ai na'a lava ke ngaahi ha kai pongipongi ma'a e fānau ako.

Ne me'a mai e Palēmia 'oku te'eki ai ha līpooti ia 'i Kolomotu'a ha fāmili 'oku fiekaia he oku ne 'ohovale hono 'ohake setisitika pea 'oku 'ikai ke tui ia ki ai. Ne me'a mai mo e Minisita Pa'anga ia 'oku mākona pē kakai ia, ka ne fakamanatu 'e he Fakafofonga fika 'uluaki 'o e Houéiki Nōpele 'o Vava'u ko e 'uhinga pe 'enau fokotu'u hake koe'uhi ko 'ene 'asi he patiseti.

Ne me'a mai e Fakafofonga 'o Vavaú 16 ko e setisitika ko eni 'oku mo'oni he oku kau kotoa ki ai mo e tukui motu. Na'a ne fakatātā'aki e fānau ako 'i Hōleva 'oku nau lue meimei kilomita 'e 2 ki Tu'anekeviale 'a ia ko e kai tu'o taha pe he 'aho pea nau nofo ai pe 'i Tu'anekeviale 'o toki foki pe he efiāfi he tuku 'a e ako.

Ne me'a mai e Palēmia ko e palopalema ia ko eni 'oku ne tui 'oku tupu eni ia mei kakai 'oku nau nofo hili mai ki Tongatapu ni pea he 'oku tuku honau ngaahi 'api tukuhau 'i motu pea 'oku 'ikai ke nau mateuteu kinautolu ke nau hiki mai. Na'a ne me'a 'oku 'ikai ke ne tui ko e founga ke vahe'i ha pa'anga ki hono fafanga 'a e fānau ako.

Mālōō 9:50pm

Ne hoko atu e feme'a'aki ki he fehu'a 'a e Fakafofonga Fika ua 'o e Hou'eiki Nōpele 'o Vava'u pe kuo 'omai nai ha līpooti mei he *UNICEF* ki he Minisita Ako fekau'aki mo e fiekaia 'a e fānau.

Ne tokoni 'a e Fakafofonga 'o Tongatapu 5 ki he fengaue'aki pea mo e Tonga *Health* pehē ki he potungāue ako 'o mahino ai á e peseta e fanau ne íkai ke nau maú meátokoni pongipongi. Ne fai ai e fengaue'aki ki hono tō 'a e 'akau fua 'i he ngaahi lautohi pule'anga ke ma'u me'atokoni mei ai e fānau.

Ne me'a mai e Fakafofonga 'o Haápau 13 ko e fatongia ia 'o ha Puleanga ke fakapapau'i 'oku palanisi e mo'ui lelei 'a e kakai e fonua. Na'a ne hoko atu 'ene pehē ko e pango pe fokotu'u ke fafanga e fānau neongo 'ene mahu'inga ka 'oku 'ikai ke a'u hotau ivi, pea ne fokotu'u ai ki he minisita ke fakasi'isi'i e tānaki pa'anga 'a e fānau kae tuku atu ia ke kumi'aki ha'anau me'akai.

Ne hoko atu ki he tuútuúni á e sea Komiti kakato ke hoko atu ki he ngaahi polokalama kehe, ka ne meá mai e fakafofonga 'o 'Eua 11 í he peesi 54 óe fakamatala patiseti. Naá ne fehuí ki he Minisita Pa'anga fekau'aki pea mo e kaveinga ko ia ki he fakaakeake hili 'a e afā. Na'a ne fiema'u ke fakamahino mai e fokotu'utu'u 'a e Pule'anga ki he 2018/2019 ki he *reconstruction*.

'I he me'a 'a e Fakafofonga 'o Vava'u 16, ne nau fiefia hono fakahoko mai 'e fai e tokoni ki he kakai fefine ke langa ha fale lālanga, ka 'oku ke fiu kumi e ia he patiseti 'oku 'ikai ke 'asi ia ai. Ne pou pou 'a e Minisita Polisi ki he fokotu'u mo e meá ne hoha'a ki ai 'a e Fakafofonga 'o Vava'u 16.

Ne me'a mai e Minisita Leipa 'e fai e *ground break* he uike kaha'u 'e langa 'a e fale lālanga ka ne fehu'i 'e he Fakafofonga 'o Tongatapu 3 na'a ne me'a te ne langa 'a e ngaahi fale lālanga 'a ia ne makatu'unga mei ai e fehu'i 'a Vava'u 16. Ne fai e ngaahi tipeiti 'i he tu'unga 'o e fokotu'u 'a e Minisita Leipa fekau'aki mo e fakataha na'a ne kau ki ai 'a e *ACP*.

Fale Alea

Ne kelesi pea toloi ai e Fale Alea ki he 10 pongipongi 19 'o Sune.